

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

11. RÆKKE 4. BINDS 4. HEFTE

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS FORLAG, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A-S

1955

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, professor, dr. phil. ASTRID FRIIS og overarkivar, dr. phil. H. HJELHOLT.

Foreningen har udgivet:

HISTORISK TIDSSKRIFT. 1—6. Bd. 1840—45. Nyt historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1846—56. 3. Række. 1—6. Bd., samt Register. 1858—69. 4. Række. 1—6. Bd. 1869—78. 5. Række. 1—6. Bd. 1879—87. 6. Række. 1—6. Bd. 1887—97. 7. Række. 1—6. Bd. 1897—1906. 8. Række. 1—6. Bd. 1907—17. 9. Række. 1—7. Bd. 1917—29. 10. Række. 1—6. Bd. 1930—44. Indholdsfortegnelse til 1—5. Række. 1889.

C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1—3. Del. 1845—51. (Udsolgt.)
— Historisk-biographiske Samlinger. 1—3. Hefte. 1847—51. (Udsolgt.)

J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. Udg. 1856. (Udsolgt.)

N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I—VI. 1853—64. (Udsolgt undtagen VI, Registret.)

H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 1861.

FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt.)

O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848—50. I—III. 1863—67. (Udsolgt.)

H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—3. Del, samt Aktstykker. 1868—77.

JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). 1889. (Udsolgt.)

VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921.

Festskrift til Kristian Erslev. 1927.

ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.

JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934.

KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I—II. 1937.

A. D. JØRGENSENS Breve. 1939.

HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.—10. Række, IV. Bind. 1939.

ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19de Aarhundrede. 1943.

Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering.

AF

F. C. KÅLUND-JØRGENSEN

Retten til fri undervisning i almueskolen blev ved junigrundlovens § 90 tilsikret »de Børn, hvis Forældre ikke have Evne til selv at sørge for deres Oplærelse«. Paragraffen blev optaget i afsnit VIII, hvor de borgerlige rettigheder var omhandlet. Til disse henregnedes altså retten til vederlagsfri undervisning under visse omstændigheder, nemlig når forældrenes økonomiske kår var af en sådan art, at de ikke selv kunne afholde udgifterne. Omfanget af oplærelsen afgrænsedes ved begrebet almueskole, hvorved mentes den elementarskole, som de lokale myndigheder var pligtige at oprette i henhold til de under 29. juli 1814 udstedte kongelige anordninger henholdsvis for landdistrikterne, købstæderne og København.

Oplagelsen af en sådan bestemmelse var ikke sket i de andre skandinaviske forfatninger. Hverken den svenske regeringsform af 6. juni 1809 eller den norske 17-maj-grundlov indeholdt nogen bestemmelse om skolen eller almuens oplærelse. I andre europæiske lande forelå derimod adskillige fortilfælde. Både Nederlandenes forfatning af 24. august 1815, det franske Charter af 9. august 1830, den belgiske forfatning af 31. august 1831 og kongeriget Sachsens grundlov af 4. september 1831 havde optaget bestemmelser, der tog sigte på skolen og undervisningen¹.

¹ Jf. den af de to unge jurister D. Brandis og E. Vedel i foråret 1848 udgivne samling af konstitutionelle forfatninger.

I Danmark blev det en fast praksis. Alle de forfatninger, der fulgte efter junigrundloven (eller udkast til sådanne), har haft en skoleparagraf, den gennemsete grundlov af 28. juli 1866 således § 85, grundloven af 5. juni 1915 § 83 og 1953-forfatningen § 76. Også i andre lande møder man i moderne tid sådanne bestemmelser, ofte rigt nuanceret, men alle afspejlende vigtige sider af befolkningens religiøse, kulturelle, sociale eller politiske forhold¹. I Vesteuropa danner fremdeles Norge og Sverige og tillige England dog undtagelser.

Umiddelbart måtte det synes anerkendelsesværdigt, at der i forfatningen bliver givet direkte skolerettigheder jævnsides de borgerlige rettigheder. Dansk skolehistorie viser imidlertid, at begejstringen herover har været behersket. Skoleparagraffens indførelse i 1849 har i hvert fald aldrig været fejret ved skolemøder eller jubilæer med dertil hørende festskrifter. I 50-året for begivenheden fældede skolehistorikeren Joakim Larsen tværtimod en ret hård dom over bestemmelsen. »Paragraffen har ikke haft anden Betydning end den at fremkalde nogle Forslag om at indføre Skolepenge i Folkeskolen, hvilke dog heldigvis glippede«², var hans konklusion, og hans betragtning blev her som på andre punkter opinionsdannende.

Årsagen til denne kølige modtagelse fra lærerstandens side er indlysende. Det var uundgåeligt, at en kort, kategorisk grundlovsbestemmelse, indsat af politikere uden i forvejen at have været underkastet den for skolelove eller regulativer sædvanlige prøvelse i kompetente udvalg af skolefolk, let kunne komme til på et eller andet punkt at gå på tværs af skolens *modus vivendi* eller visse elementer i det kompleks af love, bekendtgørelser eller praktiske arbejdsregler, som dens daglige funktion hviler på³. Men det er dog misvisende, om man af denne grund aflærdiger

¹ Jf. Poul Andersen: Grundtvig som Rigsdagsmand og andre Afhandlinger (1940).

² Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie III, 1818–98, (1899) 178.

³ Om skoleparagraffens pædagogiske værdi og virkninger henvises til forf.s artikel i Dansk pædagogisk tidsskrift 1954, 105–119.

bestemmelsen med betegnelsen betydningsløs. Både direkte, gennem de principper, den fastlægger, og indirekte gennem anerkendelsen af de forhold, den lader uomtalt, har den været retningssgivende for skolens udvikling i det århundrede, der er forløbet siden den frie forfatnings indførelse. Skoleparagraffen i de skiftende grundlove danner derfor ryggraden i den skolepolitiske historie. Dens tilblivelse, dens vedtagelse og videre udformning og dens placering i skolehistorien skal belyses i det følgende.

I

Tilblivelsesprocessen.

Forarbejderne til junigrundloven var langt fremme, inden det kom på tale at indsætte nogen skoleparagraf. På forslag af Monrad havde martsministeriet nedsat sin forfatningskomite d. 9. juni 1848, bestående af ham selv, Bardenfleth og Hvidt¹, og Monrad havde — formentlig i dagene 23.—26. juni² — skrevet sit udkast, »Materiale til en Forfatning«. Den 26. juni begyndte oplæsningen i statsrådet af de hovedpunkter, komiteen var bleven enig om, og debatten åbnedes³. Den 15. juli var man kommen så vidt, at Monrad kan forelægge en samlet oversigt, der viser sig i det væsentlige at være identisk med hans udkast⁴. På dette tidspunkt kommer Orla Lehmann med i arbejdet. De særlige opgaver, han som minister u. p. tidligere havde været sat ind på (en diplomatisk rundrejse fra slutningen af marts til slutningen af april, derefter stillingen som overordentlig regeringskommissær i Nørre Jylland 29/4—13/5 og endelig en rejse til Paris juni—juli) må formenes at have givet ham ekstra forudsætninger for at gøre sig gældende i forfatningsarbejdet⁵. I hvert fald synes den videre udformning af grundlovsforslaget nu at være overdraget

¹ Statsrådets forhandl. I, udg. af rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (1954) 317 (i det følgende citeret: St. F.).

² Povl Bagge: D. G. Monrads Statstanker (1936) 43 ff.

³ St. F. 337 ff.

⁴ *ibid.* 371 ff.

⁵ Jf. Orla Lehmanns efterladte skrifter II (1872—74), 88 ff.

ham¹. Blandt hans efterladte papirer² befinder sig ikke alene den samlede oversigt af 15. juli, der efter cirkulationen blandt ministeriets medlemmer³ således må være havnet hos ham, men også alle de omarbejdede og med hans hånd renskrevne udkast, og det er ved denne bearbejdelse, skolebestemmelsen fremkommer. Hidtil havde en sådan ikke vist sig. I Monrads udkast fandtes ingen antydning heraf, hverken i selve teksten eller de mange rettelselser, randnoter eller overstregede passus, som dette aktstykke er forsynet med, hvilket kan synes overraskende, eftersom han jo dog var kultusminister, samtidig med, at han havde været grundlovskoncipist. Han havde givet fyldige bestemmelser om de borgerlige rettigheder, begyndende med den kendte paragraf 63 om, at ingen lov kan gives tilbagevirkende kraft eller fortolkes autentisk, og fortsættende med regler om pressefrihed, fornings- og forsamlingsfrihed, religionsfrihed m. v., men om skolefrihed eller ret til undervisning var der ikke et ord. Muligvis er allerede det et fingerpeg om, at han fandt disse spørgsmål fyldestgørende ordnet ved de gældende love. Han var i hvert fald ikke fundet nogen anledning til at gribe ind i disse ved forfatningsbestemmelser.

Lehmann har set anderledes herpå, ligesom han i det hele har været utilfreds med Monrads (respektive forfatningskomiteens) bestemmelser om de borgerlige rettigheder. Han har i oversigten af 15. juli overstreget hele dette afsnit med en lodret linje ned gennem paragrafferne. Bestemmelsen om, at ingen lov kan gives tilbagevirkende kraft, har han forkastet ved et kraftigt »ud« i marginen, og stykket er ekstra overstreget⁴. På nogle løse bilag har han dernæst anført, hvad han ville sætte i stedet. Her finder man blandt forarbejderne til bestemmelserne om de borgerlige rettigheder bl. a. følgende notater:

¹ Jens Møller i Den da. Rigsdag 1849-1949 I, 61.

² Rigsarkivet.

³ St. F. 383.

⁴ Statsrådet fulgte ham enstemmigt på dette punkt, idet referatet af mødet d. 21/8 48 ganske kort og uden kommentar bemærker, at »§ 63 vedtoges at skulle udgaa«, St. F. 423.

»Underviisningsfrihed.
Ret til Underviisning.
Ret til Fattigforsørgelse«.

Der har vi altså skoleparagraffen i kim. I et bilag med overskriften »Almindelige Bemærkninger« er den videre udformet. Lehmann opererer med begreberne »physisk« og »aandig« forsørgelsesberettigelse. Ved sidstnævnte forstår han retten til gratis undervisning for børn af uformuende forældre, og han føjer hertil forældrenes forpligtelse til at sørge for børnenes oplærelse. Den fuldt udformede skolebestemmelse fremtræder da med følgende ordlyd:

»Enhver, som ikke kan betale for sine Børns Underviisning, kan fordre, at det Offentlige uden Vederlag skal forskaffe dem det Maal af Underviisning, som ydes i Almueskolerne, og som er det Mindste, Enhver er pligtig at lade sine Børn erholde«.

Denne formulering har imidlertid ikke tilfredsstillet ham. Den findes overstreget i manuskriptet og erstattet i marginen med følgende:

»Enhver er forpligtet til at lade sine Børn erholde idetmindste saa megen Underviisning, som der meddeles i Almueskolerne. Denne kan uden Vederlag fordres af Enhver, som ikke selv kan sørge for sine Børns Oplærelse.«

Af de to ting, han vil have fastslået: undervisningsfriheden og retten til vederlagsfri undervisning for uformuende, var det sidste ikke noget nyt i sig selv. Ifølge de gældende bestemmelser var den frekventering af almueskolerne, som fulgte af den almindelige skolepligt, i forvejen gratis for alle børn i den skolepligtige alder landet over. Kun i København var den indskrænket til børn af uformuende forældre¹. Det nye var, at denne bestemmelse med den københavnske begrænsning skulle fastslås som en

¹ Jf. An. f. Landt. og f. Købst. samt Reglement for Almue- og Borger-skolevæs. i Købh. § 36.

grundlovsret. Så vidt gik altså den liberale bevægelses »åndige« forsynsbeftrebefler, her fom i andre lande¹. Lehmann havde for nylig været vidne til, at en lignende beftemmefle var bleven indfat i det franske forfatningsudkaf af 19. juni 1848, art. 132².

Det første punkt i hans forflag var derimod ganske nyt og et eklatant brud med traditionen. Umiddelbart måtte det synes i nøje overensftemmefle med de liberale ideer, at forpligtelfen til at ferge for børnenes oplærelfe blev lagt over på forældrene, så ansvaret kom til at hvile på den enkelte i stedet for på staten. Deraf ville også følge, at forældrene selv kunne beftemme, hvorledes og ved hvem de ville fcaffe deres børn en oplærelfe, der i det mindfte stod mål med den, der gratis blev ydet i almueskolen. Med andre ord: den skolefrihed, fom Lehmann havde noteret fom formålet, ville automatisk træde i stedet for den herskende skoletvang, i hvert fald for alle børn, hvis forældre havde råd til at betale for undervisningen. Vejen ville da være åben for oprettelfen af frie skoler, hvor man ønskede det, eller for undervisning i hjemmene. Ungdommens oplærelfe ville ikke længere være undergivet den landsfaderlige omsorg, men være forældrenes sag.

At dette systemskifte lå Lehmann stærkt på sinde, ses af, at han i den ændrede formulering havde fat forældrenes forpligtelfe fom første punkt, og da han med forfatningsoversigten af 15. juli fom grundlag udformer sit første fuldstændige udkaf til »Grundlov for Danmark og Slesvig« indfætter han heri grundlovsparagraffen i denne form³.

Han kom imidlertid ikke så vidt, at han fik denne formulering forelagt statsrådet. Hans udkaf har formentlig måttet passere forfatningskomiteen eller en privat forhandling med Monrad, og herunder er den bemærkelsesværdige passus om forældreforpligtelfen bleven overstreget. Forelæggelfen skete den 2. august⁴, hvorefter en systematisk gennemgang af paragrafferne påbe-

¹ Jf. note 1.

² Jf. Jens Møller: Den da. Rigsdag I, 90 f.

³ Lehmanns efterladte papirer, rigsark.

⁴ St. F. 207 ff.

gyndtes. Den 28. august er man nået til skoleparagraffen, som Lehmann efter referatet i statsrådsprotokollen nu forelægger med følgende formulering:

»Ethvert Barn, for hvis Oplærelse dets Forældre ikke kunne sørge, kan af det Offentlige fordre idetmindste den Underviisning, som gives i Almueskoler«¹.

Det må være hævet over enhver tvivl, at det har været hos sine nationalliberale kolleger, Lehmann har mødt modstand i sine bestræbelser for at få undervisningsfriheden fæstnet i forfatningen. De havde flertallet i forfatningskomiteen og kunne have gennemført forslaget i statsrådet. Uden at kunne dokumentere det, da der ikke foreligger referater fra forfatningskomiteens forhandlinger, har man også lov til at slutte, at det har været denne komites stærke mand, Monrad, der var det påtænkte systemskiftes banemand. Havde han støttet Lehmann, var ansvaret for børnenes oplærelse utvivlsomt bleven lagt over på forældrene. Ved at kræve den hertil sigtende bestemmelse strøget havde martsministeriets liberale fløj anerkendt det fra enevælden nedarvede system. Det, der blev tilbage af den foreslåede skoleparagraf, var også kun en stadfæstelse af status quo.

I selve statsrådet gik dog de konservative, Moltke, Bardenfleth og Zahrtmann imod bestemmelsen selv i denne begrænsede og uskadelige form. De fandt, at det var »en Quæstion, der var for speciel til at komme med i Forfatningen«². De liberale fastholdt den imidlertid nu, og med deres fem stemmer mod tre blev den vedtaget, idet dog ordet »idetmindste« udgik, hvorved retten til oplærelse udtrykkelig begrænsedes til elementarundervisningen. Paragraffens endelige formulering blev fastsat i statsrådet den 4. oktober med følgende ordlyd:

»Den, som ikke selv kan sørge for sine Børns Oplærelse, er berettiget til, at det Offentlige forskaffer dem fri Underviisning i Almueskolen«³.

¹ St. F. 428.

² *ibid.* 428.

³ St. F. 487.

I denne skikkelse blev martsministeriets skolebestemmelse da som § 72 indanket for det næste forum: den grundlovgivende rigsforsamling af 23. oktober 1848.

II

Forslagets skolehistoriske baggrund.

Hverken Monrad eller Lehmann fik lejlighed til at følge forslaget, da det blev forelagt folkerepresentationen, hvilket fra et skolehistorisk synspunkt må beklages, da man derved går glip af deres motiveringer og en redegørelse for de forudsætninger, der havde dikteret deres divergerende opfattelser. De var dog selv uden skyld heri. Martsministeriets medlemmer havde som bekendt besluttet ikke at lade sig opstille til valget. Forslag herom var bleven stillet af Hvidt den 23. august 1848¹, og hans motivering var, at man ikke skulle give indtryk af, at ministeriet ville forsøge at skabe en kunstig majoritet. Begge bøjede sig herfor, skønt de oprindeligt havde tænkt sig at søge valg. Mærkeligt nok gik det sådan, at den 71-årige L. N. Hvidt alligevel selv blev valgt. Han havde den 19. september indgivet sin afskedsbegæring som minister med den motivering, at hans stilling som nationalbankdirektør, hvori man ønskede ham bibeholdt, ikke i længden lod sig forene med ministerposten². Hans ansøgning blev af Moltke forelagt kongen d. 21/9 med forestilling om, at afskedigelsen måtte bevilges fra 1. november, hvilket blev approberet ved kgl. resolution af 23/9³. Det formelle ansås dermed at være i orden. Hvidt var kun fungerende minister, da han d. 5. oktober blev valgt ved kåring i København.

For debatten om skoleparagraffen blev det uden betydning. Han røbede intet om de interne forhandlinger. Hans tilfælde skabte heller intet præcedens, så en lignende formalitet kunne

¹ St. F. 424.

² Premierministerens Allerhøjeste Rescripter og Resolutioner ²²/₃, 48–
¹⁵/₁₀ 53, 25.

³ *ibid.*

have været tilvejebragt for de to grundlovsforfattere. I sidste øjeblik gjorde Monrad ganske vist et forsøg herpå, men det mislykkedes desværre. Efter at valgene havde fundet sted, og kun nogle pladser som kongevalgte stod tilbage at besætte, fremkom han i statsrådet d. 11. oktober med den oplysning, at han havde indgivet sin afskedsbegæring til kongen. Hans motivering var, at »han ei kunde skjule for sig selv, at han var mere antiministeriel end ministeriel«, og at »han ved længere at blive i Ministeriet vilde forspilde hele sin politiske Indflydelse, hvorimod han som Medlem af Rigsforsamlingen vilde kunne være Ministeriet til langt mere Understøttelse«¹.

Hans oplysning virkede som en bombe. Lehmann bebrejdede ham, at han havde holdt sin hensigt skjult for de øvrige medlemmer, og Moltke foreholdt ham med rette det urigtige i, at han ikke havde indsendt sin ansøgning ad den officielle vej gennem konsejlspræsidenten. Han nægtede derfor at akceptere den, også fordi det nu, så at sige dagen for rigsforsamlingens indkaldelse, var vanskeligt om ikke umuligt at rekonstruere ministeriet². Overfor denne modstand måtte Monrad bøje af. Hans ansøgning er ikke optaget i »Premierministerens Allerhøjeste Rescriptioner og Resolutioner« og har derfor ikke været betragtet som en realitet. Dermed var adgangen til forsamlingen definitivt lukket. Efter martsministeriets afgang den 15. november var Monrad afskåret fra at tage del i debatten.

Af de udenparlamentariske bidrag, han efter at være bleven biskop over Lolland-Falster (fra 13. februar 1849) gav til debatten om grundlovsforslaget, dels gennem artikler i »Fædrelandet«, dels ved private møder med rigsdagsmændene, får man heller ingen oplysning om hans motiver. Skoleparagraffen ses ikke at være omtalt i denne diskussion. Man må da søge til andre kilder for at få den skolehistoriske baggrund belyst og hans personlige forudsætninger klarlagt.

Både Lehmann og Monrad havde haft deres første politiske ombud i København som medlemmer af borgerrepræsentationen,

¹ Sl. F. 502.

² *ibid.* 503.

Lehmann i tiden 1840—46, samt 1847—48¹, Monrad i 5-året 1841—46². Mens Lehmann omtrent samtidig blev stænderpolitiker, valgt til forsamlingen i Roskilde i dec. 1840 for perioden 1841—47³, og ikke ses at have beskæftiget sig med københavnsk skolepolitik, fik Monrad netop her sit særlige felt, navnlig efter at han den 10. marts 1842 var bleven indvalgt i skoledirektionen som det ene af de to medlemmer, borgerrepræsentationen havde ret til at udpege⁴. De fire år, han beklædte denne stilling, blev hans skolepolitiske læreår.

Skæbnen ville nu, at den københavnske skolelov, »Reglement for Borger- og Almueskolevæsenet i København«, var den mindst folkelige af de tre skoleanordninger, som Frederik VI havde udstedt under 29/7 1814. Den fastslog, at der vel skulle gives gratis undervisning til »alle Børn, hvis Forældre eller Værger ikke have Raad til at betale; men forsaavidt nogen dertil har Evne . . . , bestemmer Directionen en passende Betaling«⁵. En lignende social skillelinje var ikke draget i de to tilsvarende anordninger for købstæderne og landet, hvor almueskolerne gav fri undervisning til alle børn uden hensyn til forældrenes økonomi⁶. Fælles for de tre anordninger var, at de pålagde almindelig skolepligt indenfor en nærmere bestemt alder. Skolefrihed i den forstand, at man overlod forældrene at bestemme, hvorledes de ville skaffe deres børn undervisning, var der ikke tale om. Der var naturligvis givet mulighed for, at de forældre, der havde råd dertil, kunne få deres børn undervist uden for den offentlige skole, i private skoler eller i hjemmene ved huslærer⁷, men betingelsen herfor var, at en sådan eksklusiv undervisning i forvejen var godkendt af de offentlige myndigheder. Ansvaret lå hos disse.

Efter at donningerne fra julirevolutionen var nået her til

¹ Købh.s Mag. 2. Secr. j. n. 913/1840, stadsark.

² ibid. j. n. 121/1840.

³ Coll.tid. 1841, 970 ff.

⁴ Komm.anordn. 1/1 1840 § 36.

⁵ Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 (1914) § 36, 562.

⁶ ibid. 414 ff. og 505 ff.

⁷ ibid. 419 § 18 og 510 § 25, ff. 564 §§ 46—50.

landet, fremkom der imidlertid adskillige kritiske røster mod dette absolutte formynderskab på skolens område. I København vakte et i 1833 udkommen anonymt skrift: »Anker, Onsker og Forslag¹« størst opsigt. Forfatteren viste sig at være kapellanen ved Trinitatis kirke, P. C. Stenersen-Gad (den senere biskop). Han afslørede adskillige graverende mangler ved systemet, og selv om han anerkendte regeringens »landsfaderlige Omhu for skolevæsenets hensigtsmæssige Organisation«, rejste han dog tvivl om, hvorvidt den grundsætning var rigtig, »at Underviisning er Noget, som ikke Børnenes Forældre selv, men Staten er forpligtet til at drage Omsorg for«². Endnu mere yderliggående var det forslag, som bonden Ole Kirk den 27. april 1836 fremsatte på stænderforsamlingen i Viborg³. Han hævdede, at almueskolevæsenet på landet »langtfra ikke har baaret de Frugter, man med Billighed kunde vente«, og årsagen hertil finder han i den tvungne skolegang og en tvungen undervisningsmetode (den indbyrdes undervisning). Ved at ville »fremtvinge Undervisning overalt og til Alle, frembragtes en forhen ukjendt Modbydelighed for Skolen«, hævder han. »Staten kan og bør ikke directe indlade sig paa Opdragelse og Børneunderviisning, det er Forældrenes Sag; og den maa derfor ikke indblande sig, undtagen hvor virkelig Forsømmelse og skjødesløs Ligegyldighed viser sig«. Han kræver ret til selv at undervise sine børn uden at behøve at indhente skoledirektionens tilladelse.

Dette forslag støttedes stærkt af en anden stænderdeputeret, herredsfoged J. P. With, der med kraft forsvarede »den fulde Frihed for Forældrene« til at bestemme over deres børns oplærelse⁴. Forslaget fik desuden tilslutning af den komite, der blev nedsat om sagen, og resultatet blev en petition, der blev vedtaget med 49 stemmer mod 2.

¹ Anker, Onsker og Forslag med Hensyn til Almue- og Borgerskolevæsenet i Kjøbenhavn, særtryk af Maanedshæfte for Litt. 10. Bind 11. Hefte (1833).

² *ibid.* 27.

³ Stænd.tid. Jyll. (1836) 197 ff.

⁴ *ibid.* 117 b.

Reaktionen mod enevældens skolesystem var således umiskendelig. Friskoletanken havde dybe rødder i befolkningen¹. Ville den fremvoksende liberale bevægelse gribe den og sætte den på programmet? Eller ville den fastholde statens formynderskab og tvinge forældrene til at sende deres børn i den offentlige skole eller til en af de offentlige myndigheder på forhånd godkendt undervisning?

Lehmann, liberalismens bannerfører, var utvivlsomt stemt for det første. Som stænderpolitiker var han gentagne gange ordfører i skolepørgsmål og talsmand for lærerstandens og befolkningens reaktion mod enevældens uniformerede undervisningsmetoder², og i 1846 lod han sig indvælge i bestyrelsen for bondevennernes selskab. Hans forslag til skoleparagraf er en naturlig følge heraf, Men det afgørende var, hvorledes Monrad stillede sig. Han var bevægelsens førende kulturpolitiker, da situationen tilspidsedes i 40'erne.

Mens petitionen fra Viborg simpelthen afvistes af regeringen, blev den københavnske kritik afværget ved en modaktion, der viste, at enevælden endnu var handlekraftig. Kancelliet havde i 1834 nedsat en kommission af gejstlige og verdslige embedsmænd, der kunne forventes at ville anvise reformer uden at røkke ved systemet³. Denne forventning blev opfyldt. Kommissionens betænkning, afgivet 1836, gennemgik det gamle reglement § for §, moderniserede dets bestemmelser, reorganiserede skolerne, søgte at gøre skolepligten mere effektiv ved en nyordning af mulktiringssystemet, sondrede mellem gratis fattigskoler og betalings-skoler for bedrestillede, og foretog en forskydning fra aftenundervisning til dagundervisning. Dens forslag kom dernæst til overvejelse i kancelliet, hos Sjællands biskop, skoledirektionen og magistraten og fandt tilslutning i princippet. Efter anmodning fik den ved kommunalordningen af 1/1 1840 oprettede borgerrepræsentation også lejlighed til at udtale sig⁴, og gennem dens

¹ Hans Jensen: De da. Stænderfors. Hist. I (1931) 504 f.

² Stændertid. Roskilde (1846) 475 ff.

³ Registratur nr. 27, stadsark.

⁴ Borgerrepr. forh. 1°/₇-2°/₇ 1840.

indstilling, der gik ud på at stille sagen i hero, indtil en af stænderne indgaven petition om en forandring af hele skolevæsenets ordning havde fået kgl. resolution, mærker man den nye tid. Kancelliets svar herpå var udarbejdelsen af et konkret forslag til en fornyet anordning om det københavnske skolevæsen, der konsoliderede systemet. Udover kommissionsbetænkningens forslag lod det kongen forbeholde sig »på Indstilling af Vort danske Kancelli at udnævne en i Undervisningsfaget kyndig og erfaren Mand til under Navn af administrerende Directeur at tage Sæde i Directionen¹, en virkelig nydannelse, der kom til at indlede en epoke i skoletilsynet, men som kommissionen havde frarådet af økonomiske grunde. Den 15. juli 1842 blev forslaget forelagt Roskilde stænderforsamling.

På dette tidspunkt kom Monrad ind i billedet. Som myt medlem af direktionen havde han måttet sætte sig ind i sagen og tage stilling til forslaget. Det ses, at han den 28. august 1842 tilstillede direktionen »nogle Bemærkninger til Overvejelse«². Indlægget hertil er forsvundet, men man tør slutte, at det har været indholdet af den skolepolitiske pjece, han samtidig udsendte under titlen »Flyvende politiske Blad Nr. 5«. Her har man i hvert fald hans svar. »Jeg har ei opstillet noget eget Princip,« skriver han i slutningen, »men har bestræbt mig for at opfatte Lovgiverens Tanke og udfinde Bestemmelser, der kraftigt kunne fremme Opnåelsen af hans Hensigt«³. Han anerkender, at »Skolepligtighed og Skoletvang« opstilles som grundprincipper i lovgivningen og tilføjer, at »omendskjønt jeg ikke kan betragte disse Princippers Rigtighed som ophøjet over al Tvivl, saa kan der dog for Tiden ei være Tale om at forlade dem«. Han går altså ind for enevældens skolesystem, om end med en vis reservation, som det var klogt for en liberal oppositionsmand. I overensstemmelse hermed indskrænker han sig til at stille nogle praktiske ændringsforslag, hvoraf adskillige var afgjorte forbedringer og også blev taget til følge af stænderne. Oprettelsen af en stilling som skoledirektør

¹ Anordn. 20/3 1844 § 1.

² Skoledir. Journal nr. 542.

³ Flyv. pol. Blade Nr. 5 (1842) 36.

har hans varme tilslutning. Til slut bekender han sig igen til kancelliets forslag med følgende ønsker: »Gid en virksom og besindig, en klog og from, en alvorlig og folkekærlig; gid med eet Ord en christelig Aand maa besjæle alle dem, hvem det ingenlunde ringe Hverv paahviler at sørge for Opnåelsen af Lovgiverens Ojemed. Uden denne Aand ville alle ydre Bestemmelser kun være til ringe Baade.«

Helt sikker har han dog måske ikke været. I hvert fald ville han udvide sine erfaringer og fik det derfor ordnet således, at han fra november 1842 til april 1843 kunne drage på studierejse til andre europæiske storbyer. Han havde i 1838 fået et stipendium fra fonden »ad usus publicos« med 600 rd. årligt i to år for at studere orientalske sprog i udlandet og var draget til Paris. Efter et års forløb havde han afbrudt studierne og var gået over i journalistisk og politisk virksomhed. Nu søgte han om at få andet års beløb udbetalt for at genoptage studierne, hvilket blev ham bevilget ved kgl. resolution af 10/10 1842, ganske vist under den antagelse, at det var de orientalske sprog, han ville vende tilbage til¹. Det blev imidlertid skolestudier, han helligede sig. Han besøgte skoler og skolemyndigheder i Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt a. M., Köln, Leyden, Haag og London. Hans oplevelser og erfaringer kan følges gennem den række af i regelen lange breve, 11 i alt, som han sendte hjem til sin hustru og selv betegner som en slags dagbog til senere brug². I Berlin opsøgte han den kendte pædagogiske foregangsmand, Fr. A. W. Diesterweg, daværende forstander for seminariet for købstadlærere og forkæmper bl. a. for pædagogiske tilsynsmænd ved skolerne, og blev af ham introduceret til myndighederne, så han fik lejlighed til at lære det hjemlige system at kende i projsisk udformning. I Holland mødte han det modsatte system, skolefriheden, praktiseret gennem kirkelige og private kredses oprettelse af friskoler uden skolepligt, og i England, hvor han dog kun opholdt sig ca. 14 dage, fandt han lige så lidt nogen offentlig skole, men derimod et net af elementarskoler oprettet af de to velgørenhedsselskaber:

¹ Finans Dep. J. N. 2269/1842, rigsark.

² Monrads privatark. rigsark.

British and Foreign School Society og National Society for promoting the education of the poor, byggende henholdsvis på kvækeren Joseph Lancasters og den højkirkelige præst Andrew Bells pædagogiske og humanitære idcer. Statens medvirken så han indskrænket til en beskedent finansiel støtte (fra 1832) og en vis kontrol, der ved konkordatet med kirken af 10/8 1840 var underkastet ærkebispens approbation. Fra begge sider påvirkedes han, hvilket ses af indledningen til den serie skrifter »Om Skolevæsenets Ordning i flere af Europas store protestantiske Stæder«, som han påbegyndte efter sin hjemkomst, og hvori han ville stille forslag til administrative reformer navnlig af det københavnske skolevæsen. Første hefte heraf forelå færdigt i forsommeren 1844 og udsendtes den 1. juni¹, netop tidsnok til at kunne komme i betragtning ved valget af skoledirektør i København, hvorfor han afleverede et eksemplar til kongen ved audiensen den 3. juni². Det omhandler Berlins skolevæsen, der havde gjort indtryk på ham ved sin fasthed i ordningen, efter at der var oprettet et »Over-Inspections-Kollegium« (ved reskript af 27/4 1812) og især efter at der var ansat en »kommunal Skoleraad« til at behandle alle skolesager og føre tilsyn med undervisningen, »en storartet Omdannen« kalder han det, og han finder, at der her »ikke er Lidet, som fortjener alvorlig Overvejelse, naar Talen var om en Reorganisation af det kjøbenhavnske Skolevæsen«³. Modsætningsvis har dog også Holland gjort indtryk på ham. Han har lagt mærke til, at »Borgernes Iver og alvorlige Bestræbelser for at fremme Skolevæsenets Tarv« fremviser »mange smukke Exempler dér, hvor Skolegangen er fri«, hvorimod de »maaske finde en mindre stærk Spore i den Overbevisning, som saa let udbreder sig, hvor Skolegangen er tvungen«⁴. Han må endog gøre den indrømmelse, at »Samfundet, naar det beror paa Forældrenes frie Villie, om Børnene skulle gaa i Skole eller ikke, opfordres til at opbyde al sin Kraft, til at indvirke paa denne Villie, ei ved Tvang,

¹ Københavns Adresseavis 1/6 1844.

² Monrads privatarkiv, koncept til skrivelse til kongen, rigsark.

³ Om Berlins skolevæsen (1844). 68.

⁴ *ibid.* 7.

men ad Overbevisningens Vei«. Han er altså her langt inde på skolefrihedens vej, Men han vender i tide: »Staten kan ikke med Rolighed se paa, at den opvoxende Generation forsømmes, og den maa have Ret til at anvende Tvangsmidler mod dem, der tilsidesætte deres helligste Pligter og lade deres Børn uden Undervisning saavel i Hjemmet som i Skolen«¹. Dette bliver da hans grundsyn. Ansvarret må ligge hos staten, hos det offentlige og ikke hos den enkelte eller hos forældrene. Han ender med at forankre sig helt i enevældens landsfaderlige omhu, og Christian den Ottende kunne for så vidt trygt have betroet ham skoledirektørposten og administrationen af den fornyede anordning, som i mellemtiden, d. 20/3 1844, var bleven endelig udstedt². Det skete ikke, hvilket skyldtes andre grunde. Men da Monrad 4 år efter havde udviklingen i sin hånd, er han tro mod den lære, han havde erhvervet i den københavnske skolepolitikens tjeneste og drager omsorg for, at den forfatningsbestemmelse, der nu var bragt på tale vedrørende skolen, i hvert fald ikke blev nogen hindring for, at skolen kunne fortsætte sin kurs under statens formynderskab og iøvrigt så nær som muligt op ad de linjer, der var fastlagt i den københavnske skoleanordning, enevældens sidste skolebedrift.

Spørgsmålet var nu, om han ved at lede den liberale bevægelses skolepolitik ind ad dette spor havde folkerepræsentationen med sig.

III

Skoleparagraffens vedtagelse.

Martsministeriets forslag til skoleparagraf kom til behandling dels i den grundlovgivende Rigsforsamlings forfatningsudvalg, dels i plenarforsamlingen, hvor det underkastedes en 1. behandling d. 14. april 1849, en 2. behandling d. 9. maj og en »tredje læsning« d. 25. maj³. Den formede sig i det væsentlige som en

¹ Om Berlins Skolevæsen (1844).

² De nærmere omstændigheder vedrørende skoledirektørembedets besættelse og Monrads »forbigåelse« er nærmere skildret i Dansk pæd. Tidsskrift, nr. 8, 1954, 373 ff.

³ Jf. Rigsforsamlingstid. de nævnte data.

række angreb. Bondevennen, lærer og inspektør ved borgerskolen på Christianshavn, F. Frølund, ville straks stemme for, »at denne Paragraf aldeles udgaar«. Ganske vist finder han skolens tilstand yderst utilfredsstillende, men en bestemmelse som den foreslåede finder han betydningsløs¹. Snarere vil den virke skadelig, eftersom den antyder »en fremtidig Adskillelse mellem Almueskolen, her Fattigskolen, og det øvrige Skolevæsen«.« Fra nationalliberal side finder Monrads nære ven, rektor Martin Hammerich, det også unødvendigt at udtale retten til undervisning i grundloven, og han spørger, hvorfor »netop i en Skole — hvorfor ikke af Faderen eller Moderen selv?«². Det var ikke helt let for de nationalliberale at frigøre sig for skolefrihedstanken. Han kommer dernæst nær op ad Lehmanns Tankegang, idet han hævder, at hvis paragraffen skal blive stående, »saa er der al Grund til ved Siden af Statens Forpligtelse tillige at udtale Forældrenes Forpligtelse, som er det andet Led af Sætningen. Allerede den Religionsfrihed, som bliver indrømmet, vil af sig selv stille Skolen i et ganske nyt Forhold til Staten og de enkelte Borgere. Under den fri Forfatning ville overhovedet de gamle Begreber om Skolepligtighed ikke holde sig«⁴. Han forbeholder sig derfor at stille forslag om, at forældreforpligtelsen sættes ind.

Den, der sætter fingeren på det ømme sted, er dog A. S. Ørsted, der påviste at paragrafen i virkeligheden betød et demokratisk tilbageskridt, idet den gav langt mindre, end der var hjemlet i de gældende skolelove⁵. Han minder om, at skoleanordningerne for købstæderne og landet hjemler gratis undervisning for alle børn og ikke blot for de uformuende. Martsministeriet var således kommen til at stille sig til højre for Frederik VI og Ørsted. At også Grundtvig meldte sig blandt angriberne, var kun at vente. Han lader ikke lejligheden gå ubenyttet hen til at vedkende sig »en gruelig Afsky for Alt, hvad der kunde kaldes Skoletvang« eller til at betegne almueskolerne som »Afretningsanstalter«, hvorfra der ikke kunne ventes nogen dannelse eller oplysning⁶.

¹ *ibid.* II sp. 2610 ff.

²⁻⁶ se Rigsforsaml.tid (1848-49) sp. 2610-15, 2169, 3208-3218 og 3636-67.

C. C. Hall var ordfører for forfatningsudvalget for så vidt angår det afsnit (VII), hvori skoleparagraffen stod. Nogen varm forkæmper for denne var han ikke. I udvalgets betænkning, der var bleven afgivet den 26. marts 1849¹, anførte han ganske kort, at det var en selvfølge, at de bestående lovforskrifter om skolepligt forblev uberørt. Dermed havde bevægelsen taget standpunkt. Noget systemskifte eller omlægning af ansvaret var der ikke tale om. Man fulgte Monrad. Udvalget havde iøvrigt fundet, at den i forslaget udtalte grundsætning om retten til fri undervisning burde udtales, men da det jo dog var børnene og ikke forældrene, hvem denne ret tilkom, havde man fundet det formålstjenligt at foreslå en redaktionsændring, så paragraffen fik følgende ordlyd:

»De Børn, for hvis Oplærelse Forældrene ikke have Evne til at sørge, ville erholde fri Underviisning i Almueskolen«.

Under det videre forsvar blev udvalget afpresset den indrømmelse, at når man fastholdt bestemmelsen, var det kun, fordi den nu engang var foreslået af martsministeriet, og Bardensleth, der som medlem af novemberministeriet nu måtte gå ind for paragraffen, føjede hertil, at det havde været de »Pauperisme-Spørgsmål«, der dengang havde bevæget hele Europa, der var årsagen til, at bestemmelsen var taget med². Større var begejstringen altså ikke.

Ved 2. behandling d. 9/5 blev stillet en række ændringsforslag³. Hammerich forsøgte som bebudet at få sin bemærkning ind om forældreforpligtelse, og Grundtvig ville erstatte hele skoleparagraffen med en bestemmelse om, at der så vidt muligt skulle sørges for, »at fattige Gamle, Syge og forladte Børn kunne finde offentlige Tilflugtshuse, og at selv de Fattigste kunne have Adgang til folkelig Oplysning og Dannelse.«⁴.

Mærkeligt nok havde han endnu ikke blik for de muligheder, der lå i Hammerichs genoptagelse af Lehmanns synspunkter. Samtlige ændringsforslag blev forkastet, Grundtvigs med 82

¹⁻⁴ se Rigsforsaml.tid (1848-49) sp. 2610-15, 2169, 3208-3218 og 3636-67.

stemmer mod 22, Hammerichs med 69 mod 48¹, hvorefter Halls formulering vedtoges med 83 mod 34². Men ved »tredje Læsning« den 25. maj³ lykkedes det dog skolemanden Hammerich at vinde en sproglig triumf over Hall. Han ironiserede over formuleringen: »De Børn, for hvis Oplærelse Forældrene ikke have Evne til at sørge . . .« — Det mindede ham om vendinger som: »Derpaa kan jeg dog ikke fornuftigvis forudsætte, at Nogen vil falde . . .«, eller en sætning, han nylig havde fundet i en avis: »Det Corps, til hvilket General Rye havde faaet Ordre til at støde . . .« — Heroverfor måtte Hall kapitulere, og det blev da Hammerichs formulering, der kom til at gå over i den færdige junigrundlov, hvor den blev indsat som § 90 med følgende ordlyd:

»De Børn, hvis Forældre ikke have Evne til at sørge for deres Børns Oplærelse, ville erholde fri Underviisning i Almueskolen«.

Den endelige vedtagelse skete med 87 stemmer mod 17⁴.

IV

Skoleparagraffens sociale skel.

Ved junigrundlovens § 90 var statens formynderskab og ansvar for børnenes elementære oplærelse akcepteret af det nye regime. Dette fulgte ikke blot indirekte af bestemmelsens formulering; det var direkte udtalt under debatten som en forudsætning, idet ordføreren, C. C. Hall, erklærede det som en selvfølge, at de bestående lovforskrifter om skolepligt forblev uberrørt. Enevældens skolesystem gik dog ikke helt uændret over i folkestyrets epoke. Den vederlagsfrie benyttelse af almueskolen, der nu var fastslået som en grundlovsret, gjaldt kun børn af de ubemidlede samfundsklasser, derimod ikke børn af forældre, der skønnedes at have evne til at betale for undervisningen. Der var således sket en diskriminering af elementarskolens klientel, en deling efter sociale kriterier. En sådan havde der hidtil kun været

¹⁻⁴ se Rigsforsaml.tid (1848-49) sp. 2610-15, 2169, 3208-3218 og 3636-67.

lovhjemmel for inden for det københavnske område i henhold til reglement af 29/7 1814 og anordning af 20/3 1844. Nu gjaldt den hele landet. Grundlovsparagraffen ændrede på dette punkt det legale grundlag, der var givet i anordningerne af 29/7 1814 for henholdsvis købstæderne og landdistrikterne. Den fælles, folkelige skole, Rewentlowerne, Schimmelmann, N. E. Balle og flere af enevældens skolepolitikere havde søgt at skabe i begyndelsen af århundredet, havde fået slagside, et faktum, der på afgørende punkter kom til at præge den skolepolitiske udvikling under folkestyrets første hundredår.

Allerede *Madvig*, der i sin 3-årige kultusministertid (november 1848—december 1851) havde været hårdt presset for at fremkomme med et forslag om skolens reorganisation, lod i den pjece om spørgsmålet, han udsendte efter sin afgang¹, indførelsen af skolepenge i den offentlige skole dukke op. Han fastslog ganske vist, at undervisningen i almueskolen på landet skulle være gratis for alle, men for købstædernes vedkommende skitserede han en deling i vederlagsfri undervisning i almindelige borgerskoler og udvidet undervisning i betalingsskoler, en ordning, der peger frem mod vore dages mellemskolesystem². Under *A. S. Ørsted* kom sagen til realitetsbehandling, idet han som kultusminister d. 30. maj 1854 udsendte et rundspørge til de stedlige skolemyndigheder over hele landet om reformer i skolevæsenet og forbedring af lærernes lønning³. Blandt de besvarelser, der indkom, var der adskillige, der henviste til opkrævning af skolepenge for de børn, der ikke var berettiget til fri undervisning i henhold til grundloven. Der viste sig altså at være jordbund for tanken. Da *D. G. Monrad* efter overtagelsen af det for hans person oprettede embede som overskoledirektør for hele landet og chef for kultusministeriets departement for det lavere skolevæsen (1/4 1855) blev den ledende skolepolitiker, satte han ganske naturligt spørgsmålet på sit program. Ingen var nærmere end han til at benytte den givne grundlovshjemmel. Hans første opgave

¹ Udkast til Lov om Folkeskolen (1852).

² Anf. skr. 50.

³ Kgl. Rescript. og Res. V, (1854-55), 86.

var at forberede en lov om folkeskolevæsenet uden for København, og et hovedpunkt i denne var en lønreform for lærerne. Med benyttelse af Madvigs udkast og ved et energisk arbejde for at indsamle og bearbejde nyt materiale tog det ham kun tre måneder at få sit udkast færdigt. Med cirkulære af 6/7 1855 kunne han udsende det til »høring« hos amtsmyndighederne¹. Han gav heri tanken om skolepenge et konkret udtryk (§ 30) og anførte, at »Skolelærerne på Landet og i Kjøbstæderne skulle være berettigede til at oppebære Skolepenge af de Børn, der besøge deres Skole«, dog naturligvis således, at de forældre, »der uden at være under Fattigvæsenet mangle Evne til at udrede dem, kunne fritages«². Efter bearbejdelsen af de indkomne besvarelser blev forslaget fremsat af kultusminister Hall den 12. december 1855, ledsaget af følgende bemærkninger:

»Øiemedet med Bestemmelsen om Skolepenge er hovedsagelig at forbedre Lærernes Kaar, men man nærer derhos det Haab, at Forældrene ved at betale for Børnenes Underviisning, skulde bevæges til at drage mere Omsorg for deres stadige Skolegang, end det nu ofte er Tilfældet«³.

Her har vi programmet i en nøddeskal: En skoleskat på de besiddende klasser skulde være midlet til at fremme reformer, — samme princip som man havde anvendt i tidligere reformperioder, hvor almueskoler oprettedes af jordrotter, fra de kongelige rytterskoler på Frederik IV's tid til godsejerskolerne under Bernstorfferne, Rewentlowerne o. fl., nu blot i en mere folkelig form. Det sociale skel, der herved ville blive draget i skolevæsenet med betalingskoler ved siden af fattigskoler eller med betalende elever ved siden af gratister inden for den samme skole, kan, navnlig for en nutids betragtning, afgjort ikke anses som heldig. Det skabte over- og underklasse og stred mod det enhedsprincip, som

¹ *ibid.* 328.

² *ibid.* 337.

³ Folketingstid. (1855–56) sp. 212 ff., tekst i Anh. A. 199 og 625, betænkn. i Anh. B. 247 og 411, 2. beh. sp. 2071 ff, 3. beh. sp. 2660 ff. Lands-tingstid. (1855–56) sp. 1039–1192 og 1273.

gennem tiderne under forskellige former har været et eftertragtet ideal. Set i skolehistorisk belysning var udnyttelsen af de bedrestillede samfundsklassers evne til at betale dog ikke ueffen. Tiden var jo præget af økonomisk opgang, og det stemte med individualistisk tankegang, at man betalte for de goder, man nød, når man havde evne dertil. Det viste sig i hvert fald, at Monrad og hans meningsfæller, på baggrund af erfaringerne fra København, her havde fundet et middel til at gennemføre reformer, som var effektivt, og det er betegnende, at grundlovshjemmelen blev stående både i 1866 og 1915, og at midlet har været anvendt omtrent til vore dage.

Det Monrad-Hallske lovforslag fik almindelig tilslutning. Den anbefaling, der blev givet fra bondevennernes side, var dog på et vist tidspunkt ved at gøre Monrad betænkelig. Tscherning udtalte, at »det var en vigtig Sag for Borgerne, at de staae fast paa denne Betaling af Skolepenge; thi i den vil ogsaa lidt efter lidt ligge en Frigjørelse fra at sende Børn til Skolen« (dvs. den offentlige skole)¹. Forslaget kunne altså blive en støtte for den Koldske friskolebevægelse, som netop var ved at få fodfæste. Når forældrene alligevel skulle betale skolepenge, kunne de lige så godt sende børnene i de private skoler, både i by og på land. Men dette var ikke Monrads hensigt. Han var ikke talsmand for skolefriheden, og desuden ville en almindelig flugt fra de offentlige skoler gøre det tilskud til lærerlønningerne, som var tilsigtet, illusorisk. »Jeg maa tilstaae siger« han ved første behandling, »at jeg oprindelig har været imod Skolepengene, og det var kun ved at see alle de mange samstemmende Yttringer fra Amtsraadene og Amtsskoleledelserne om Skolepengenes Ønskelighed, at jeg blev omstemt i saa Henseende«. Han synes her at have glemt, at skolepengene var taget med i det forslag, han havde sendt ud til erklæring hos de stedlige myndigheder². Ved udvalgsbehandlingen blev imidlertid også flertallet betænkeligt. Man fandt derfor på at indsætte en alternativ ordning i forslaget, hvorefter et løntillæg til lærerne, beregnet som skolepenge for samtlige skole-

¹ Folketingstid. (1855-56) sp. 212 ff.

² .Jf. § 30.

pligtige børn i kommunen, kunne pålignes de beboere, der ikke var fritaget i henhold til grundloven. De kommunale myndigheder kunne da selv afgøre, om de ville vælge denne form eller lade lærerne opkræve skolepengene direkte, gradueret efter forældrenes indtægter og formue. I denne skikkelse blev loven vedtaget i folketinget. I landstinget gjorde Madvig indvendinger ud fra princippet om, at undervisningen måtte være gratis i en skole, som man var tvungen til at sende børnene til, når man ikke på anden måde sørgede for deres undervisning. Håns synspunkter kunne dog ikke trænge igennem. Forslaget blev vedtaget i folketingets affattelse og stadfæstet som lov af 8. marts 1856. Skolepengebestemmelsen blev fastsat under § 11. Den kom i princippet til at gælde i henved 100 år.

I København forøgede man samtidig afgiften i betalings-skolerne og for at tvinge de flest mulige børn over i disse foregangsskoler forsøgte man at indføre en uformuenhedsattest, som forældrene skulle udstede for at få lov til at sende deres børn i de vederlagsfrie skoler, en fremgangsmåde, som ministeriet dog måtte forbyde som uforenelig med grundloven¹. I 1876 gik man den modsatte vej for at opnå samme formål. Man nedsatte afgiften til 1 kr. om måneden pr. barn, endog således, at der højst skulle betales for 2 børn fra hver familie. Betalingskolerne (eller »kroneskolerne« som de kaldtes) fik da tilgang af et stigende antal børn. Først i 1915 ophævedes betalingen helt. Det sociale skel blev opgivet, men dog ikke mere principfast, end at man tre år efter for at få en vigtig reform gennemført greb til en ny deling i betalende og ikke betalende elever. Det var den gradvise indkorporering af mellemskolen i den kommunale skole og den hertil hørende overtagelse af private højere skoler, der var problemet. Det løstes ved, at man tog Madvigs tanke op og indførte skolepenge for den udvidede undervisning også inden for den skolepligtige alder. Det skete ved lov af 20/3 1918. Af hensyn til grundlovsparagraffen fritoges naturligvis børn af ubemidlede, og for første gang i dansk skolehistorie ses dette begreb at være defineret, idet undervisningen blev gjort afgiftsfri, hvis forældrenes

¹ Joakim Larsen: Kobb.s offentlige Skolevæsens Hist. (1881), 152.

skattepligtige indkomst ikke oversteg 4000 kr. (dog lidt højere for familier med flere skolesøgende børn).

I det øvrige land gjaldt Monrads skolepengeregel uændret til 1899¹. Ved den i dette år vedtagne lov om forskellige forhold vedrørende folkeskolen blev § 11 i loven af 1856 ophævet. Det betød imidlertid ikke, at skolepengene blev ophævet. De måtte blot ikke længere være en løndel for lærerne, men der var intet forbud i loven mod, at kommunerne fortsat opkrævede en skoleafgift af de forældre, hvis børn ikke var fritaget i henhold til grundloven². Rigsdagen kunne derfor i 1919 vedtage en skoleafgiftslov, der indførte skolepenge for de børn, der i købstæderne og på landet søgte mellemskolerne inden for den offentlige skole³. Endnu ved udsendelsen af skoleloven af 18. maj 1937 udtalte ministeriet, at det intetsteds var påbudt, at undervisningen i folkeskolen i det hele skulle være vederlagsfri. Der skulle blot efter grundlovens ord være adgang til fri undervisning for ubemidlede⁴.

Først ved forfatningsændringen af 5. juni 1953 blev det sociale skel inden for den offentlige skole slettet, idet skoleparagraffen nu fik følgende formulering af det pågældende stykke:

»Alle børn i den undervisningspligtige alder har ret til fri undervisning i folkeskolen«⁵.

I bemærkningerne til paragraffen gør rigsdagen op med de tidligere grundloves bestemmelse. Den kunne, udtales det, »fremkalde det indtryk, at folkeskolen kun er bestemt for den ubemidlede del af befolkningen. I dag lader imidlertid langt den overvejende del af forældrene, også inden for de mere velstillede samfundslag, deres børn undervise i folkeskolen«⁶. Derfor bør skellet slettes. Folkeskolen udgør herefter en social enhed.

¹ Lov af 24/3 1899 § 26.

² C. A. Tvermoes: Lov af 24/3 1899 § 26, note 1 (1902).

³ jf. lov af 30/6 1919.

⁴ A. Barfod: Lov af 18. maj 1937 § 1, note (1944).

⁵ Grundlov af 1953 § 76.

⁶ Forfatningskommissionens betænkning 40 f.

V

Skolefriheden grundlovfæstnes.

Ligesom det sociale skel i junigrundlovens skoleparagraf, fik også dennes godkendelse af de for skolepligten bestående forskrifter afgørende betydning for den skolehistoriske udvikling.

Tvungen eller frivillig skolegang for børn havde været et hovedproblem i det skolerøre, der gik hen over forskellige lande i Europa fra oplysningstiden til langt op i det 19. århundrede, ganske som tilfældet har været i det 20. århundrede med hensyn til ungdommens undervisning fra det 14. til det 18. år. I de lande, hvor enevælden havde været rådende, blev skoletvungen i reglen tidligst indført, og en offentlig skole fulgte i dens spor. I vesteuropæiske lande, hvor absolutismen ikke havde fæstet rod, så man skolen udvikle sig på frivillig basis. England fik som bekendt først undervisningspligt i 1870, Holland var skolefrihedens faste punkt¹. Danmark havde allerede ved forordningen af 23. januar 1739 anerkendt undervisningspligten i princippet, og ved anordningerne af 29. juli 1814 blev anerkendelsen gentaget og rationelt udformet som en skolepligt. Norge fulgte efter med skoleloven for landet af 14. juli 1827, Sverige med Kungl. Majest:s Stadga af 18. juni 1842, i begge lande dog modificeret som en almindelig pligt til undervisning. Det var denne skolesituation, det konstitutionelle Danmark stod over for i 1849.

Ordnningen var et udslag af »Vor landsfaderlige Omhu, at Statens tilvoxende Ungdom betimeligen lærtes at kende, hvad Enhver skylder Gud, sig Selv og Andre, og hvorledes Han ved retteligen at bruge sine Evner kunde blive gavnlig for Borgersamfundet«². Med dette mål for øje måtte staten have ret til at trænge sig ind mellem forældre og børn og pålægge de sidste en skolepligt, til hvis opfyldelse en offentlig skole stilledes til disposition.

Reglerne for opfyldelsen var nøje fastsat. Børnene kunne modtages fra 6 års alderen. Pligtige at møde var de, når de var

¹ Jf. foran pag. 7.

² Incl. til An. f. L., jf. An. f. K.

fyldt 7¹. Udeblivelse medførte mulkt for forældrene, værgerne eller husbonder efter en med dagens antal stigende skala². Ved halvårslige overhøringer under kontrol af de stedlige skolemynigheder prøvedes børnenes flid og kundskaber³. Skolepligtens ophør var betinget af to ting: Børnenes opnåelse af skolens nærmere fastsatte mål og deres antagelse til konfirmation, hvilke stod i nøje forbindelse med hinanden. Da konfirmationen tidligst kunne finde sted med det fyldte 14. år, var denne alder den normale grænse for udskrivningen. De børn, der ved det fyldte 13. år havde vist sig at have de i anordningen nærmere fastsatte kundskaber »fuldkommen inde«, kunne dog udskrives på betingelse af, at de mødte i skolen 2 dage om måneden for at repetere, hvad de havde lært⁴. Omvendt var de, der ikke havde nået skolens mål i 14 års alderen, eller af særlige grunde, det være sig intellektuelle, moralske eller disciplinære, ikke kunne antages til konfirmation, fortsat underkastet skolepligt⁵, om det skulle være, helt til 19-års alderen, der var den yderste grænse for konfirmationen⁶.

Enhver undervisning uden for den offentlige skole skulle have myndighedernes godkendelse for at kunne træde i stedet for skolepligt. Dette gjaldt også den undervisning, forældrene selv øvede, hvilket især havde vakt uvilje⁷.

Monrad havde som anført bekendt sig til dette system, da han måtte tage stilling til det københavnske forslag. Han havde dernæst (som det må formodes) hindret, at det blev rokket, da skoleparagraffen blev formuleret, og på martsministeriets autoritet var denne blevet vedtaget af rigsforsamlingen. Han var nøje knyttet dertil og var selvskreven til at forsvare det, da det blev angrebet i rigsdagen.

¹ An. f. L. § 7, An. f. K. § 14.

² An. f. L. § 17, An. f. K. § 24.

³ An. f. L. § 25, An. f. K. § 32.

⁴ An. f. L. § 25, An. f. K. § 32.

⁵ An. f. L. § 27, An. f. K. § 34.

⁶ Forordn. af 25. maj 1759.

⁷ An. f. L. § 18, An. f. K. § 25., Regl. f. Kobh. §§ 46-50.

Aktionen kom fra Nørre Sundby-kredsens folketingsmand, præsten L. D. Hass, der er mest kendt for som sognepræst i Mjolden, Tønder amt, at have progeteret Christen Kold, da denne fra 1838 i henhold til skoleanordningen § 18 virkede som huslærer hos en storbonde i Forballum, Mjolden sogn. Han kunne ikke opnå skoledirektionens og biskoppens anerkendelse af sin undervisning på grund af de nye principper, han hævdede¹. Præsten støttede ham, men efter nogle års forløb gav de op og drog begge til Lille Asien, Hass som missionær og Kold som hans tjener og medhjælper (1842). I 1847 var de begge hjemme igen, og mens Kold trodsede det gældende system og gjorde »friskolen« til en realitet, tog Hass, der nu var præst i Hals og fra 1852 folketingsmand for Nr. Sundby, initiativet til en lovgivning, der kunne bane vej for de Koldske ideer. Den 5. nov. 1852 fremsatte han et privat lovforslag, der gik ud på, at bornene, når de var bleven 14 år og havde godtgjort at have de fornødne kundskaber, skulde være fritaget for al videre skolegang, selv om de endnu ikke var konfirmeret². Dette var ikke nogen omvæltning, men dog et brud med systemet. Den lille »lovstump«, som forslaget blev kaldt, var tilmed så ubehjælpssomt affattet, at den alene af den grund ikke kunne vedtages. Forslaget ophævede således den ret til udskrivning i 13 års alderen, som var hjemlet de børn, der da havde nået målet, hvilket næppe havde været tilsigtet. Det var derfor let for Monrad at sable det ned, hvilket han gjorde i et overlegent dygtigt foredrag, der tog brødet ud af munden på kultusministeren, C. Simony³. Havde Hass ikke haft våbenfæller, havde angrebet været afværget med det samme.

Men »lovstumpen« viste sig at have evne til at vokse. Ind imellem den storpolitiske kamp om arvesag og fællesforfatning udspandt der sig en holmgang mellem Monrad og Ørsted på den ene side som forkæmper for det bestående system og Tscherning, I. A. Hansen, J. C. Lindberg o. fl., på den anden som talsmænd for forældrenes bestemmelsesret, hvortil sluttede sig et stigende antal

¹ Jf. Andreas Auslind: Christen Kold (1951) 29 ff.

² Folketingst. (1852-53) 1. afd. sp. 675-707.

³ *ibid.*

menige medlemmer, mens Grundtvig stod i baggrunden som inspirator. Første fase i denne skolekamp afsluttedes den 15. februar 1854 med, at Hass's forslag, der nu havde udviklet sig til en hel friskolelov, blev vedtaget i folketinget mod Ørsteds protest og Monrads sagkyndige argumentation¹. Andet optrin foregik i landstinget, hvor Monrads meningsfælle, professor Madvig, sammen med Københavns skoledirektør, V. A. Borgen, stillede et mindretalsforslag i udvalget, som viste sig at kunne samle hele rigsdagen. Hans motivering var følgende: Da der ikke i anordningerne af 1814 var givet forældrene ret til selv at undervise deres børn uden statens tilladelse, havde mindretallet ment, at en almindelig tilladelse burde gives til, at forældrene selv sørgede for børnenes undervisning uden anden betingelse, end at de godtgjorde, at de opfyldte, hvad de havde påtaget sig. Det nye var, at den forud indhentedes tilladelse, der gav udtryk for mistillid til forældrene, skulle bortfalde, og at staten skulle nøjes med den kontrol, der bestod i de halvårslige overhøringer. En sådan anså han for nødvendig for at beskytte børnene mod misbrug ved, at forældrene »under falske Paaskud« blot ville tage dem ud af den offentlige skole for at udnytte deres arbejdskraft. Af samme grund skulle udtagelsen ikke kunne ske efter børnenes 12 års alder². Ørsted bekæmpede også dette forslag, men forgæves. Monrad havde som folketingsmand ingen mulighed for at tage en rigsdagsdebat op med Madvig, men da forslaget efter at være vedtaget i landstinget med 26 stemmer mod 6 kom tilbage til folketinget og her blev vedtaget enstemmigt, var han fraværende³.

Et bevis på, hvor meget kampen mod friskolebevægelsen betød for Monrad, er det, at han kunne stå ved siden af Ørsted i denne sag, samtidig med at de indbyrdes førte en kamp på livet i anledning af Ørsteds attentat på junigrundloven i forfatnings-sagen. Monrad var hovedmanden for rigsdagens mistillidsvotum til ministeriet Ørsted, og denne gennemførte i statsrådet den 15. april 1854 ikke blot, at Hall og Andræ til straf blev afskediget fra

¹ Folketingstid. ord. samling (1853–1854), sp. 4437.

² Rigsdagstid. (1853–54), Anh. B. sp. 909 ff.

³ Landslingstid. (1854) sp. 2399 ff. og folketingstid 18/3, 54.

deres embeder, men at også Monrads skæbne blev besejlet, idet han bemærkede, at skønt han ikke i almindelighed ville have de under hans ministerium sorterende embedsmænd afskediget, så »skulde han dog tro, at der er een af disse Embedsmænd, som det ikke går an at lade blive i sit Embede, og det er Biskop Monrad, der er den første Ophavsmand til Mistillidsadressen og den, som har indledet hele Sagen«¹. I overensstemmelse hermed »entledigedes« Monrad i et efterfølgende statsrådsmøde den 26. april 1854 i nåde (dvs. med pension), idet kongen dog bemærkede, at »den paagældende Entledigelse bliver den sidste af den Slags«². Men i samme møde standsede Ørsted den lov, som han og Monrad i fællesskab havde bekæmpet, idet han lod kongen benytte sin vetoret til at nægte at underskrive loven.

Naturligvis kunne sagen ikke standses ved en sådan handling. Ørsted faldt et halvt år senere på forfatningssagen, og Monrad blev sviglet af sine egne. Da den utrættelige Hass den 24. jan 1855 (for fjerde gang) fremsatte friskoleforslaget, nu i Madvigs skikkelse, gik kultusminister Hall, — den samme som i 1849 havde erklæret, at de bestående lovforskrifter om skolepligt skulle forblive uberørt — ind for det, hvorved det fik en let gang gennem rigsdagen og blev stadfæstet af kongen den 2. maj 1855³. Den således vedtagne lov vender sig i § 1 direkte mod de gældende bestemmelser om skolepligt:

»Forpligtelsen til Skolegang bortfalder for de Børn, hvis Forældre eller Værger erklære selv at ville sørge for deres Undervisning, og regelmæssigt, efter Tilsigelse, lade dem møde til Overhøring i Districtets Skole ved hver ordentlig Eksamen« . . .

En erklæring trådte altså nu i stedet for en ansøgning om godkendelse. Heri lå det nye. Ansvarret var flyttet fra staten over til forældrene, idet dog staten forbeholdt sig en kontrol. Det udtales videre, at skolepligten indtræder på ny, hvis kontrollen viser, at

¹ Statsrådsprot. for 15/4 54.

² *ibid.* for 29/4 54.

³ Folketingstid. (1854–55) sp. 322 ff., tekst i Anh. A. sp. 385, Landstingstid. (1854–55), sp. 1181–1318.

undervisningen ikke står mål med den, der gaves i den offentlige skole, samt at de stedlige skolemyndigheders tilladelse var fornøden for udskrivningen af de børn, der var forbleven i den offentlige skole til deres 12. år. I de følgende paragraffer bestemtes, at børnene i ældste klasse helt kunne fritages for skolegang om sommeren mod udvidet skolegang om vinteren (den såkaldte »vestjyske skoleordning«), samt at fuldstændig udskrivning kunne ske efter det fyldte 13. år for de børn, der da havde nået skolens mål, og at den skulle ske for alle børn senest med det fyldte 15. år.

Dermed var der sket et principielt brud med systemet af 1814. Kold og hans tilhængere kunne nu uden videre oprette friskoler, og forældrene kunne uden formaliteter lade deres børn søge disse eller tage dem ud til hjemmeundervisning, blot de gjorde det, inden børnene var fyldt 12 år. Friskolen fejrede altså sit hundredårsjubilæum den 2. maj 1955.

En yderligere frigørelse skete få år efter ved, at kontrollen lempedes. Initiativtageren var igen en repræsentant for venstre, malermester P. E. Olsen. Han fremsatte den 4. december 1862 et privat forslag om, at et skriftligt vidnesbyrd fra en i folkekirken ansat præst kunne træde i stedet for den årlige overhøring. Han hævdede, at de private skoler følte sig trykkede af prøverne, og at man mange steder benyttede disse til at lægge dem hindringer i vejen. Navnlig var det magtpåliggende at få prøven i religion fjernet.¹

Monrad, der nu var kultusminister, var atter på vagt. I sit indlæg den 5. januar 1863 går han stærkt imod »dette Frihedens Evangelium, at Naturbarnets Lyst skal være den Lov, hvorefter Ungdommen skal rette sig«. Det kan gerne være, »at Naturen ikke opfattes i Kristendommens Aand«, og det kan »blive overordentlig smaa Fordringer, der stilles«². Men også denne gang trak han det korteste strå, skønt han netop stod på sin magts tinde. Forslaget blev dog ikke fremmet i hans kultusministertid, men kort efter at han havde forladt denne post for at overlage konsejlspræsident- og udenrigsministerstillingen, stillede hans

¹ Folketingstid. (1862-63), sp. 2620 ff.

² Folketingstid. (1862-63), sp. 3872 f.

egen kultusminister, P. Chr. Engelstoft, sig velvilligt til det (d. 28/1 1864), og denne gang blev det gennemført¹. På grund af begivenhederne i 1864 blev det dog ikke stadfæstet før efter ministeriets afgang. Det fik kongens underskrift den 30. september 1864. Friskolesagen havde igen vundet en sejr. Overhøringen i religion erstattedes af en erklæring fra præsten, og en anmeldt friskole kunne få eksamen i alle fag afholdt på selve skolen i stedet for i den lokale offentlige skole og foretaget af friskolens egne lærere.

Skridt for skridt havde Monrad måttet give efter. Hans kamp havde dog ikke været forgæves. Selv om skolepligten nu principielt var ophævet og i realiteten erstattet i første omgang af en *undervisningspligt*, forblev den offentlige skole uforandret og samlede i stigende grad det store flertal af børnene. Ved grundlovens anerkendelse af skolepligten havde den fået fodfæste under det nye styre, og ved skoleloven af 8. marts 1856, der fulgte i hælene på friskoleloven, var dens ydre kår, navnlig lærernes lønninger og kaldelsesmåde, bleven reorganiseret, så vidt det nu lod sig gøre. Dens vækst standsedes ikke ved, at børnene nu ikke længere principalt var pligtige at søge den.

Det nye grundlag kom da heller ikke til udtryk i forfatningen i første omgang. Den gennemsete grundlov af 28. juli 1866 fik ikke nogen tilføjelse til skoleparagraffen. Det skete først i næste generation. Da arbejdet for junigrundlovens fornyelse var begyndt af Klaus Berntsen i 1912, synes man dog ikke lige straks at have haft øje for betydningen af, at skolefriheden blev grundlovsfæstet. Skoleparagraffen var ikke med i de forandringer, der foresloges den 23. oktober 1912, og heller ikke i C. Th. Zahles genfremsatte forslag af 17. september 1913. Først under udvalgsbehandlingen i landstinget 1914–15 dukker tanken op hos en af Christen Kolds gamle elever, redaktør Jørgen Pedersen. Som ordfører for udvalget satte han bestemmelsen fra friskoleloven af 1855, § 1, ind i skoleparagraffen som et nyt stykke, men med en betydningsfuld forenkling, hvorved den subsidiære skoletvang for børn, der var forbleven i den offentlige skole til deres 12. år,

¹ Folketingstid. (1863–64), sp. 579.

udgik¹. Forslaget blev uden modstand vedtaget i landstinget. Da det kom tilbage til folketinget, var Klaus Berntsen naturligvis, også som elev af Kold, straks rede til at akceptere det. »Det, der her bliver grundlovsfæstet«, erklærer han, d. 22/4 1915, »er den Lovgivning, som hele vort Skolesystem har hvilet paa siden Grundloven af 5. juni 1849²«, (en uvidenhed, der virker overraskende). »Vi har ikke Skoletvang«, fortsætter han, »vi har Undervisningspligt, Pligt for enhver Fader eller Værger til at sørge for sine Børns forsvarlige Undervisning, men ved hvem det sker, og hvor det sker, samt paa hvad Maade det sker, er det de omtalte Forældres eller Værgers Sag at tage Beslutning om«.

Den nye tilføjelse gik derefter lige så let gennem folketinget som landstinget. Skolefriheden var dermed fuldkommen i Danmark. Den rest af skoletvang, der var bleven stående i Madvigs friskolelov vedrørende børn over 12 års alderen, var totalt forsvunden. Med hjemmel i grundloven kunne forældrene nu tage deres børn ud af den offentlige skole på hvilket alderstrin, de ønskede det.

VI

Konklusion.

Hvad Lehmann havde villet i 1848, blev således nået i 1915. Havde han sejret, var udviklingen sandsynligvis bleven en anden. Vi kunne da have fået samme skolesituation som f. eks. Holland, hvor endnu ca. tre fjerdedele af børn i grundskolealderen går i friskoler³, eller som England, hvor skolepligt som nævnt først blev gennemført i 1870. Det skete ikke, takket være den holdning, den nye forfatning indtog over for det nedarvede skolesystem. Den offentlige folkeskole blev derfor normen, skabt af skolepolitikere i den store skolekommission af 1789–1814, men videreført af D. G. Monrad, der formidlede dens overgang til folkestyrets epoke.

¹ Landstingstid. (1914–15), sp. 1167.

² Folketingstid. (1914–15), sp. 3942.

³ Jf. Philet J. Idenburg: Les écoles des Pays-Bas (Haag 1950).

Ved skolefrihedsbestemmelsens optagelse i forfatningen blev den almindelige skolelovgivning, som naturligt var, ændret i overensstemmelse hermed. Folkeskoleloven af 18. maj 1937 angiver undervisningspligt som det principale og skolepligt som en subsidær foranstaltning, nemlig i tilfælde af, at børnene ikke på anden måde får en fyldestgørende undervisning¹, og den anerkender forældrenes ret til at udskrive børnene af den offentlige skole, på hvilket alderstrin de ønsker det. Dens bestemmelser er på dette punkt helt trådt i stedet for 1814-anordningernes regler om skolepligt, selv om den ikke lovformeligt ophæver disse. Skolefrihedsbestemmelsen er derhos optaget i den nye forfatning af 1953², endog ordret som i 1915. Udtrykket: »er ikke pligtige at lade børnene undervise i folkeskolen« står derved som vendt mod en skolepligt, der kun er imaginær, en bestemmelse, der ikke har eksisteret siden 1937. Men meningen er ikke til at misforstå. Skolefriheden, forældrenes frie bestemmelsesret over børnenes oplærelse, skal fortsat stå som en fane over dansk skoleordning.

Alligevel er det Monrads linje, der følges. Friskolerne fik aldrig over 3 pct. af børnene i folkeskolealderen, og de private skoler som helhed næppe 8 pct. af samtlige skolesøgende børn³. I få lande har skolevæsenet som i Danmark haft så gode muligheder for at danne en enhed, en fælles folkelig skole for det overvejende antal af børnene. Forskellige forhold har medvirket til at tilvejebringe dette resultat, sociale, geografiske, økonomiske, tekniske m. v. En væsentlig årsag er dog, at den offentlige skole har så dybe rødder. Den bygger ikke alene på de store reformer af 1814, men også på den første frie forfatning, junigrundlovens § 90 og den skolepolitik, der her blev grundlagt.

¹ §§ 43–46.

² § 76.

³ Statistisk Årbog.

Summary.

Under the Constitution of June 5th, 1849, which came after the end of the absolute monarchy and by which a parliament was set up, free tuition was secured for all children whose parents could not pay for their education (Article 90). This paragraph seems to have been left out of the original draft for the constitution, which was made by D. G. Monrad, who was one of the most outstanding leaders of the Liberals and who became a member of the first constitutional cabinet as Minister of Education from March to November 1848. Apparently he was content with the regulations given in the Education Acts of July 1814, by which instruction was already free to children in elementary schools although, as far as Copenhagen was concerned, limited to the poor. In his opinion there was no need for further regulations. His colleague, Orla Lehmann, a Cabinet Minister without portfolio, but the most enthusiastic of the Liberal leaders, diverged on this point. He took upon himself to complete the draft for the Constitution, and it appears from his posthumous papers, still in the Public Record Office, that it was he who took the initiative in adding a paragraph on education. His purpose was to secure liberty in education and the right to free instruction. The latter point was agreed to by the Liberal majority of the Cabinet although, as in Copenhagen, it was limited to such children whose parents were supposed not to have the means to pay. The former point deviated from the traditions of the Education Acts of 1814, which stipulated that attendance at public elementary schools should be compulsory to all children from the age of 7 to the time of their confirmation, unless they were taught at home or in private schools, and such instruction was approved beforehand by the county authorities. Although a transfer of responsibility from the state to the parents accorded with Liberal doctrines, Lehmann's suggestions were not supported by his colleagues. His suggestions appear to have been deleted in the draft. Monrad is undoubtedly responsible for this deletion. As a member of the Copenhagen Board of Education from 1842 to 1846 he had been faced by the same problem. The former absolutistic government had, in 1842, submitted an amendment to the Education Act, as far as the capital was concerned, in which compulsory school attendance was retained. Monrad had considered the problem and investigated the matter on a study tour in 1842 and 1843 to Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt, Cologne, Leyden, The Hague and London. The result he came to was that

the State has the right and duty to exercise a coercive authority. He stated his opinion in a pamphlet on the educational system of Berlin (1844). He was against any attempt to deviate from the inherited system. When the Bill was laid before the Constituent Assembly in 1848 and 1849, his opinion were supported by the great majority and the spokesman of the Committee, C. C. Hall, another Liberal leader, declared that the rules of compulsory attendance were to remain intact. Therefore the constitutional reform of 1849 did not bring about any change in the educational system.

The limitation of free tuition to those children whose parents could not afford to pay, gave the municipal and parochial authorities a right to demand school fees from parents who were able to pay, and by an Act of Parliament of 8. March 1856 the authorities were allowed to utilize this method of taxation as a means of increasing the salaries of teachers. This act remained in force until 1953 when the amended constitution made instruction free of all children within the limits of the compulsory school age.

The problem of state as against parental responsibility in education was again put on the agenda when, in 1852, Christen Kold, a pioneer of the so-called »free school movement« and one of the most gifted followers of Grundtvig obtained spokesmen in Parliament who would advocate his ideas. A private Bill was submitted to the Lower House, where it was supported by the Left party, but opposed by Monrad and the Conservative party. After having been passed by the Lower House it was rejected by the Upper House, until J. N. Madvig, a university professor and an outstanding Liberal submitted a proposal for a compromise that was accepted by a majority in both Houses. The Bill was passed and obtained Royal Assent on 2nd May, 1855. This event gave rise to the Grundtvig-Kold »free schools«. Dispensation from attendance at the public elementary schools was now given in cases where the parents guaranteed that they would provide an appropriate education for their children and allow them to attend the annual examinations in the state schools. Only in the event of such children's standards not proving equal to those of children in state schools compulsory school attendance would be enforced. Furthermore, if a child had attended a state school he would not be allowed to transfer to other education after the age of 12.

When the Constitution was amended in 1915 this measure was included in the paragraph on education, and it was again included in the new Constitution of June 1953.

The »free school movement« and the doctrine of parental responsibility could celebrate a centenary on 2nd May 1955. It provided a significant feature to Danish education, but did not alter the fact that the public elementary school developed into a real school for the people. The Grundtvig-Kold »free schools« had never more than 3 pct. of the children and the total private schools scarcely 8 pct. Thus Monrad's line was followed. The democratic attitude of the people is reflected in the municipal and parochial schools which take the great majority of pupils, irrespective of social status and economic conditions.

Småstykker.

1.

Tordenskjolds død.

Af

J. Boisen Schmidt.

Som bekendt mødte søhelten Peter Tordenskjold sin tidlige død den 12.¹ november 1720 ved Gleidingen i det Hildesheimske. Hans banemand var en svensk-livlandsk oberst og kortenspiller af dårligt ry, J. A. Stael v. Holstein, der tidligere ved falsk spil havde franarret en af Tordenskjolds bekendte² en større sum penge. I sin ophidselse herover havde Tordenskjold gennem-banket obersten med sin stok, hvorfor denne krævede satisfac-tion. Selvom det skulle ske på kårde, som han ikke havde megen øvelse i at benytte, indvilligede Tordenskjold heri, og det endda til trods for, at hans egen kårde var lille, nærmest en galakårde, medens svenskerens var et langt krigsvåben, som han ovenikøbet var vant til at håndtere³. Udfaldet af duellen lod sig derfor let

¹ Ikke den 20. som ofte anført tidligere, fx. Carstensen og Lütken: Tordenskiold (1902), 534 og iøvrigt også under forsidebilledet på Medicinsk Forum nr. 10, 1952.

² Abraham Lehn. G. L. Wad har godtgjort (Personalhist. Tidsskrift 8. R. VI, 1925, 97-102), at Tordenskjold og Lehn ikke var i Hamburg på samme tid, som man tidligere havde antaget.

³ Meningerne er delte om, hvor ureglementeret duellen har været. A. Hammerskjöld (Sv. Hist. Tidsskrift 1891) hævder, at det gik ærligt til, at det var en normal duel. Topsoe-Jensen (Dansk biogr. Leksikon, bd. XXIV, 1943, s. 193) stiller sig mere tvivlende.

forudsige, viceadmiralen endte sit begivenhedsrige liv på en måde, der ikke svarede til hans tidligere bedrifter.

Oplysningerne om Tordenskjolds endeligt har man hidtil især hentet dels fra en beretning af hans kammertjener Christian Nielsen Kold¹, der overværede handlingen, dels fra nogle indberetninger fra legationssekretær Mathias Jessen², der var til stede ved balsameringen af liget. Disses meddelelser er vi nu – hvad angår selve det sår, der hidførte døden – i stand til at kontrollere, idet læge Viggo R. Jensen i Medicinsk Forum (nr. 10, december 1952) har fremdraget Tordenskjolds lommebog, der opbevares på Frederiksborg Slot. I denne findes nogle notater, nedkradsede i stor hast med sølvstift. Disse bemærkninger er af stor interesse, thi et nøjere studium af dem viser, at de tilsammen udgør en art obduktionserklæring, sikkert nedskrevet under den kort efter duellen foretagne balsamering, efter diktat af den læge, der udførte den.

Texten lider desværre af den skavank, at den er yderst svært læselig, idet blyantsbogstaverne ikke blot står meget svagt efter de mange års forløb, men de er også skrevet ind over en dansk text, der i forvejen fandtes på bogens sider og handler om en afrejse fra København. Denne sidste text er sikkert skrevet af Tordenskjold selv. Læge Viggo R. Jensen og sidenhen flere andre, især læge Harald Petersen, Nordborg i samarbejde med museumsinspektør Raben, Sønderborg³, har beskæftiget sig med de drilagtige tydningsproblemer, der har rejst sig i forbindelse hermed. De sidstnævnte er kommet et langt stykke frem uden dog at være nået til vejs ende, selvom deres gengivelse gør krav på at være fuldstændig og fremsat »uden gætteri«. I det følgende skal min tydning sammenholdes med den af Petersen og Raben i nævnte nummer af Medicinsk Forum fremsatte.

Siderne 2 og 3 i lommebogen kan på en vis måde ikke siges at

¹ Gengivet i C. P. Rothe: Tordenskiolds Liv og Levnet I–III (1747–50) og O. Bergersen: Tordenskjold II (1925), 1134 ff.

² Aftrykt af C. E. A. Schöller: Nogle Oplysninger om Tordenskjolds sidste Leveaar og Dod, i Personalhist. Tidsskrift 6. R. V (1914), 158–178.

³ Medicinsk Forum nr. 7, 1953.

være vanskelige at læse, idet langt det meste af den text, der utvivlsomt har stået der, nu er gnedet helt ud. Kun ganske enkelte ord kan endnu overhovedet skimtes, deriblandt datoen 12. november 1720 og stednavnene Gleidingen, Hildesheim og Rehten (den landsby, hvor balsameringen foretoges¹) samt et par underskrifter, hvoraf den ene er »Meyer«.

Det er navnlig de følgende — og sikkert også vigtigste — sider (4–6), der volder vanskeligheder, idet det er her, at man finder de to texter, den danske om rejsen og den tyske obduktionserklæring, skrevet sammen. Ifølge min tydning skal disse tvivlsomme sider læses som nedenfor anført, idet den Petersen-Rabenske læsemåde til sammenligning er anbragt i venstre spalte:

s. 4:

rechterseits obernwertz
zu innen am Arm
3 finger breitt 4 fin
ger breitt lang, der
integumenta universalialia
nebst einer ziemlichen
Läsion dess da befin
dtlichen Musculi Delto-
der zerschnitten vom
Stich 3 finger breitt,
welcher an der
Seite der lin

rechter seits obernwertz
zu innen am Arm
3 finger breitt 4 fin
gerbreitt lang der
integumenta universalialia
nebst einer zimlichen
[port?]ion dess da befin
dtlichen Musculi Delto-
idei zerschnitten vom
Stich 3 finger breitt
welcher an der
seite des hin

s. 5:

ken Schulter, der
Clavicula und 1
zoll hinder selben
endet. Der hinten
Schulder negsterseits
durch die pleura

tren Theils der
Clavicula und [ulæseligt: et tal?]
Zoll [hinder?] selben
[endet. Der?] hintre
Theil der negsten [ulæseligt]
durch die pleura

¹ Jessens indberetning af 12/11 1720 i Personalhist. Tidsskrift 6. R. V, 163.

selbigen scits,
 durch den rechten
 lobum der lunge,
 2 zoll in die
 Aorta geschnitten

selbiger seits
 durch den recht[en]
 lobum der lunge
 2 Zoll in der
 lengc geschnitt[en]

s. 6:

durch den lobum
 durch, ohngefehr 4
 zoll lang, biss
 durch das pericar
 dium selbigen
 seids.

durch den lobum
 durch ohngefehr 4 =
 Zoll lang biss
 durch dass pericar
 dium selbiger
 seits.

Bemærkninger (side- og linietal henviser til lommebogen):
 s. 4. l. 4 skal finger og breitt tydeligt skrives i eet ord (fingerbredde). I l. 7 har Petersen og Raben læst det første ord som »Läsion«, hvad der dog hverken kan stå med gotiske eller latinske bogstaver. L. 8-9: Musculi deltoidei er genitiv, der synes ganske vist i originalen at stå -idis i l. 9, men der kan vel ingen tvivl være om, at meningen er -idei. S. 4-5 l. 12 og l. 1: i stedet for linken læses her hintren, idet det ser ud til, at den lange nedstreg i det gotiske h er gnedet ud. S. 5 l. 1 og 5: begge steder har Petersen og Raben læst Schulter. Dette kan ikke være rigtigt, thi hvor er c'et mellem S og h? Det første bogstav ligner heller ikke skriverens store S'er (se fx. i Stich). Læser man derimod Theil, bliver »der« den bestemte artikel, hvad der i begge tilfælde passer udmærket ind i sammenhængen. S. 5 l. 2-4 har Petersen og Raben ment at kunne tyde fuldstændigt »uden gætter«, dette er dog for optimistisk, jeg kan ikke se, at der står »1«, »hinder«, »endet« eller »Der«, hvorfor jeg har foretrukket at sætte parantes om disse ord. S. 5 l. 10 har de to forfattere læst Aorta, men dette er forkert, der kan ikke stå andet end »lengc«.

Som en modprøve på tydningens rigtighed skal vi nu se, om dette ene stik af den svenske kårde virkelig har kunnet gennemtrænge alle de nævnte legemsdele. Vi tænker os situationen under duellen således: Da Tordenskjolds kårde kun er godt halv

så lang som oberstens, må Tordenskjold nødvendigvis fægte med strakt arm og med højre side mod modstanderen for at være så lidt udsat som muligt. Svenskeren støder med højt løftet kårde ovenfra og nedefter og rammer naturligt Tordenskjold i eller ved skulderen, kården glider ned gennem skuldermuskelen (musc. deltoideus), strejfer den bagerste del af nøglebenet (clavicula), går gennem lungehinden (pleura) og højre lungelap (lobus) ind i hjertesækken (pericardium)¹.

Som yderligere prøve på den nye tydnings rigtighed kan man drage sammenligning med de angivelser om duellen og Tordenskjolds sår, der findes i de oven for nævnte kilder til begivenheden. Kammertjeneren Kold siger, at den svenske kårde gik ind under Tordenskjolds højre arm i en kvart, så klingens igen gik ud bag af skulderen. Legationssekretær Jessen meddeler², at stødet var anbragt mellem første og andet ribben ovenfra, at det var trængt gennem lungen indtil ryggraden og havde over-skåret begge arterier.

Disse to angivelser stemmer udmærket overens med det resultat, der kom ud af tydningen, og der er vel næppe heller nogen tvivl om, at et sådant enkelt stød, ført af en kraftig og øvet arm, har kunnet virke øjeblikkeligt dræbende.

2.

Om kapitelstakst og kornmål³.

af

Kristof Glamann.

Næppe noget kildemateriale er blevet flittigere benyttet til at illustrere de danske kornpriser i det 17. og 18. århundrede

¹ Lægerne Viggo R. Jensen, Brønshøj, og Jørgen Andersen, Serum-institutet, takkes hermed, henholdsvis for udlån af fotografier af lommebogen og for forklaring af de faglige termini.

² I indberetning af 4/12 1720, i Personalhist. Tidsskr. 6. r. V, 164.

³ Da en stor del af materialet til denne skitse hidrører fra de af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi foretagne prishistoriske undersøgelser vil jeg gerne indledningsvis takke lederen af det prishistoriske ar-

end kapitelstaksterne. Endskønt det er evident, at spørgsmålet om kornprisen så langt fra på fyldestgørende måde belyses af disse for de forskellige stifter årligt fastsatte takster, så foreligger der adskillige vidnesbyrd om den centrale rolle kapitelstaksterne har spillet i datidens samfund som rettesnor for en lang række betydende institutioners på kornet baserede indtægter og udgifter. Kirken havde ifølge sagens natur en særlig interesse i kapitelstaksten og Danske Lovs 2-22-16 bestemte, at kirkens korn og anden landgilde skulle takseres således, »at både kirkernes bedste rammes, og varerne ej så dyre sættes, at ingen vil dem købe, så at de bliver hos kirkeværgerne beliggende, dem og kirkerne til skade.«¹ I reskriptet af 9. dec. 1699 hed det, at kapitelstaksten skulle fastsættes hvert år inden Kyndelmisse af stiftamtmand og biskop, som forinden måtte skaffe sig underretning om, hvad kornet kostede i købstæderne og på landet. Desværre er der for tiden frem til det 18. århundredes slutning kun bevaret lidt af det prismateriale, der har været vejledende for myndighederne ved fastsættelsen af kapitelstaksterne; man kan for Sjællands vedkommende se, hvorledes det fra 1670'erne blev nødvendigt at supplere Sjællands stifts kapitelstakst med amtskirkekøb, der bedre svarede til landekøbet i de forskellige egne, hvorved kapitelstaksternes betydning for kornhandel, afgiftsydelser og aflønning blev begrænset. Dr. Fridlev Skrubbeltrang har i en interessant artikel behandlet det sjællandske kirkekøb i det 18. århundrede, dets forhold til kapitelstaksten og til de frie markedspriser og på denne vis belyst det vigtige spørgsmål om grundlaget for taksternes fastsættelse.²

Helt enkelt må en sådan sammenligning imidlertid bl. a. forudsætte ensartethed med hensyn til de pågældende prisers arbejde, professor, dr. phil. Astrid Friis, fordi jeg her har måttet drage nytte af institutarbejdet og ligeledes med tak nævne adjunkt, cand. mag. Elly Mogensen og arkivar, cand. mag. Edit Rasmussen, der begge har bistået ved indsamlingen.

¹ I dette og følgende citater er ortografien moderniseret.

² Fridlev Skrubbeltrang: Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede, i Festskrift til Erik Arup, Kbhvn. 1946.

mønt-, mål- og vægtmæssige elementer. Man har hidtil forudsat, at en sådan ensartethed var til stede. Det spørgsmål, der i det følgende skal behandles, er dette, om kapitelstaksterne for korn metrologisk kan jævnføres med de frie kornpriser. »Det kan jo nemlig ikke påstås,« som det hedder i Statens statistiske Bureau's udgave fra 1904 af kapitelstaksterne, »eller i det mindste ikke forsvares, at en genstands eller vares værdi bedømmes uden hensyn til de enheder, hvormed der regnes.«¹ Foruden det rent metodiske belyser besvarelsen af det formulerede spørgsmål også problemet om kvaliteten, uden overdrivelse et af de meget vanskelige og ofte uløselige problemer i historisk prisstatistik.

Det er velkendt, at Enevælden ved de store forordninger af 1. maj 1683 og 10. januar 1698 søgte at indføre et ensartet mål- og vægtssystem i riget. Noget skarpt brud med den forudgående tid kom disse love dog næppe til at betyde, dels fordi det i praksis ikke lod sig gøre med et slag at udrydde de lokale gamle mål, der enkelte steder holdt sig hårdnakket langt op i tiden, dels — og nok så afgørende — fordi man i og for sig ikke indførte nye, hidtil ukendte mål, men i stedet ophøjede visse almindeligt udbredte mål til rigsmål. Hvad man bestræbte sig for, var at gøre de nye mål så eentydige som mulig og gennem det af Ole Rømer ledede justeringsvæsen så udbredte som mulig.² For det i denne forbindelse relevante mål, tønden, gælder det, at medens tidligere recesser og forordninger af 1602, 1615 og 1651 nok omtaler en ensartet måletønde, der med en enkelt undtagelse skal gælde for hele landet, men ikke nøjagtig fastslår dens størrelse, så giver forordningerne af 1683 og 1698 os sikre oplysninger, idet de fastsætter tøndens rumfang og/eller vægt for en række forskellige varer. Kornlønden, der skulle anvendes ved udmåling af de fire kornsorter samt malt, gryn, ærter og en række andre varer f. eks. frugter og kalk, blev fastsat til et rumfang af 4.50 kubikfod eller 144 pottes

¹ Statistiske Meddelelser, 4. r. XV (1904), 110.

² Se Kirstine Meyer: Danske Maal og Vægt fra Ole Rømers Tid til Meterloven (1912), 16 ff. og Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statsholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, 2. del, (1922), 399 f.

(139.1 liter). Den deltes i 8 skæpper à 4 fjerdingkar eller 8 ottingkar. Rumfanget var fastsat uden top: »En dansk korn-tønde skal være af den størrelse, at den uden top kan holde halvfemte kubikfødder eller 144 potter,« hedder det i 1683-forordningens artikel 3. Videre lyder det i samme forordnings artikel 9: »Og skal alt det som måles med korntønden eller skæppen måles med strøgen mål og ej med top.« Dette betød imidlertid ikke, at det gamle opmål eller topmål hermed ganske var afskaffet. Tværtimod. Begge forordninger siger, at der ved betaling af tiende eller landgilde in natura skal præsteres opmål, hvilket præciseres at være 1 fjerdingkar på hver tønde ærter, hvede, boghvede, rug, malt og byg, samt $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på hver tønde havre. Disse bestemmelser genfindes også i forordningen af 30. aug. 1687 om landgilden. Opmålet af 1 fjerdingkar betød altså, at korntønden ved betaling af tiende eller landgilde in natura for hvedes, rugs og bygs vedkommende blev på 33 fjerdingkar eller $148\frac{1}{2}$ potter, hvilket er $\frac{1}{32}$ eller godt 3 % mere end den strøgne korntøndes rummål. For havres vedkommende blev rumfanget ialt $33\frac{1}{2}$ fjerdingkar lig med $150\frac{3}{4}$ potter eller godt 4 % større.

Forskellen kan synes ubetydelig — i middel ca. 4 % — og at påvise den ligeså pedantisk som Vielgeschrey, der i »Den Stundesløse« vil have den forliebte Leander til at gøre regnestykket: »En sælger 100 tønder rug med strøgmål for 20 rigsdaler, hvor meget højere kunne summen stige, om de var topmål?« Skatter og afgifter er imidlertid affærer, hvor der regnes nøje, og den nævnte difference har naturligvis, især hvor det drejer sig om store kvantiteter, en økonomisk betydning. Det er for så vidt slående, at forskellen lovfæstes netop i de forordninger, der bestræber sig for at gøre mål og vægt så ensartet som mulig. Lovgiverne var imidlertid i princippet ganske enige om, »at der skal være difference imellem landgildemål og anden ordinær mål som bruges i køb og salg,«¹ og har snarere lagt hovedvægten på den omstændighed, at topmålene nu blev homogene.

¹ Københavns Stadsarkiv, Kommercekollegiets Resolutionsprotokol, 10. marts 1681.

I denne forbindelse kan henvises til, at Statskollegiet i 1672 havde behandlet en række klager over misbrug med landgilden i Jylland. Landgildemål var topmål, hed det i forhandlingerne, og tønderne var flere steder gjort brede foroven og forsynet med en egegjord, så at de kunne bære en ekstra stor top. Kollegiet foreslog denne for de fattige landgildeydere skadelige trafik standset ved at dekretere ensartet mål og vægt i Jylland og fæstne opmålet til een strøgen skæppe på tonden »eller så meget, som godt kunne eragtes.«¹ I forordningen af 5. sept. 1678 om proviantskatten i Danmark for året 1679 blev det bestemt, at rug og byg leveret in natura skulle være med strøgen tøndemål, men havren derimod med »løs tøndemål« eller »løs tønde topmål«. Princippet at rug og byg leveret i korn- og proviantskat skal præsteres i strøgne tønder bibeholdes efter 1683, derimod præciseres havremålet nærmere i forordningen af 3. sept. 1687, der omhandler skatter for året 1688. Det hedder heri, at havre skal erlægges »med 1 fjerdingkar i steden for topmål på hver tønde, efter vores derom af dato den 1. maj 1683 allernådigst udgangne forordning.« Som ovenfor nævnt var havretøndens top ikke 1 fjerdingkar, men 1½ fjerdingkar, hvilket da også anføres i de senere forordninger om korn- og proviantskatten.² Kan man således konstatere, at kronen ved erlæggelsen af korn- og proviantskatterne accepterede den strøgne tønde for rugs og bygs vedkommende, bibeholdt den for havren reglen om, at landgildemål er topmål, og generelt kodificeredes denne regel for alle kornsorter ved landgilde og tiende i forordningerne af 1683 og 1698.³

Man må altså efter forordningernes ordlyd at dømme regne med to forskellige tøndemål ved korn betinget af, hvad man

¹ J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660—1676, II (1910), 243 og 245—246.

² Se f. eks. forordningen 14. september 1697 § 3.

³ Af de senere forordninger i 18. årh. vedrørende kornskatten fremgår det, at havretoppen på 1½ fjerdingkar tilfalder den betjent, som indkræver kornet hos landmanden. Se f. eks. frdn. dat. 19. okt. 1761 om kornskatten for året 1762, § 3.

kunne kalde for varens funktion eller oprindelse: en toptønde for afgiftskorn og en strøgen tønde for alt andet korn. Men heraf følger rent logisk, at kapitelstaksten, der netop er knyttet til landgilde og tiende, metrologisk må fæstne sig til det store mål, topmålet. Er dette tilfældet kan man ikke uden videre sammenligne kapitelstaksterne med de frie markedspriser f. eks. torvepriserne der — stadig ifølge forordningerne — må bygge på den i kornhandelen gængse strøgne tonde af 144 potter. Taksternes niveau skal som helhed reduceres med ca. 4 % i mid-del. Spørgsmålet bliver da, om det er muligt at finde konkrete eksempler på topmålet og endvidere at konstatere dettes forbindelse med kapitelstaksterne for således at verificere deduktionen.

I det store godsregnskabsmateriale, som *Instituttet for Historie og Samfundsøkonomi* har gjort til genstand for en systematisk bearbejdelse i forbindelse med udarbejdelsen af en dansk pris-historie omfattende perioden fra 1660 til 1800, optræder i en række tilfælde det såkaldte *kapitelsmål*, som må være identisk med det ovennævnte topmål. Tidligst støder man på kapitelsmålet i baroniet Lindenborgs godsregnskaber.¹ Fra 1716 og frem til 1780'erne anføres målene for rug og byg, når det drejer sig om større partier og fortrinsvis ved salg til købmændene i Ålborg på den måde, at man først noterer, hvor mange tønder strøgmål partiet omfatter, dernæst reduceres til tønder kapitelsmål og på dette grundlag regnes salgssummen ud, hvilket vil sige, at kornets pris er knyttet til kapitelsmålet. Følgende omregninger kan tjene som et par typiske eksempler: »101 tønder strøgmål bliver kapitelsmål på tønden 97 tønder 6 skæpper 3 fjerdingkar« og »74 tønder 3½ fjerdingkar gør, når 1 fjerdingkar på tønden fragår, 71 tønder 6 skæpper 1¾ fjerdingkar.« I en kortere periode omkring 1745 optræder i stedet denne omregningsformel: »81 tønder løs mål med 1 tønde på snesen til op-mål,«² men man vender hurtigt tilbage til den tidligere bereg-

¹ L. A. Viborg, 1714—96 med en lakune fra 1775 til 85.

² Dette er på det nærmeste 1½ fjerdingkars opmål på tønden. For øvrigt nævnes 1½ fjerdingkar på tønden for rug i 1733 (»85 tønder à 1 rd 8 sk er 92 rd 8 sk med kapitelsmål 1½ fjerdingkar på tønden») og for bygs vedkommende tales der et par gange i 1736 om 4 % opbud.

ning med 1 fjerdingkar på tønden. Endnu i slutningen af 1780'erne bemærkes disse omregninger eller reduktioner udtrykkeligt i angivelserne af kornsølget. Hvad havren angår, anføres kapitelsmålet fra 1720 at være $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på tønden, f. eks.: »115 tønder 5 skæpper $1\frac{1}{8}$ pot strøgmål er lig med kapitelsmål, når $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på tønden fragår, 110 tønder 2 skæpper $1\frac{1}{8}$ pot.« Ved siden heraf nævnes imidlertid også topmål og løst opmål; i nogle tilfælde anvendes topmålet på sædehavre til bønderne og kapitelsmålet overvejende på godsets indkomstkorn. Endnu i 1740'erne og 1750'erne støder man på kapitelsmålet lig med $1\frac{1}{2}$ fjerdingkars opmål per tønde ved salg af landgilde-havre, men i 1760'erne synes kapitelsmålet at ændre sig til det for rug og byg gældende, nemlig 1 fjerdingkar per tønde. En opgivelse i 1766 lyder: »65 tønder med 1 fjerdingkar på tønden i steden for top,« men også det løse opmål træffer man f. eks. samme år: »Al havren sælges å 1 rd 32 sk per tønde med løstøndetopmål uden videre opmål.« I 1790—91 gøres der for sidste gang i regnskaberne speciel bemærkning om kapitelsmålet og her fradrages stadig 1 fjerdingkar per tønde.

Det må bemærkes, at regnskaberne langt fra i alle tilfælde udtrykkelig omtaler, i hvilket mål der er solgt. I enkelte tilfælde kan man endvidere se, at der ikke er blevet omregnet til kapitelsmål, f. eks. i 1725 vedrørende et parti sædebyg solgt til Erich Baggesen, Giørup: »54 tønder rigtig strøgen korn-tøndemål efter højste akkordering som andre giver å 2 rd 32 sk per tønde,« og endelig tyder forskellige udtalelser fra skipperne, der sejlede kornet fra Ålborg til København på, at især godsets havremål har været slet, således at der viste sig at være for lidt ved udmålingen i hovedstaden, ligesom en ny forvalter i 1782 overfor godsejer Schimmelmann motiverer indkøbet af en ny korn-tønde hos justermester Trap i Ålborg med, at »den korn-tønde som mig af min formand her blev leveret, ikke alene var gammel, og med et ord, mest ubrugelig, men endog befandtes for lille, at den ikke kunne holde rigtig mål med andre korn-tønder.« Tilbage står dog kapitelsmålet som en kendsgerning, der kan dokumenteres fra århundredets begyndelse til dets slut-

ning, og et mål der i mange tilfælde svarer netop til det i forordningerne af 1683 og 1698 nævnte topmål for landgilde og tiende in natura og som i en interessant notits fra godsforvalteren i 1725 kædes sammen med kapitelstaksten, idet han skriver, at kornet næsten aldrig når højere priser end kapitelstaksten »med kapitelsmål 1 fjerdingkar på tønden af rug og byg og $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar på havre i stedet for top.«

At kapitelsmålet ikke er et specielt mål for Lindenberg ses deraf, at det også optræder i godsregnskaberne for grevskabet Samsø (Brattingsborg) og i Gisselfeld husholdningsregnskaber.¹ I grevskabet Samsøs godsregnskaber hedder det således udtrykkelig i 1725 og 1748, at bygsalget foregår efter kapitelsmål, og i 1730'erne har vi i Gisselfeld husholdningsregnskaber notitser om salg af Samsø-byg til bryggerne i København også indeholdende de karakteristiske omregninger. F. eks. sælger Gisselfeld i 1733 Samsø-byg til København (ankomst 22. okt.) således: »2.201 tønder 3 skæpper strøgen mål = 2.132 tønder 4 skæpper $2\frac{5}{8}$ fjerdingkar kapitelsmål, solgt efter Sjællands Stifts kapitelstakst 1733 å 1 rd 38 sk = 2.976 rd 70 sk.« Eller 1739, oktober måned, ligeledes byg til København: »2.419 tønder strøgen mål = 2.343 tønder 3 skæpper 1 fjerdingkar kapitelsmål solgt efter Sjællands kapitelstakst å 1 rd 44 sk = 3.417 rd 45 sk.« Med hensyn til havren nævner Brattingsborgs godsregnskaber i 1732—33, at kapitelsmålet beregnes med $1\frac{1}{2}$ fjerdingkar tønden, men det skal dog tilføjes, at man ligesom på Lindenberg kan træffe opmålet af kun 1 fjerdingkar, f. eks. 1744—45.

Kapitelsmålet nævnes også i det forslag til en nyordning af den sjællandske kapitelstakst, som sognepræst i Gentofte H. J. C. Høegh fremkom med 1797.² Heri pegede Høegh på forskellige mangler ved den sjællandske kapitelstakst, bl. a. forårsaget af Københavns prisfordyrende indflydelse i den indenlandske kornhandel. De sælgende i amterne omkring København havde ikke

¹ Grevskabet Samsøs godsregnskaber 1711—1800 på Brattingsborg. Godset Gisselfelds regnskaber 1706—40 (—1800) i det Danneiskjold-Samsoske privatarkiv.

² *Oeconomiske Annaler*, bind 1 (Kbhvn. 1797), 739.

lyst til at slutte handel efter den sjællandske kapitelstakst, især ikke bønderne »hvilke altid helst torve, allerhelst hvor lejlighed er så god og så smigrende for fordelene som i København.«¹ Dette i modsætning til Jylland, hvor det meste korn efter Høeghs opfattelse blev solgt efter kapitelstaksten. Høegh foreslog derfor, at der blev udarbejdet to kapitelstakster for Sjælland, een for København og opland, hvilket vil sige København, Roskilde, Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm amter, og en anden for de øvrige sjællandske amter. Grundlaget for den specielle københavnske kapitelstakst skulle være et gennemsnit af Københavns torvepriser fra november—januar på det gode, rene korn, og »med 1 fjerdingkar på tønden, siden der ved torvekøb altid vindes overmål, og mange købere søger torvene for dette overmåls skyld, og ser ofte mere på samme end på kornets godhed og renhed.«² Med andre ord mener Høegh, at der til den københavnske middelpriis pr. tønde skal lægges prisen på 1 fjerdingkar for at få kapitelstaksten. Følgelig må handelspriserne på torvene i København gælde den anordnede ordinære strøgne tønde på 144 potter,³ og køb af landgilde- og tiendekorn til handelspriserne altså give køberen en gevinst lig opmålet, som åbenbart følger afgiftskornet.⁴ Den gejstlige landøkonom fortsætter: »I Jylland er det antaget, om med eller uden grund ved jeg ikke, at mål efter kapitelskøb er 1 fjerdingkar på tønden, hvilket man enten må give på hver tønde, eller på 32 tønder levere en

¹ *Oeconomiske Annal.* bd. 1, 371.

² *Ibid.*, 374.

³ Fr. Skrubbeltrang tolker forslaget således, at grundlaget skal være prisen med opmål »ligesom ved torvekøb« (Op. cit., 247). Det er dog næppe rigtigt, at opmålet var gængs i torvehandel.

⁴ Oplysende i denne forbindelse er bagermester Haysens promemoria *Hvor meget mel og brod kan en vis mængde korn give afgivet* i den af 6. juni 1809 nedsatte kommission vedrørende brodtaksten og trykt i *Den oeconomiske Correspondent*, 1818, 122 ff. Bagermesteren kritiserer heri en vejning af hvede fra Stevnsherred, hvorefter tønden beløb sig til 13½ lispund, og mener, at denne høje vægt kan være fremkommet ved, at man har glemt at eftermåle hveden og har taget den, »ligesom bønderne har bragt den; men landværts indførte kornvarer, og især langvejs fra, har næsten altid overmål.«

hel tonde. Begge dele har jeg gjort under min handel efter kapitelstakst der.«¹ Hoegh havde været præst i Hillerslev og Kåstrup sogne i Thy fra 1773 til 1783, da han forflyttedes til Gentofte, og hans oplysninger supplerer eksemplerne foran nævnt fra Lindenberg godsarkiv.

Lad os slutte denne påvisning af forbindelsen mellem kapitelstaksten og kapitelsmålet med et eksempel fra det 19. århundrede. I 1850'erne drøftedes kapitelstaksterne ivrigt. På rigsdagen fremdroges i 1857, i forbindelse med et forslag om nogle forandringer i måden, hvorpå kapitelstaksten bestemmes, forskellen mellem præsternes og byunderøvrighedernes indberetninger om kornpriserne, hvilke på dette tidspunkt dannede grundlaget for udregningen af de årlige kapitelstakster. Denne forskel havde længe været en anstødssten og forklaredes almindeligvis med en henvisning til kirkernes stilling som tiendemodtagere og deraf følgende interesse i høje priser. Folketingsmand, pastor C. E. Møller (Odenses amts 3. kreds) erkendte under debatten, at herredsfogedernes indberetninger i reglen lå lavere end præsternes, gennemsnitlig 1 mark, men fremhævede, at årsagen hertil var, »at så godt som alle tiende-foreninger, idet mindste alle de, jeg kender, hjemler tiendetagerne ret til at modtage korn med topmål, det vil sige et fjerdingkar korn til overmål, for det såkaldte hårde korn og 1½ fjerdingkar til overmål for havren. Dersom tiendetagerne tager hensyn til topmålet, så fremkommer derved den mark, hvorom der er tale.«²

Spørgsmålet om top eller ikke-top er imidlertid ikke det eneste metrologiske usikkerhedsmoment, når det gælder om at fixere kornets pris, også kornets »tæthed« i tønden, d. v. s. i hvilken grad det er sammenrystet, spiller ind og afslører sig i udtrykkene »stærkt eller sat mål« og »løst mål«. Forordningen af 1683 bestemte, at kornet ikke måtte »skuddes« i tønden; men det ligger i sagens natur, at dette måtte bero på et skøn — samt på handelslaget. »Måleren kan,« siger en fagmand i begyndelsen

¹ Hoeg: Op. cit., 375.

² Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folkethinget 1857, spalte 688. C. E. Møller forudsatte en pris af 5 rd 2 mk pr. tonde korn.

af det 19. århundrede, »ved at sætte tønden skævt og ved at lade sæden glide af skuffen langs med stavene af tønden, og altså drysse det i tønden, give 1 tønde nogle pund mindre vægt, end når han holder kornet sammen på sin store skuffe, og slipper det på en gang i tønden.«¹ Hvor stor en forskel, der kunne være mellem det mere eller mindre løse og det salte mål i tønden, kom frem, da Rentekammeret i 1780'erne tog spørgsmålet op med særlig henblik på leverancer og transport af det kgl. magasin-korn. Man regnede ud, at der ved den almindelige, vilkårlige målingsmetode for rug var tale om differencer mellem 4,5 til 6 % og for havre helt op til 12 %.² Grundlaget for udregningerne var en række praktiske forsøg, der fandt sted i løbet af årene 1784—87 på forskellige kornmagasiner i København — amtstusens kornmagasin i Citadellet, Proviantgården, Børsens lofter, Bryghusets og bager Wewers lofter — og forsøgene resulterede i en forbedret målingsmåde, hvorved forskellen mellem løst og fast mål for alle kornsorter blev nedsat til under 1 %. Æren herfor tilkom Henrik Gerner, som siden 1785 deltog i forsøgene og som i 1787 fik plads i den i samme anledning nedsatte kommission med medlemmer fra Rentekammeret, Dansk Kancelli og Københavns magistrat. Det lykkedes efter gentagne forsøg Gerner at konstruere en maskine — en slags tragt — som kunne anbringes ovenpå korntønden og således beskaffen, at den sikrede en jævn gennemsvivning af kornet med deraf følgende ensartet »tæthed« i tønden, uanset hvor fast eller løst måleren håndterede sin skuffe. Der blev lagt vægt på, at maskinen var billig, dertil at den var tilpas hurtig i drift og ikke sinkede målingen unødigt, samt endelig så let og mobil, at den kunne anvendes såvel på kornlofterne, som på skibene i havnen. Interessant er det, at man i forbindelse med de nævnte forsøg konstruerede et par nye korntønder, der var lavere end sædvanlig, dels fordi man derved lettere kunne måle uden at behøve at løfte skuffen så højt, dels fordi man også syslede med tanken

¹ Bagermester Haysens pro memoria, op. cit., *Den oeconomiske Correspondent*, 1818, 122 ff.

² Ove Malling: Tale til Erindring om Henrich Gerner (1788), 82—83.

om at forsyne tragten med en rand »på det bondens korn ej skulle spildes når han hældte det af sækken i maskinen.«¹

Kommissionens arbejde resulterede i plakaten af 22. aug. 1788, hvorefter alt sat mål i handel og vandel med korn blev afskaffet, og det løse mål ophøjet til det eneste lovlige. I den følgende tid blev der sendt modeller af Gerners tragt ud til alle kgl. magasiner og toldsteder, hvorefter enhver, som ønskede det, kunne lade tragte fremstille til eget brug. Såvidt vides kom Gerners maskine dog ikke til at spille nogen større rolle i praksis.² Der lød fortsat klager over forskellen i måling af korn »formedelst den måde, hvorpå kornet enten øses eller hældes i tonden.«³

Et væsentligt træk i landbrugsreformerne i slutningen af det 18. århundrede var forsøget på at forbedre kornets kvalitet. Denne side af reformerne afspejler sig i kornmålet derved, at man ved at kombinere tøndemålet med en vægtopgivelse søger at finde frem til et mere præcist udtryk for kvaliteten. Forordningen af 21. okt. 1791 åbnede vej for brug af vægt i kornhandelen. Herefter var det ved køb og salg af kornvarer tilladt enhver at sætte prisen enten efter vægt eller mål, eller eventuelt efter både vægt og mål, således at man ved køb og salg af et større parti stikprøvevis vejede en eller flere tønder i partiet, og en eller flere skæpper eller pottes, når det drejede sig om mindre kvanta. Loven opstillede den generelle regel, at såfremt parterne ikke udtrykkelig havde aftalt, at kornet skulle leveres efter vægt, var køberen i tvivlstilfælde pligtig at modtage kornet efter mål på den i plakaten af 22. aug. 1788 foreskrevne måde. Motiveringen for forordningen var den, at »det lette og urene korn indtager ligeså meget rum som det kærnefulde og vel rensede, hvorimod dette sidste naturligvis vejer mere end hint.«

¹ RA. Rentek.: Kammerkancelliet VI 8, Korn og Fourage: Dok. vedk. kornmålingsforsøg foretagne på Proviantgården i året 1787.

² Fr. Thaarup: Kort Oversigt over Korn-Produktionen og Korn-Handelen i den Danske Stal (1820), 43.

³ Bertram: Maal og Vægt af Sæd i Forening, i *Den oeconomicke Correspondent*, (1817), 89 ff.

Ideen at søge kornets kvalitet bestemt ved en vægt er for så vidt ikke ny. Man finder den i reglerne for fastsættelsen af taksterne på befolkningens vigtigste levnedsmiddel, brødet. Således hedder det i skræen for Københavns bagerlaug af 23. juni 1683, at taksten og vægten af hvedebrød skal beregnes således, at der af 1 tønne lollandsk hvede kan udkomme $7\frac{1}{2}$ lispund fint mel, og i et kgl. reskript af 7. august 1776 hedder det, at de kornpriser, som skal lægges til grund for beregningen af den københavnske brødtakst, skal knytte sig til en hvedetønne på minimalt 13 lispund og en rugtønne på minimalt 12 lispund. 1776-reskriptet, der blev udarbejdet på grundlag af et større erfaringsmateriale, bestemte endvidere, at af 1 tønne hvede skulle der males 8 lispund 8 pund sigtet rugmel eller 12 lispund groft rugmel.

Selvom man var klar over, at vægten alene ikke indicerede kornets kvalitet, hilstes 1791-forordningen med tilfredshed af de landøkonomiske skribenter, hvoraf flere ønskede at gå et skridt videre og gøre vægtprincippet enerådende, således Gr. Begtrup, der hævdede nødvendigheden af at højne det danske korns kvalitet og i den forbindelse pegede på den mistrøstige kendsgerning, at dansk byg og havre stod nederst blandt kornvarer, under skidden sæd, i de ugentlige noteringer fra Londons kornbørs.¹ Vægtprincippet kan også spores i praksis. Rente-kammeret indførte det i sine årlige kornlicitationer i 1790'erne,² og i 1816 bekendtgjorde købmandslauget i Ålborg, at dets medlemmer havde aftalt kun at købe korn til handel og udførsel efter vægt, samt ved købene at holde sig til kvaliteter over en vis vægt.³ Godsforvalter F. N. Trojel foreslog i 1817, at udførsel af kornvarer til det fremmede kun skulle være tilladt efter vægt,⁴ og en anonym forfatter udtrykte samme år det patriotiske håb, at Norges adskillelse fra Danmark med tiden ville

¹ Gr. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Moen*, I (1803), 144 ff.

² Hoegh: *Op. cit.*, 376.

³ Thaarup: *Op. cit.*, 43.

⁴ *Den oeconomicke Correspondent*, 1817, 304—306.

få den gavnlige indflydelse på kvaliteten af vort lands korn, at de handlende gennem en vægteklausul og dermed følgende pris-differentiering nødte bonden til at beslitte sig på en renere vare, nu da man ikke længere kunne afsætte urent og blandet korn til Norge uden tab.¹ Ved kgl. resolution af 23. sept. 1818 blev det endvidere bestemt, at alle kornleverancer til det offentlige, som fremtidig liciteredes, skulle ske efter vægt, nemlig mindst 12 lispund for rug. Endelig må også nævnes det arbejde, som det kgl. Landhusholdningsselskab ydede dels med hensyn til at få fremstillet en praktisk anvendelig kornvægt, som man allerede havde det i England og Holland, hvilket lykkedes i 1816 (instrumentmager F. A. Thieles vægt)² dels ved i de siden 1802 udarbejdede og trykte amtsbeskrivelser som punkt 15 at stille et spørgsmål om vægten af 1 tonde af de forskellige kornsorter som udtryk for disses kvalitet.³

Trods de ihærdige bestræbelser lykkedes det ikke at få tønden afskaffet. At måle kornet vedblev at være både det mest bekvemme og hurtigste i handelen. Hertil kom det problem, at fastsættelsen af en minimal kvalitetsvægt ved afgifter og ydelser måtte variere fra egn til egn og fra år til år. Man ser da også det forslag fremsat, at ligesom kapitelstaksten sættes årligt bør der årligt sættes kornvægte.⁴ Hermed er vi tilbage ved kapitelstaksten. Såvel af pastor Høeghs betragtninger som af diskussionen på rigsdagen 1857 fremgår det, at usikkerhed med hensyn til kornets kvalitet var endnu mere afgørende ved prisfastsættelsen end forskellen mellem almindelig mål og kapitelmål. Høegh mener, at kapitelstakstens retningsgivende funktion i kornhandelen i Jylland er betinget af, at den anses sat på det bedste korn, således at enhver, som slutter handel efter den, erkender sig forpligtet til at levere det bedste og reneste korn. Han efterlyser derfor en instruks, der offentlig

¹ *Den oeconomiske Correspondent*, 89 ff.

² Landhusholdningsselskabets Skrifter, nye samling, 4. bd., 1817, 496.

³ Svend Aakjær: *Maal og Vægt*, i *Nordisk Kultur XXX* (Stockholm 1936), 215; jfr. Bergsoes statistik 1847.

⁴ Bertram i *Den oeconomiske Correspondent*, 1817, 89 ff.

tilkendegiver vægten på enhver tønde korn med et fjerdingkars opmål, som kapitelstaksten skal sættes efter, og foreslår selv de rigelige vægte af 14 lispund for 1 tønde hvede, $12\frac{1}{2}$ lispund for 1 tønde rug og 11 lispund for 1 tønde byg.¹ 50 år senere foreslår Tscherning på rigsdagen at vægten skal indgå som et oplysende moment ved bestemmelsen af kapitelstaksten. Han ønsker den danske vægt anvendt og henviser til praksis ved de offentlige licitationer, hvorimod handelsmanden Alfred Hage peger på den skik eller uskik, at meget korn i Danmark handles efter hollandsk vægt.²

Et par år efter, at den store forordning i 1683 var udstedt, skrev en landsmand følgende hyldest til majestæten:³

En fuldkommen vægt og mål
 hvor retfærdigheds punkter
 har passet og lignet
 alting til prikke
 sælgeren uden fordel
 køberen uden skade
 ingen til fortræd og fortrydelse

og sandt at sige indtager det af Ole Rømer inspirerede værk en fornem plads i naturvidenskabernes historie. For kornmålets vedkommende lagde samfundsmæssige hensyn sig imidlertid hindrende i vejen for uniformiteten, og trods eentydigheden i målet lovfæstedes den gamle regel, at landgildemål er topmål, hvorved man fik en forskel mellem korntønden i fri handel og korntønden ved landgilde og tiende. Denne difference er ikke blot lovmæssig, men kan efterspores bl. a. i godsregnskabernes såkaldte kapitelsmål og er formodentlig helt eller delvist blevet

¹ Hoegh: op. cit., 375.

² Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folkethinget, 1857, sp. 684 ff. Jvf. hermed at den hollandske kornvægt introduceres i 1853 i de trykte »Priser paa Varer i Partier til Udførsel i Rigsbankpenge« udgivet af Stadens mæglere. Kgl. Bibl.

³ J. Dinesen: Danske Matricul Regning, 1. januar 1687, cit. Kirstine Meyer, anf. værk, 3.

indkalkuleret i kapitelstaksterne. Man må derfor ved en sammenligning af kapitelstaksterne med de frie handelspriser erindre sig denne forskel, som bevirker at taksterne *eo ipso* må ligge en kende højere. Nok så interessant er imidlertid de nye krav, som i slutningen af det 18. århundrede stilles til kornmålet og som utvivlsomt er betinget af de ændrede forhold i landbruget og kornhandelen; denne ændring af kornmålet fra et rent rummål til et kombineret rum- og vægtmål er ikke noget udpræget dansk fænomen. Den spores allerede tidligere i England og Holland, og viser målet som en levende funktion af varen. Tillige som et menneskeværk og derfor skrøbeligt. »Du skal få troldmanden for en skæppe penge,« sagde lille Claus, »men jeg vil have skæppen topfuld.«

Summary.

The (corn) assizes of the Chapter (*kapitelstaksterne*) are fixed rates for corn, vegetables and other victuals, which were settled every year during the winter in the different dioceses of Denmark. On these the conversion of the tithes in kind into money were based. A great many institutional revenues were regulated by these assizes inter alia those of the churches, and the rates played an important part in the inland corn trade. Making a comparison between the fixed rates for corn and the free prices, *e. g.* the local market prices, it has been taken for granted that the barrel, which was the measure used in assessing the grain rates, has been identical with the statutory barrel. This assumption, however, does not hold good. The two decrees concerning weight and measure of 1683 and 1698 fixed the Danish corn-barrel at 144 Danish *potter* (139.1 liter). It was stated that it should be a level barrel, but these decrees made one important exception. In measuring corn by the payment of rent and tithe, the barrel should be heaped as it had always been. The heaped measure, which is about 4 per cent larger than the level measure, can be traced in the accounts of the estates during the 18th century, where it appears in connection with the sale of rent-corn at fixed rates. From the discussion about the assessment of the rates at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries it can furthermore be seen that the difference between the heaped and the level

measures has been taken into consideration. From this it appears that the fixed rates must be higher than the free prices. The uncertainty regarding the measure of the barrel is not the only difficulty in dealing with the assizes of corn. The prices are also influenced by the way of stowing the corn in the barrel (the so-called loose and compact measure) and last not least, by the quality. At the time that the agricultural reforms occurred at the end of the 18th century the idea arose to replace measure by barrel by measure by weight as a unit of measurement. This was considered a technical improvement by which the quality of the Danish corn could be improved. This is a striking illustration of the interaction between commodity and measure.

Oversigt.

Nyere Litteratur om Konstantin den Store.

Kejser Konstantin hører til de faa helt store i Historiens brogede Strøm. Hans Andel i Europas Historie, hans Bidrag til det Hus, vi alle hidtil har levet i, har været endog meget stort. Derfor er hans Navn og hans Indsats endnu den Dag i Dag levende i den Forstand, at der staar Blæst og Debat om ham. Man kan vanskeligt beskæftige sig med ham og med hans Værk uden at tvinges til at tage Parti, i hvert Fald ikke uden at føres ind i hele den europæiske Kulturs centrale Problematik. For mig at se er der da heller ingen Tvivl om, at det er Kejser Konstantin, der indleder Middelalderen, den Periode, hvor Stat og Kirke paa en ejendommelig Maade forenedes, og hvor Kirken fik Monopol paa Menneskenes aandelige Liv. Konstantin ligger paa Tærskelen til den ny Tid som den Sfinx, der i sit gaadefulde Væsen forener Fortid og Fremtid. Men netop denne Dobbeltthed i hans Væsen og hans Gerning forklarer, hvorfor der altid har staaet Strid om ham. Det gaar helt tilbage til hans Samtid. Der dannedes saavel en kristen som en hedensk Legende, af nogle blev han prist med den mest kritikløse Beundring, af andre blev han mødt med den skarpeste Kritik. Paa Renæssancetiden vaagnede den kritiske Debat op paa ny (Laurentius Valla), og siden er den aldrig kommet til Ende. Et af de interessanteste og vel nok det mest indflydelsesrige Bidrag, nyere Forskning har givet til Kejsers Forstaaelse, var Jakob Burckhardts berømte, nu næsten klassiske Skrift »Die Zeit Konstantin des Grossen« (1853). Her skildres Kejseren som en realistisk, noget kynisk Magtpolitiker, ikke ulig Renæssancens amoralske condottieri. At spørge om Hedenskab eller Kristendom hos ham har ingen Mening. For ham er Religionen kun et Middel til at virkeliggøre sine Magtdromme. »Das Heilige kennt er nur als Reminiszenz oder als abergläubige Anwandlung«. For at kunne fastholde dette Konstantin-Billede maa Burckhardt med Nødvendighed stille sig yderst kritisk overfor

Kilderne. Han gaar ikke i Detailler, men afviser med Foragt Eusebs devote Hofsmiger som brugbart Kildemateriale, og stiller sig i det hele taget yderst skeptisk baade overfor de Aktstykker og den Vurdering, der er at finde hos de kirkelige Forfattere.

Denne Burckhardts Opfattelse har, som allerede nævnt, faaet en meget stærk Indflydelse paa Eftertidens Forskning, og den er i den nyeste Tid blevet udformet og underbygget først og fremmest gennem de levende og skarpe Bidrag til Konstantinforskningen, som den temperamentsfulde belgiske Byzantinist Henri Grégoire har givet. Desværre er Grégoire endnu ikke naaet til at skrive den sammenhængende Biografi af den store Kejser, som han i Grunden skylder os.

Oppositionen mod dette »politiske« Konstantin-Billede blev grundlagt af Otto Seeck. For det første imodegik han — sammen med andre — i en Række Afhandlinger Burckhardts Kritik af Kilderne og hævdede Ægtheden af saa godt som alle de af Kirkefædrene anførte Konstantin-Dokumenter, men dernæst søgte han at paavise, at den macchiavellistiske Magtpolitiker, som Burckhardt havde fremmanet, i 4. Aarhundrede vilde være en absolut Anakronisme, i en Tid, hvor alle var mere eller mindre »overtroiske«. Udgangspunktet for en Forstaaelse af Konstantin var at finde i hans »Omvendelse« o. 312, og hans Bevæggrunde var i det hele taget langt mere af religios end af politisk Art. Ogsaa Seecks »religiose« Konstantin-Billede har øvet en meget stærk Indflydelse paa senere Historieforskning og Historieskrivning, hvad enten man nu med Seeck opfattede Religiositeten som Udtryk for visionær Sygelighed og taabelig Overtro eller man i denne Religiositet søgte at finde en ægte, omend noget primitiv og folkelig Kristendom.

Siden Aarhundredets Begyndelse har disse to Konstantin-Billeder staaet overfor hinanden — med mange Nuancer og glidende Overgange, det skal indrømmes — men dog saaledes at ingen har kunnet være i Tvivl om, at der her gjorde sig to indbyrdes meget modsatte Synspunkter og Vurderinger gældende. Begge Parter beraabte sig naturligvis paa det iøvrigt meget omfangsrige og alsidige Kildemateriale, men ingen af dem har hidtil haft Lykke til endegyldigt at gendrive Modparten, til — som Arup i sin Tid med Hentydning til Pasteurfilmen udtrykte det — at »slaa den andens Faar ihjel«. I det store og hele kan man sige, at den religiøse Konstantintolkning er forbundet med en positiv Vurdering af Kildernes Ægthed, ikke blot i rent proveniensmæssig Henseende — at de virkelig stammer fra Kejsersens Kancelli — men ogsaa i den Forstand, at de giver Udtryk ikke for enkelte

Embedsmænds, men for Kejserens egen personlige Overbevisning. Tilhængerne af det »politiske« Konstantin-Billede er derimod som Regel meget skarpe i deres Kritik af Kilderne, og Kritiken samler sig da især om Beretningerne om Omvendelsen 312 og om Eusebs »Vita Constantini«. Om alt dette har jeg for 15 Aar siden i dette Tidsskrift givet en udførlig Beretning (Hist. Tidsskr. 10 R. V. S. 320 ff.), og hvad der blev sagt, skal ikke nu gentages. Forskningen og Debatten er imidlertid ikke faldet til Ro siden 1940, og der er Grund til at tro, at den nærmeste Tid vil faa den til yderligere at flamme op. Den internationale Kongres for Religionshistorie, som midt i April holdtes i Rom, havde som sit eneste samlende Emne valgt »det sacrale Kongedømme«, og herunder var der da, som det maatte være at vente, anmeldt flere Foredrag og Afhandlinger om Senantiken og særligt om Konstantin den Store. Hertil kommer imidlertid, at Konstantin den Store og Konstantinforskningen er Emnet for en af de tre Hovedgrupper, hvori man paa den internationale Historikerkongres i September vil dele sig. Paa denne Baggrund falder det ganske naturligt, overfor dette Tidsskrifts Læsere, at prøve at à-jourføre den Oversigt, som blev givet for 15 Aar siden. En Gennemgang af de mange Tidsskriftartikler vil der dog ikke blive Tale om. Jeg vil i det følgende indskrænke mig til de større og vægligere Monografer.

Først i Rækken staar kronologisk en kortfattet, men velskrevet og velunderbygget Bog af Tyskeren Karl Hönn: »Konstantin der Grosse, Leben einer Zeitwende« (Hinrichs, Leipzig, 1940, 2. Udg. 1945). Med Besindighed og megen Sans for Nuancer følger Forfatteren stort set i Burekhardts og Grégoires Spor. Afgørende for Forstaaelsen af Konstantins religiøse Holdning o. 312 er, hedder det, ikke de mangfoldige Legender, men »die Denkmäler«, d. v. s. Mønterne og Konstantinbuen i Rom. Spørger man dem, faar man tydeligt Svar: det er Victoria og Sol invictus, Kejseren har tilskrevet Sejren ved Ponte Mølle og Erobringen af Rom. Om Kristendom er der endnu aldeles ikke Tale. Snart slog han imidlertid i sin Religionspolitik ind paa Tolerancens Vej, ikke saa meget fordi Tolerance laa ham selv nær, men mere fordi han deri saa Midlet til at drage de Kristne, hvis moralske og talmæssige Styrke han erkendte, med ind i den Stat, han var ved at bygge op, og som var Kærnen i hans personlige Religiositet. Det betød paa ingen Maade, at han opgav Forbindelsen med Hedenskabet. Herom vidner endnu længe baade Mønter og Templer (Templerne i den nye Kejserstad, Kejserkulten i Hispellum), og saa sent som i Trediveerne lod han oprejse en Statue for sig selv som Solgud, ligesom han bevarede Titel af pontifex maximus. I stigende

Grad nærmede han sig dog Kirken, og kort før sin Død lod han sig da ogsaa døbe. »Med Politikerens Øje havde han set, at hans Forængeres Religionspolitik var forfejlet, at de Kristnes Gud havde vist sig stærkere end den antike Verdens Guder, hvilken uhyre Fordel der for Staten vilde vokse ud af Forbundet med Kirken. Som den første Kejser havde han erkendt, hvilken Støtte Kirkens Enhed og Katolicitet kunde blive for Riget, hvor naturligt det romerske Imperiums pax Romana svarede til Kirkens Stræben efter en aandelig Erobring af den Verden, der var identisk med det romerske Oekumene, hvilken Styrkelse den romerske Forvaltningsorganisme vilde opnaa, naar den voksede sammen med Kirkens hierarkiske Organisation«. Hönn undgaar de skarpe Standpunkter, men der er ingen Tvivl om, at Konstantin her er opfattet som Statsmanden, for hvem Rigets Tarv staar i Midtpunktet, og som derudfra forstaar at udnytte den religiøse Situation. Der er da heller intet Forsøg paa at vise, at Kejserens personlige religiøse Oplevelser skulde have haft nogen afgørende Betydning.

Helt modsat eller i hvert Fald helt anderledes er Grundsynspunktet i den Bog, som den højtansete ungarske Byzantinist A. Alföldi, en af de bedste Kendere af Senantiken, Forfatter til talrige mindre Artikler om Konstantinske Problemer, navnlig om Montfundene, har udsendt i Oxford, »The conversion of Constantine and pagan Rome« (1948). Alföldi accepterer temmelig ukritisk den kristne Tradition og tyder de spredte Montfund saa kristendomsvenligt som overhovedet muligt — og vist endda lidt til. Paa denne Maade mener han at kunne fremlægge »absolute proof« for, at Kejseren »embraced the christian cause with a suddenness that surprised all but his closest intimates«. I Aarene efter 312 saa Kejseren det som sin Opgave at underminere Hedenskabet og skyde Kristendommen i Forgrunden i det offentlige Liv, og fra 320 gaar han over til et regelret og frontalt Angreb mod Hedenskabet. Der er over hele dette Værk — trods stor Lærdom — noget prokuratoragtigt. Forfatteren har en Tese, som skal fores igennem, og haardhændet mobiliseres Monter, Tekster og andet Materiale for at opnaa den tilsigtede Virkning. Ser man nærmere efter, opdager man inidlertid, at der rundt om i Bisætninger og varsomme Forbehold skjuler sig saa mange genstridige Kendsgerninger — Kejserens faktisk højest usikre Tilknnytning til Kirken og hans trods alt ganske aabenlyse Støtte til Hedenskabet — at den med saa stor Energi gennemførte Tese mister sin overbevisende Kraft.

Langt værdifuldere er Joseph Vogt: »Constantin der Grosse und sein Jahrhundert« (München Verlag, 1949). I det principielle

maa vel ogsaa han siges at slutte sig til den »religiøse« Tydning af Konstantin. Vel er han ikke uden Kritik overfor Eusebs Beretning om Slaget 312, men Laktants Skildring bliver i Hovedsagen accepteret, og det staar fast, at det var under Kristi Tegn Konstantin sejrede over Maxentius. Det indrommes, at Kejseren heller ikke i den følgende Tid aabnede nogen Kamp mod den hedenske Religion eller gjorde sin nye, private Skytsgud forpligtende for Riget, men paa den anden Side maatte det være klart, at han havde truffet den store politiske Afgørelse til Fordel for Kristendommen. I Afvisning af Burekhardt og Grégoire hævdes Paalideligheden af saavel de overleverede Aktstykker — navnlig fra Donatiststriden — som af det eusebianske Konstantin-Billede. Vel blev Kejseren ingen kirkelig Kristen i almindelig Forstand, men han var overbevist om Kristendommens Magt og dens Nødvendighed for Statens Vel og dens Evne til at skabe Enhed. Ud fra denne religiøse Tro, der i mange Maader repræsenterede en mere almindelig monotheistisk Fromhed, men som for Kejseren selv var knyttet sammen med Kristi Magt, skrev han sine Breve og tog Vare paa sine Undersaaters religiøse Liv. Denne Tro var for ham dog ikke blot et Stykke Politik, men var noget, som havde berørt hans inderste personlige Liv.

Joseph Vogts Bog er i mange Henseender fortræffelig. Den bringer i de første to Kapitler en lærd, klar og velskreven Oversigt over den Krise, Romerriget i 3. Aarhundrede kom ud i. Den gennemgaar Kejserens egen Historie, vurderer Kilderne og dommer med stort Forbehold. Skulde man anbefale en enkelt Bog til Læsning maatte det utvivlsomt være denne. Her er virkelig de sidste Hundrede Aars Forskning og Debat opsummeret i lettilgængelig Form. Men naar det er sagt, bør det ogsaa tilføjes, at man maa haabe, at dette maa blive det sidste Værk af sin Art indenfor Konstantinforskningen. Vogt vandrer helt i de nu gennem 100 Aar slidte Baner, han maaler og vejer, forkaster og godkender, men ad denne Vej er der næppe mere at hente. Man kan være enig med Vogt i hans Hævdelse af en virkelig Omvendelse 312 og hans positive Vurdering af Kejserens personlige Kristendom, eller man kan — som jeg — være ganske uenig med ham, men under alle Omstændigheder faar man under Læsningen en ubehagelig Fornemmelse af, at det er alle de samme smaa Mosaikstykker, som vi kender saa godt iforvejen, der nu ordnes paa en lidt ændret Maade og derved skaber et lidt andet Billede. Vi ved af Erfaring, at man kan rykke rundt paa Stykkerne og derved fremkalde et Billede, der ser helt anderledes ud. Men vi ved ogsaa, at det næppe er muligt at naa til en sikker Afgørelse —

de to Parter kan nu engang ikke faa Ram paa »hinandens Faar«. Rimeligvis hænger det sammen med, at Konstantin selv var ligesaa janusagtig, lige saa sfinxagtig som det Materiale, vi nu har faaet at arbejde med. Skal man naa videre, maa hele Sagen ses i en større Sammenhæng, ikke blot som en Droftelse paa Grundlag af lidt mere eller lidt mindre Kritik af Kilderne og af Kejserens personlige Oplevelser og Anskuelser. Hans Skikkelse maa ses i det store Perspektiv, bagud til Orientens Gudeherskere og fremover til Middelalderens Teokrati og Cæsareopapisme. Her er det Nordmanden L'Orange, der har vist nye Veje.

Inden hans Værker omtales skal jeg dog lige nævne det sidste store tyske Værk, der er fremkommet. Kirkehistorikeren Hermann Dörries har skrevet en meget omfattende Afhandling, »Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins« (Abh. d. Akad. d. Wiss. i Göttingen, Philol. hist. Kl. 3. F. Nr. 34, 1954). For at skabe Klarhed i Konstantinproblemerne har Dörries sat sig for at gennemgaa samtlige Kejserens egne Udtalelser og saaledes udarbejde hans eget autentiske Vidnesbyrd. Fremgangsmaaden er den, at han først bruger 240 Sider til at gennemgaa »die Zeugnisse«, d. v. s. alle disse Tekster, Breve, Reskripter, Edikter, Love, Indskrifter. Her er praktisk talt alt Materialet samlet, og der er ingen Tvivl om, at Dörries Arbejde vil være yderst nyttigt og kærkomment for al fremtidig Forskning. I dette Afsnit falder ogsaa Droftelsen af Kildernes Ægthed. Den føres da ogsaa, men med en nedtrykkende Monotoni: overalt ender det med, at Sandsynligheden dog maa tale for Ægthed, Vanskelighederne ved at forklare, hvorledes Dokumenterne skulde være opstaaet, under Forudsætning af Uægthed, er saa store, at vi tvinges til at antage dem som paalidelige. Selv Brevvekslingen med Kong Sapor og »Talen til de Helliges Forsamling« accepteres uden at blinke. Dörries gaar i sin »Antikritik« langt videre end Vogt. Han er et typisk Udtryk for en efter mil Skon meget farlig Tendens i nyere filologisk-historisk Forskning, Tendensen til i saa vid Udstrækning som overhovedet muligt at godtage Tradition og Overlevering. Man kender det fra Homerforskingen, men ikke mindre indenfor gammel- og nytestamentligt Arbejde fra de sidste Tiaar. Det er vel kommet som en Reaktion mod det ældre Slægtleds hyperkritiske Indstilling og vel i og for sig som en sund Reaktion. En overdreven Kritik er lidet frugtbar, men endnu farligere er det dog, naar den kritiske Sans helt slumrer ind. Mig forekommer det — uden at Enkeltheder her kan fremfores — overflodigt at diskutere, hvorvidt Talen til de Helliges Forsamling er et autentisk Konstantin-Dokument. Det forekommer mig derudover, at der kræves en

langt mere omfattende Undersøgelse af Eusebs Vita end Dörries har givet, for man uden videre kan acceptere dens Billede af Kejseren. Sikkert er i hvert Fald, at der her ikke er Tale om historisk Biografi, men legendarisk Hagiografi. Man kan heller ikke aflærdige hele Spørgsmaalet om, hvorvidt de autentiske Dokumenter er formet efter Kejserens personlige Ønske eller i et vist Omfang kan føres tilbage til kristne Skrivere og Embedsmænd, med et Par Ord. Kort sagt: det Materiale, som her er samlet, frembyder adskillige svage Punkter og kan næppe anvendes paa den haandfaste Maade, som Dörries gør det.

Værkets anden Del indeholder nemlig »das Zeugnis«, det vil sige et Forsøg paa at sammenfatte alt, hvad disse »ægte« Dokumenter angiver om Kejserens Syn paa ham selv, hans Embede og Sendelse, paa Kirken, paa Hedenskabet, paa Gud og paa Kristus. Det er uden videre klart, at Resultatet maa blive, at Kejseren virkelig har haft en klar kristelig Livsbetragtning. Han citerer Skriften og »prædiker«, og der bliver ingen Plads for Hedenskab. Derfor døjer Forfatteren da ogsaa med at bortfortolke og dække over alle de mange Steder i Overleveringen og det arkæologiske Materiale, som ganske tydeligt viser, at Kejseren omtrent til det sidste vedblev at indtage en positiv Holdning til Hedenskabet. Det hele svarer omtrent til, om man vilde tegne Billedet af Knud den Hellige paa den Maade, at man tog Hagiografernes Værker fuldkommen alvorligt. Dörries har lagt stor Lærdom og Flid for Dagen, og han vil, som lige nævnt, blive benyttet med megen Taknemlighed, men Værket i sig selv forekommer mig at være ganske forfejlet. Saa ceentydigt er Konstantinproblemet ikke.

Konstantinproblemet trænger i høj Grad til at løftes ud af den traditionelle Argumentation og ses i større Sammenhæng og med friske Øjne. Det er det, den norske Arkæolog og Kulturhistoriker L'Orange har gjort. Her skal kun hans »Kejseren paa Himmeltronen« (Oslo 1949) omtales, men det bør dog lige paa-peges, at denne Studie fojer sig ind i en lang Række Afhandlinger af samme Forfatter og forøvrigt ogsaa har noje Tilknytning til Arkitekt Dyggves fremragende Undersøgelser over Overgangen fra Antik til Kristendom belyst ud fra Arkæologien. En kort Oversigt over denne Litteratur vil den interesserede Læser kunne finde i Dansk Teol. Tidsskrift for 1951 (Jakob Balling: »Overgangen fra Oldtid til Middelalder — kunsthistorisk belyst«). I Kejseren paa Himmeltronen tager Forfatteren sit Udgangspunkt i et senantikt Relief, der fremstiller Zeus som Verdens Herre, Kosmokrator, tronende midt i Kosmos og omgivet af Dyrekredsens Hjul. Herudfra skildres Verden — dette skal være oprindelig

græsk Tanke — som et teocentrisk Univers, der med Guden som Midtpunkt gennemtones af Sfærernes Harmoni. Grundtanken er den, at den menneskelige Lov har sin Grund i den kosmiske og fastholdes af evige, guddommelige Forhold. I Universet synger Sfærerne sammen i en Harmoni, som vi kender fra Platons Myter og Pytagoras' musiske Filosofi. Det var dette hellige Kosmos, der i Begyndelsen af vor Tidsregning blev draget ned paa Jorden og inddraget i den jordiske Herskers Magtpolitik. Kejseren — Nero anføres som det klassiske Exempel — erobrede den Himmeltrone, der rettelig tilhørte Zeus. Kejseren blev nu Verdens Midtpunkt, Kosmokrator, og Kosmos mistede sin ophøjede Transcendens, idet det i Stedet opbyggedes omkring Kejserens Person. Det teocentriske Univers blev til et Rige af denne Verden. Først Kristendommen formaadede at opløse dette Pseudo-Kosmos, at udfri Himmelen af Magtens Greb, fordi nu Kristus, ikke den jordiske Hersker blev Midtpunkt og Kosmokrator. Kristus overtager store Dele af Kejserkultens Symbolik og Ornamentik, men det virkelige, som sker, er, at Himmeltronen udfries af Magtens Omklamring og gives tilbage til de himmelske Sfærer, rykkes ind i det evige Univers, saaledes at det teocentriske Kosmos genoprettes.

Set i denne store Sammenhæng faar Konstantin sin Plads. Jo mere centralt en Skikkelse er placeret i Historien, des mere nødvendigt er det at man prøver at forstaa og vurdere ikke blot ud fra de enkelte Fakta, men i Sammenhæng og Perspektiv. Her slaar det ikke til, at man aldrig saa omhyggeligt analyserer Kilderne, prøver deres Ægthed, udskiller det usikre. Vurderingen baade af Kilderne og Begivenhederne maa i sidste Instans være afhængig af ens Syn paa de store i det Konstantinske Drama integrerende Faktorer, Hedenskabet og Kristendommen, Romeriget og Kirken. Forstaaelsen opnaaes her ikke ved at hobe Kendsgerninger oven paa hinanden, ej heller ved forsigtigt at distingvere. Det er, som allerede nævnt, næppe muligt at naa længere gennem den evige Drøftelse af hedenske og kristelige Momenter i Overleveringen eller i Begivenhedsforløbet. Man maa i hvert Fald frem for alt gøre sig klart, hvad man mener med hedensk og kristeligt. L'Oranges Fortjeneste ligger i at han — ved sin til Tider geniale Intuition — saa at sige har rejst Keglerne paa en ny Bane. Noget andet er, at hans Grundopfattelse af Antiken, det Orientalske og det Kristelige i det store Drama giver Anledning til adskillig Modsigelse.

Et Forsøg i saa Henseende har jeg selv fremført i et længere Essay, »Konstantin den Store, pax Romana — pax Christiana»,

der 1952 blev trykt i Københavns Universitets Festskrift. For det første er det her draget i Tvivl, hvor vidt man kan sige, at den af L'Orange skildrede Harmoni-Religion er den oprindelige græske. Vægtligere er imidlertid den Indvending, at L'Orange synes at opfatte Kristendommen som en mytisk Religion af samme Art som alle andre antike Religioner. Det var derfor det mere tilfældige, tidsbestemte — iflg. L'Orange — at Kirken nægtede at acceptere Kongemagten som det jordiske Udtryk for det guddommelige. Da det først lykkedes at erstatte Kejsermythen med Kristusmythen, at gøre ikke Kejseren, men Kristus til Kosmokrator, kunde Kirken i og for sig anerkende hele det gamle Verdenssyn, blot at Kristus nu havde indtaget Zeus' Plads, som en Tid havde været usurperet af jordiske Herskere. I Stedet har jeg forsøgt en anden Betragtning af hele det store Dramas Forløb — ud fra en principielt anden Grundbetragtning af Hedenskab og Kristendom, Stat og Kirke.

Fra ældgammel Tid havde den kosmiske styrende Magt, Kosmokratoren, haft sin synlige Repræsentant i Gudekongedømmet; det var denne ældgamle Tanke, der fik sin Fortsættelse med Alexander den Store, Diadochrerne og sluttelig i det romerske Kejserdømme, der netop i Kraft af sin Guddommelighed formaede at løse det Legitimitetsproblem, som var den inderste Kærne i hele det 3. Aarhundredes Krise. Overfor denne hedenske Mytologi, der i Kejserkult og Nyplatonisme fik sit sidste store Udtryk, stod Kirken absolut afvisende, fordi den var bestemt ud fra helt andre Forudsætninger, der netop principielt bestred det »mytologiske« Kosmos og fornægtede Magtens Guddommelighed. Det, der skete gennem Konstantin og den følgende saa skæbnetunge Alliance mellem Stat og Kirke, var da kun i meget begrænset Forstand det, som L'Orange fremhæver: at Kristendommen satte Grænser for Magtens Udfoldelse i Staten. Det væsentlige og dybere liggende var dette, at Kirken lod sig lokke ind i Statens Mytologi og derved kom til at understøtte denne religiøse. Medens Kraften tidligere havde haft sit kosmologiske Udtryk i Guden, i Zeus, i Solen, og sit politiske i Kejseren som Kosmokrator, mere eller mindre identisk med Solen, med den højeste Gud, bliver nu Guds kosmiske Udtryk Kristus, og hans jordiske Kristi Stedfortræder. Kristi politiske Stedfortræder er imidlertid Kejseren, som Kirken er hans aandelige, præstelige. Kejseren og Kirken skal i Fællesskab styre Verden, derfor falder det ogsaa naturligt, at Kejser og Pave overtager praktisk talt hele den gamle Kejsermagts Symbolverden. Kristendommen er hermed indpasset i den antike Religion, hvis Væsen er at betrygge og sikre Tilværelsen, og som folder sig ud i den politiske Magt.

Set i dette store Perspektiv og i Lyset af en principiel Drotelse af Hedenskab og Kristendom, Stat og Kirke, svinder adskillige af Konstantin-Problemerne ind til ingenting. Det afgørende er, at Konstantin forbereder Kristendommens Indtræden som statsbærende Mythe. Kirkens Mænd, med Euseb i Spidsen, greb til med begge Hænder. Naar Kristus kunde blive Midtpunkt i den Mythe, der skulde bære Statslivet, var da ikke Gudsriget blevet til Virkelighed? Det centrale er — som nævnt — at Konstantin virkelig har Held til at nærme de Kristne til den mytologisk bestemte Stat, saaledes at Kristus indtager Sol-Apollys Plads og at Kristendommen bliver den statsbærende og statsfremmende Mythe, der i Aarhundreder skulde blive bestemmende for alt politisk Liv i Europa. I dette var der i Sandhed Verdenshistorie — paa godt og ondt. Konstantins Religion var »Riget«, der fik sin Nyskabelse gennem hans egen Person og Værk. Kristen var han kun, fordi — og for saa vidt — det lykkedes ham at identificere Kristendommen med Herskerreligionen. Det er da ogsaa dette, han giver til Kende, naar han sørgede for, at han i Gravkirken i Konstantinopel blev begravet omgivet af de tolv Apostles Kenotapher. Man har undertiden fortolket dette, som om Kejseren hermed vilde indtage Kristi Plads og følte sig som den inkarnerede Gud paa samme Maade som Kristus. Dette er næppe rigtigt, men paa den anden Side er det næppe heller rigtigt, at denne Begravelse blot tilsigtede at fremstille Kejseren som den »trettende« Apostel« eller som den »apostellige«. Grabars Undersøgelser (André Grabar: »Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I-II, 1946, se særlig I, S. 227—51) har vist, at der er en klar Parallelisme mellem Gravkirke-Anlægget i Jerusalem og Mausoleet i Konstantinopel. Gravkirken er bygget i Centrum af Ælia Capitolina som et Heroon for Grundlæggeren af den hellige himmelske By (poliuchos basileus). Paa samme Maade er Mausoleet i Konstantinopel et typisk hellenistisk Heroon for den Konge, der havde grundlagt den jordiske Hovedstad. Her er Tale om en Parallel mellem Kristus og Kejseren paa to forskellige Planer: »Han lod altsaa bygge et Heroon for sig selv som Grundlægger af det jordiske Riges Hovedstad, medens han lod bygge et andet for Kristus i den hellige By, et Afbillede af den himmelske Hovedstad, og inlet synes mig mere »konstantiniansk« end denne Symmetri, der gjorde sig gældende paa to forskellige Planer« — saaledes ender Grabar sin Skildring, og det forekommer mig, at han her ikke blot har ramt den rette Tolkning af de to vanskeligt forstaaelige Bygningsværker, men at han har sagt et afgørende Ord til Forstaaelse af Kejsers Religion og af hans Værk.

Hal Koch.

Anmeldelser.

Statsrådets Forhandlinger 1848—63. I. 24. Januar—15. November 1848. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen under Tilsyn af Andreas Møller og Axel Linvald. Kbh. 1954. XII + 606 S.

Blækket er ved at bleges i Statsraadsprotokollerne fra Midten af 19. Aarhundrede; paa sine Steder er Skriften alene læselig i skarpt Lys. Det kommer derfor til Pas, at Rigsarkivet nu har paabegyndt en Offentliggørelse af dette Kildemateriale for Perioden 1848—1863; hvilket Kæmpearbejde det drejer sig om, faar man allerede et levende Indtryk af, naar det viser sig, at det foreliggende 1. Bind ikke engang omfatter fulde ti Maaneder af Aaret 1848. Ganske vist, det var en bevæget Tid, hvor der en Overgang blev afholdt daglige Statsraadsmøder, men den statelige Række af Folioprotokoller i Læderbind, som følger efter, lader paa Forhaand ane, hvilken Stofmængde, der rummes her.

Et Spørgsmaal melder sig straks, og de tilsynsførende har da ogsaa omgaaende besvaret det; de har ikke næret nogen »tvivl om, at protokollerne fra 1848 og fra de nærmest følgende år . . . bor udgives uden forkortelser af nogen art«, og andre vil forbeholdsløst give dem Ret. Begivenhederne træder her formelig hinanden i Hælene, og Opgørelserne er saa betydningsfulde, at alt maa medtages. Udeladelser er i det hele ubestrideligt af det onde. Men der kommer utvivlsomt en Tid, hvor Spørgsmaalet maa tages til Behandling under en anden Synsvinkel. Efterhaanden svulmer Ministerreferaterne angaaende rene Ekspeditionssager, angaaende Skilsmisser og Benaadninger m. m., der kræver Kongens Underskrift, nemlig stærkt op. Foreløbig (i Møderne 1848) trænges de i Baggrunden af de store Begivenheder, og maaske vil der senere ogsaa finde en anden Forskydning Sted; antagelig bliver Referaterne af de egentlige Forhandlinger i visse Perioder samtidig kortere. Den Slags Drøftelser former sig selvfølgelig langstrakte indenfor et saa uensartet sammensat Ministerium som det, der

dannedes i Marts 1848; Meningerne brødes stadig, ikke paa nogen ufordragelig Maade, men Modsætningerne var der; følgelig fylder Referaterne af Møderne meget og har krævet et helt Bind af Udgaven. Det kan blive anderledes under mere homogene Rege-
ringer. Men det vil ikke veje op. Den anden Slags Referater breder sig Side op og Side ned, og de gengives allerede saa kort i Protokollerne, at Vanskeligheden næppe løses ved Forsøg paa at skrive dem sammen. Det rimeligste bliver da maaske her alene at gengive Protokollerne *in extenso* for enkelte Aar eller bestemte Tidsafsnit som Prøve, og saa iøvrigt at udelade dette Stof. De paagældende Referater indeholder tilmed i de fleste Tilfælde alene ganske uinteressante Personalialia. Imidlertid maa en saadan Fremgangsmaade gennemfores med Skønsomhed i hvert enkelt Tilfælde; Benaadningssager *kan* saaledes give Anledning til Drøftelser mellem Ministrene af betydelig juridisk Interesse, og disse maa absolut med. Og hvor det i en senere Tid kommer til at dreje sig om Sager vedrørende Ministerierne for Slesvig og Holsten-Lauenburg, kan der skjule sig Spørgsmaal af nogen politisk Betydning ogsaa under Referater af tilsyneladende ren lokal Art.

Iøvrigt vil *den* principielle Betragtning altid med nogen Ret kunne gøres gældende, at det er Statsraadets *Forhandlinger*, Udgaven beskæftiger sig med, mere end med Ministrenes løbende Referater af specielle Sager, der ikke giver Anledning til Drøftelser.

Paa den anden Side lages der jo ogsaa stadig *Beslutninger* i Statsraadet, og saadanne maa naturligvis medtages. Men herved stilles vi overfor et nyt Problem. Man spørger uvilkaarligt: i hvilken Grad kan en Gengivelse af Statsraadsprotokollerne hvile i sig selv? Der er udenfor Statsraadet foregaaet Drøftelser og truffet Afgørelser, som i mange Tilfælde er Forudsætningen for, hvad der sker bag de lukkede Døre. Forstaaelsen bliver mangelfuld, naar vi ikke kender dem. Udgiveren er naturligvis opmærksom paa Forholdet og henviser til Premierministerens (senere Konseilspræsidiets) Journal; efterhaanden faar ogsaa Resolutionsprotokollerne større Betydning, men lignende Materiale kan godt gemme sig andet Steds som Følge af den nedarvede, praktisk-administrative ikke systematiske Ordning af mange af Arkivalierne fra 19. Aarhundrede¹. I Virkeligheden horer saadanne Sager med lil Belysning af Arbejdets Forløb indenfor Centraladministrationens Hjørtetekammer.

Men saaledes som Forretningsgangen var paa Slotsholmen og

¹ Saaledes f. Eks. under Konseilspræsidiets: •Akte om Forhandlinger i Statsraadet og mellem Ministrene 1848—50, 1855, 1856, 1861•.

Arkivsagernes deraf følgende Ordning vilde noget saadant dog ganske sikkert kun være muligt gennem en Parallelpublikation af disse Akter, og Udgiveren vilde her blive stillet overfor ganske uoverskuelige Opgaver. Andre end egentlige Forskere maa nojes med Statsraadsprotokollerne. En anden Sag er, hvorvidt der ikke kunde have været henvist til dem og givet Resuméer af dem i Noterne. Men her kommer vi op mod et Princip, der éngang for alle er fastlagt for Udgivelsen: »der er afstået fra så godt som enhver kommentering« (S. VIII).

Det kan lade sig høre; en gennemført Kommentering af Materiale som det foreliggende kunde udstrækkes i det uendelige. Men det er altsaa kun »så godt som«, at Kommenteringen er udeladt, og her vil man selvfølgelig altid kunne tvistes om, hvor Skellet skal trækkes. — En anden Sag er, at Udgiveren ikke synes at have handlet helt konsekvent — eller for doktrinært ved denne Grænsedragning; han indskyder samvittighedsfuldt altid Ministrenes Navne, hvor disse ikke anføres i Statsraadsprotokollernes Tekst, men hvorfor faar vi f. Eks. S. 206 (Linje 13 fra oven) ikke at vide, hvem »Generalprocureuren« er?

Der er ogsaa andre Tvivlsspørgsmaal; et af dem, »hvorledes Modereferaterne har fået deres foreliggende form«, holder de tilsynsførende selv aabent, men i denne Forbindelse stilles vi for Resten ogsaa overfor et særligt Problem: Den umiskendelige Forskel, der er paa Referaternes Anlæg, ikke blot mellem den lille, ikke-autoriserede Protokol over Moderne 24.—28. Januar 1848 og »Statsraads-Protocol I 1848« (22. Marts til 16. November), men ogsaa mellem denne og dens første Del (Moderne 28. Jan. til 21. Marts). Den Ændring, som foregaar her, *kan* skyldes, at det alligevel er en anden Slags Sager, der behandles, og at Behandlingsmaaden er blevet en anden efter Regeringsskiftet, men den *kan* ogsaa have sin Forklaring i et bestemt Ønske fra de nye Ministres Side om at faa Standpunkterne mere tydeligt slaet fast, et Ønske, som den nye Pennefører (fra 5. April), Konseilspræsidentens Sekretær C. F. J. H. Liebe bevidst har bragt til Udførelse.

Alt dette vedrører, om man saa maa sige, alene den rent tekniske Side af Udgiverarbejdet. Der er imidlertid ved enhver Kildepublikation et andet Spørgsmaal, som samtidig eller senere ogsaa kræver Besvarelse: Hvad nyt bringer det Materiale, der her fremlægges for en videre Kreds af Historikere? Svaret maa i dette Tilfælde blive: Nye overraskende eller afgørende Bidrag til Danmarks Historie i det paagældende Tidsrum indeholder Statsraadsprotokollerne ikke. Men dermed er ikke sagt, at de er uden Værdi, og den Side af Sagen kommer vi om et Øjeblik til-

bage til. Men selve dette Forhold rejser et nyt Spørgsmaal: Hvorfor har den lange Række af Protokolbind saa længe været lukkede eller i hvert Fald vanskeligt tilgængelige Bøger for Forskningen? Seglene blev, saadan set, brudt med Aage Friis' Udgave af »Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—1879«, hvis Uddrag af Protokollerne altsaa omfatter en senere Periode end den foreliggende Publikation. Men lige til det sidste er der vaaget vagtsomt over de Hemmeligheder, der efterhaanden ikke eksisterede.

Hvilke Hensyn har her gjort sig gældende? Det er vanskeligt at forstaa. Kong Frederik VII optræder ganske vist i Moderne paa sin pudserlige Maade med stortalende Erklæringer, som han gerne vil have taget til Protokollen, men han ønsker egentlig kun at udtale dem og frafalder ogsaa, hvis Sagen staar paa det, sin Fordring om at se dem med sort paa hvidt. Det er imidlertid Tilbøjeligheder, som paa ingen Maade er ukendte, og alt for sart er man jo i det hele ikke omgaaedes med den folkekære Konges Minde. Hvad Sammenhængen saa end kan have været, saa lægger Rigsarkivet altsaa nu Materialet mere eller mindre fuldstændigt frem op til 1863. Men med det Kendskab, vi herved har vundet til Statsraadsprotokollerne, synes der næppe at være Grund til ud over det Tidspunkt, hvor de slutter, at staa paa Hemmeligholdelsen i samme Grad som hidtil.

Det er iøvrigt mærkeligt paa Baggrund af Statsraadsforhandlingernes Offentliggørelse at se, hvor megen Oplysning ogsaa de spredte trykte Kilder giver til det bevægede Aar, 1848's, Historie. Som allerede nævnt beretter de ikke om positivt ukendte Tildragelser, men dette betyder paa ingen Maade, at vi ikke paa Grundlag af dem naar til dybere og klarere Erkendelse af Begivenhedernes Gang og Ministrenes Standpunkter. Det er netop, hvad vi gør. Gennem de udførlige Referater vinder vi en helt anden Forstaaelse baade af Sagernes Sammenhæng og Mændenes Meninger, end vi lidligere har haft; ved Bedømmelsen af Dramaets Personer vil der vist i adskillige Tilfælde herefter foregaa en Omvurdering; Protokollernes skarpe Projektorlys er ikke lige flatterende for alle. I disse Henseender vil »Statsrådets Forhandlinger« utvivlsomt byde Forskningen betydeligt Nyland.

I Forordet til det foreliggende Bind paapeges iøvrigt den Betydning, Udgivelsen af Protokollerne vil faa for Kundskaben om vore »forfatningsmæssige forhold og for forståelsen af statsrådets hele stilling og funktion«. Det er rigtigt, men beklageligt er det her, at vi mangler Referater af tidligere Statsraadsmoder til Sammenligning. Sandsynligvis har Forretningsgangen ikke væ-

ret væsensforskellig, men muligt er det, at den særlige Karakter, Referaterne af Møderne fra 24. Januar til 21. Marts vitterlig har, kan bunde noget i, at de anvendte Forhandlingsformer dengang endnu mere svarede til en svunden Tids. Der kom, som naturligt var, stærkere Modsætninger frem indenfor Marts-Ministeriet. Men iøvrigt gik det heller ikke af uden Brydninger i Enevældens Tid. Hvad der imidlertid rummer betydelig Interesse er at følge, i hvilken Grad Bardenfleth forstaaer at bevare Traditionen og A. V. Moltke at formidle Meningsforskellene under Overgangen til det, der alligevel maatte blive en ny Forvaltningsskik indenfor Statslivets mest centrale Organ.

Erik Møller.

Ada Bruhn Hoffmeyer: Middelalderens Tveæggede Sværd.
Udgivet af Tøjhusmuseet. København. 1954. I-II. 207 + 96 s.
samt planchebind LXII s. + Summary.

Den foreliggende publikasjon utgitt av Tøjhusmuseet har fått et meget vakkert utstyr. Ved et arkeologisk arbeid av denne art må forutsetningen være at forfatteren forstår å skape et samspill mellom den rene arkeologi og det skriftlige kildemateriale, men dette samspill mellom de to forskningsgrener har forfatteren ikke klart å gjennomføre. Forf. leker med sverd som en akrobat, men man savner den samme evne når det kreves kritisk vurdering av det historiske kildemateriale. I sitt arbeid (s. 13) sier dr. Hoffmeyer at det er hensikten «at give en fremstilling av det egentlige middelaldersværdets historie og utvikling først og fremst i Danmark fra ca. 1100 til 1500», og dette må sies å være gjennomført. Men å skape et kulturbilde er ikke dr. Hoffmeyers sak.

Man kan også spørre om det er absolutt nødvendig at doktoravhandlinger om arkeologiske emner skal være så kjedelige at de bare kan leses av fagfolk? Er det ikke mulig å blåse litt liv i stoffet? I en liten oppsats av Harry Fett, «Et brev om en kobberplate» i festskriftet til Johan Bogh 1918, tar Fett oss med ut på Övregaten i Bergen for å snakke med de gamle gullsmeder «som bor i hus med jordguly av hensyn til brannfaren» og likefrem diskuterer teknikk med de gamle mestre. Noe likende kan faktisk gjøres for sverdenes vedkommende. Hvis man bruker de norske takstforordninger og Magnus Lagaböters Byordning som finnes i hans Bylov — kan man se klassifisert arbeidsdelingen mellom de forskjellige arter av våpensmeder. (Norges Gamle Love II, s. 216). Her kan en likefrem høre lyden av platemestrenes hamre og høre sverdslipernes gnissing med sine bryner.

Og går vi så videre til Erik Magnussons Retterbot om Handel og Taxter i Bergen (Norges Gl. Love III, s. 14—15), hvor både jernsmeder og slipere omtales, vil vi kunne gjøre viktige observasjoner. Jernsmedene skal lage stålhue, bulökse og spyd, men sverd omtales ikke — rimeligvis fordi sverdene for en stor del var innførte. — Sverdsliperne skulle pusse sverdene og lage skjeder av nautskinn til disse. De utstyrte videre stålhuene med lær og vokset lærret. Og her hører vi også om skjoldmakere som skulle lage kors skjold og buklare. Det siste er et våpen som vi senere skal oppta diskusjon om. Her skal det bare slås fast at forfatteren ikke har utnyttet det lovstoff som faktisk finnes til belysning av sverdets betydning i de nordiske land. I kapitlet om »Indskrifter og Smedestempler«, II, s. 67) omtales ganske visst i notene Magnus Lagaböters Landslov III, II om kontrollstempling av skjolde og Bjarköyretten kap. 80.21, hvori merke på sverd-klinger omtales (II, s. 67). Endelig har jeg notert meg at i det krigshistoriske avsnitt (i notene II, s. 78) omtales en merkelig lov som forfatteren kaller for »Magnus Lagaböters Gulatingslov«. Er dette en trykkfeil eller en virkelig misforståelse?

La oss nå vende tilbake til spørsmålet om hvordan en slik bok som den foreliggende bør legges an rent redaksjonelt. Målet har jo vært å skape en håndbok for de kulturhistoriske museer, hvorved man i en fart kan orientere seg om et nyervervet sverd fra middelalderen. Dette mål er nådd. Boken vil komme til å fylle sin plass og bli til uvurderlig hjelp for alle interesserte. Det vil komme til å gå med dette arbeid som med dr. Jan Petersens verk »De norske Vikingesverd«, som få har lest i sammenheng, men som likevel er så oppslitt av å brukes til katalogisering ved museene at man kan se at det har gjort god nytte for seg.

Men, så kommer innvendingene, og de er mange. Et gammelt ord sier at »Lærdommen tilhører forskeren ikke verket«. Målet er altså klare å behandle et stort stoff så lekende lett at leseren tar imot det hele som en »gave« som ikke krever noe arbeid. Dette er ikke lykkes ved dette arbeid. At forf. er meget kyndig er lett å se. — Hun har ganske visst ikke selv vært i krig — men hun kan vurdere et våpen selv om det ikke skjer slik som i gamle dager da en bredöks i 1350 var verd like meget som en ku. Men selv om man har en følelse av at det nesten ikke finnes et sverd fra middelalderen i europeiske eller amerikanske samlinger som dr. Hoffmeyer ikke har holdt i hånden, kunne man ha ønsket en sterkere avgrensning av materialet. Slik som verket foreligger i dag ser man nesten ikke skogen for bare sverd. Hertil kommer at boken som helhet er blitt unødvendig tung å lese. For det

förste savner man bittert et sak- og navneregister, og dette savn vil bli større for hvert år boken vil bli brukt. Dernest vil jeg ikke unnlate å gjøre oppmerksom på at det er litt av et arbeid å lese denne typologiske grammatik over middelalderens sverd, særlig fordi man må slå opp på tre steder (notene, katalogen og plansjene pluss endelig litteraturfortegnelsen), for å kunne gjøre seg fortlølig med stoffet. Når det ikke er nyttel tekstfigurer, så forstår jeg at dette skyldes hensynet til kunsttrykkpapiret, og bildene er jo også blitt førsteklasses. Men mon det ikke her hadde vært bedre å ha hatt notene i teksten. Viktigere er det å gjøre oppmerksom på at det i arbeidet ikke er trukket skarpe grenser mellom vesentlig og uvesentlig. Beskrivelsene er ofte allfor utførlige og gjentakelsene mangfoldige. Jeg er iallfall sikker på at jeg minst tre ganger har lest om kong Hans «at han var så beskjeden, at han bare brukte en simpel dansk kårde laget av en hjemlig sverdfeger».

Dr. Hoffmeyer har hatt anledning til å foreta omfattende studiereiser både til europeiske og amerikanske museer og biblioteker. Resultatet er blant annet blitt et enestående kjennskap til våpenhistorisk litteratur. Med den store kyndighet som forfatteren på denne måte har ervervet, burde man ha kunnet vente en virkelig synthese. Men det har vi ikke fått.

La oss så ta fatt på det rent faglige stoff. Når målet er å samle seg om det nordiske, fortrinnsvis det danske sverd i middelalderen, synes det meg at det utenlandske parallellmateriale opptar en litt for bred plass. Det er blitt for meget dödstoff i boken — paralleller som ikke gjør annen nytte enn å bevise at forfatterens dateringer er riktige — er faktisk overflødige.

Man skal alltid måle seg med de største, og dr. Hoffmeyer burde, som trenet arkeolog tatt for seg Oscar Montelius: *Die Typologische Methode* (Stockholm 1903) og sett hvor elegant slikt kan gjøres. Man minnes med glede den nesten lekende diskusjon omkring emnet: «Was ist ein Fund». Den rører ved noe sentralt som også har betydning for dette arbeid, fordi man ikke ved det middelalderske våpenmateriale har det faste kronologiske grunnlag å bygge på som gravfunnene gir ved sine funnkombinasjoner. Jan Petersens bok om «De norske Vikingsverd», som i litterær henseende vel ikke kan sies å være forbilledlig, har det fortrinn fremfor nærværende arbeid, som ligger i selve materialet, at han på grunnlag av gravfunn og funnkombinasjonene har kunnet skape en fast kronologi.

Forf. har her vært i en meget vanskeligere stilling enn den norske vikingetidsforsker fordi materialet er så uensartet og delvis meget dårlig opplyst. Det middelalderske sverdmateriale er heller ikke på langt nær så rikt som det tilsynelatende ser ut. Mens vi fra vikingetiden, fra 800—1015 har over 2000 sverd bare fra Norge, er her et langt mindre europeisk materiale fordelt over 500 år, og meget av dette materialet er dårlig opplyst med hensyn til funnforholdene. Hertil kommer de store feilkilder som ligger i alt det tapte materiale, det som i tidens løp er forsvunnet på slagmarker, fjernet ved plyndringer eller likefrem rustet opp. Det bevarte materiale stammer hovedsakelig fra jord- og flodfunn, sjøer og myrer, borgruiner, kirker og graver, enkelte stykker er bevart i rustkamre, slott eller tøjhus. Hertil kommer kroningsverd og magistratssverd bevart i skattkamre, slott, kirker eller rådhus, — men de er ofte blitt sterkt restaurert og er derved blitt mindre brukbare som kronologiske holdepunkter. Storparten av materialet er preget av en ensartethet som tyder på internasjonal opprinnelse. Bare mot middelalderens slutning viser det seg tendenser henimot et nasjonalt særpreg, — dette gjelder særlig for håndtakenes vedkommende. Først i 1400-årene er man istand til å lokalisere enkelte typer. Det må sies at forf.s iakttagelser på disse punkter er korrekte og gode. Det har ennvidere vært dr. Hoffmeyers mål å tilveiebringe en fast kronologi for såvidt! som dette er mulig innenfor et så uensartet materiale. Dette er stort sett lyktes, og ikke minst i dette forhold ligger en av arbeidets blivende verdier for fremtidens forskning og museumsarbeid.

Når forf. sier at arbeidet bygger først og fremst på det i Danmark fundne materiale, så har dette sikkert vært hennes arbeidsprogram, men det er ikke lyktes henne å gjennomføre planen. Årsaken til dette er ganske sikkert den at verkets forfatter er blitt overveldet av det kolossale materiale som dog til hell for leseren er samlet i en egen katalog i bind II, s. 7—46. I denne forbindelse vil jeg også fremheve at det er lyktes forfatteren å fremlegge kronologiske fikspunkter for de fleste av de typer som er nevnt i avhandlingen. Men behandlingen av disse forskjellige typer er blitt altfor utførlig. Det gjelder i særlig grad gruppe III, s. 43—80 — ialt 37 sider, og gruppe IV, s. 81—98. Ser en på den arkeologiske litteratur som hittil foreligger om middelalderens tveeggede sverd i Norden, kan det bortsett fra arbeider av O. Blom (1867), Ebbe Hertzberg (Glossar) og B. Thordemann stort sett sies at forfatteren nesten er begynt sitt arbeid på bar bakke.

Det viktigste og blivende resultat av forfatterens arbeid er

imidlertid påvisningen av at sverdet som våpen i middelalderen har hatt en langt mindre betydning enn man før antok. Dets betydning for krigskunstens utvikling har i virkeligheten vært temmelig sekundær. Det var særlig i vikingetiden at det har vært et ledende kampvåpen. Men likevel spilte øksen en større rolle enn forfatteren synes å tro. Vi kan her nøyes med å minne om Lindisfarne-relieffet fra 700-årene.

Forfatterens klassifisering av sitt materiale skiller mellom det romanske og etter-romanske sverd, fra 1100—1350 på den ene side og det gotiske sverd fra 1350—1550 på den annen, er riktig i kronologisk henseende. Belegnelsene romansk og gotisk er likevel mindre gode. Av og til har jeg også en følelse av at enkelte av forfatterens hovedgrupper griper over i hverandre. Dr. Hoffmeyer har på en fortjenstfull måte trukket inn paralleller fra billedkunsten, men gjør samtidig oppmerksom på at man i de gamle verksteder må regne med en viss konservatisme som endog omfatter gravsteiner og bronsegravplater. Gravmonumentenes sverd og rustninger kan ofte være betydelig eldre enn selve gravsteinen.

Sverdene fra keltertiden og romertiden i Norden er så gjenomarbeidet, at på dette felt har forf. ikke kunnet gi oss noe nytt. Merovingertiden i Norden har forf. forsømt totalt, og det samme gjelder våpenutviklingen i Vest-Norge i perioden 500—800. I Bergens Museums Årbok 1916—17 (Hist. Antikv. Rekke no. 2), har Haakon Shetelig behandlet utviklingen av det sene folkevandrings-tids våpen, særlig balanseforholdet mellom langt spyd og kort sverd, eller det omvendte. Shetelig påviser her det interessante forhold at det i bevæpningen alltid er et visst forhold mellom disse to våpens lengde og vekt. Av særlig interesse er det imidlertid at denne utvikling forløper parallelt i Vest-Norge og Nordvest-Frankrike, mens de tilsvarende våpentyper savnes fra Danmark fra merovingertiden, bortsett fra Bornholm. Det er uheldig, at Gutorm Gjessings store bok »Studier i norsk Merovingertid« (1937), hvor hele våpenmaterialet og ikke minst sverdene fra Norge fra 500—700-årene er behandlet, er fullstendig oversett av forfatteren. I dette arbeid er fremlagt en rekke nye synspunkter både når det gjelder kronologien og kulturforbindelsene, bl. a. forbindelsene mellom Norge og Sverige i merovingertiden.

Behandlingen av sverdmateriallet fra vikingetiden følger i hovedsaken de linjer som er trukket opp av dr. Jan Petersen, og bygger på hans og Wheelers kronologi. Det er bare to punkter

som jeg her ønsker å sette fingeren på. Forfatteren synes å under-vurdere den kolossale jernproduksjon som ble utfoldet i Norge i vikingetiden. Denne fortsatte også ned i middelalderen, iallfall inntil den store mannedauden. I 1350 hadde en bredöks etter et bevart norsk skifte en verdi av ett kyrslag. Men det samme kan ikke ha vært tilfelle i Norge i vikingetiden, selv om vi bare dømmer etter antallet av bevarte öksar. Den norske myrimalmproduksjonen må ha gjort jernet relativt billig, og det er dette som forklarer den store rikdom på jernsaker i gravene fra vikingetiden. I motsetning hertil kan nevnes at et munnsbit fra Karl den stores rike hadde samme verdi som en hest (Boissonade). Sett på bakgrunn av disse forhold er det liten grunn til, med dr. Hoffmeyer, å gjette på at klingeproduksjonen i Norge ikke har hatt noe stort omfang. For sikkerhets skyld har forfatteren uttalt seg på to steder om dette spørsmål. Først heter det på s. 33: »Sværdene med sølvindlagte ornamenter i Jellingestil må formodes at være montert herhjemme. Det samme er muligvis tilfældet med de »Jellingsværd« som er fundet i England. Klingerne er derimod som regel importvare. Fund af smedeverktoj viser at smedkunsten har været veludviklet, men fra Danmark savnes endnu beviser på at man har givet sig af med klingsmedning, selvom mulig-heden ikke kan udelukkes. Enæggede sværd har man ihvert fald i de foregående perioder fremstillet herhjemme«. »Fra Norge«, heter det så videre, »kender man vikingeklinger som synes at være forarbejdet på norsk grund. Undersøgelser af jernet, fund af smedjer og af verktoj synes at vise at klingsmedningen ikke har været ukendt, selvom det næppe har været nogen almindelig forekomst«. Her er det i noten henvist til Hj. Falk: *Altn. Waffenkunde*, s. 38 ff. — men her må en huske på at Falk først og fremst var filolog og at hans arbeid ikke bygde direkte på det arkeologiske materiale. Og så får vi videre höre om Ulfberth-klingene og de sjeldne, innførte klinger, som omtales i forbindelse med fornemme folk.

På s. 127 kommer forfatteren igjen tilbake til det samme problem, og nevner da de interessante undersøkelser som Jan Petersen i sin tid lot foreta over kullstoffgehalten i norske våpen fra vikingetiden. Nå er forfatteren blitt forsiktigere, for nå heter det: »Selv om materialet er for spinkelt til at man endnu kan bygge noget herpå, synes det dog at vise, at man har smedet både klinger og fester i Norden, men man har tidligere importert såvel ferdige klinger som de uden feste«. Og så forsöker forfatteren å stive av dette postulat ved å fortelle at i middelalderen var det slipernes arbeid å polere sverd, men det er nå først i 1200-årene at vi i de norske lovene finner noe om dette.

La oss nå holde oss til vikingetiden, og da blir det klart at av de 2000 bevarte sverd er det bare en forholdsvis beskjeden prosent som er innført. Så alminnelig er sverdene i våre graver fra vikingetiden, at forfatteren ville følt seg overbevist bare ved å håndtere disse stykker som er såvidt individuell smidd, at de ikke kan sammenlignes med de samtidige fabrikkarbeider. Men, se dette kan bedre sees enn bevises og forklares.

Det må være grunn til å fremheve at når vi i et land med slike avstander som Norge har bevart over 2000 sverd fra vikingetiden, og det atskillig fra steder som selv i dag ligger avsides, så sier det seg selv at storparten av disse må være bondesmidd. Det må nødvendigvis være en forholdsvis liten prosent som er innført, og den prosenten er det nokså lett å skille ut. Av hjemlige sverdtyper har vi for eks. Jan Petersens A-B type, type H og M, som finnes i hundrevis og som må være hjemlige arbeider — hva enten de er laget av bondesmeder eller omreisende våpensmeder. — Da takstforordningen hvori sverdsliperne omtales, ble utformet i 1200-årene, sto vi overfor helt andre forhold, men selv i denne tiden er det mulighet for å påvise iallfall noen norsksmidde sverd. Før vi avslutter behandlingen av kapitlet om vikingetiden, må jeg ha lov til å ofre litt tid på det skjold som forfatteren på s. 14 kaller for «vikingetidens lille rundskjold». Fremstillingen på dette sted minner meg uvilkårlig om siksérbilder, for jeg kan ikke se at dette skjold overhode har eksistert! Forf. kommer tilbake til dette lille rundskjold på s. 170, hvor det heter: »I Italien og Spanien brukte soldaterne den (langdolken) ofte i forbindelse med et lille rundskjold, en slags bukler, et afværgeskjold af samme type som det nordiske vikingeskjold«. Det fremgår av litteraturfortegnelsen at dr. Hoffmeyer har brukt Nils Hellstens avhandling »Fäktning i Norden under Forntid och Medeltid«, og at han har bragt forfatteren på limpinnen. Slår vi nå opp i Nicolaysens »Langskibet fra Gokstad« s. 62, vil vi snart konstatere at Gokstadskipet var »behængt med 32 ligestore cirkelrunde skjolde . . . Hvert skjold var 94 cm i tvernmål og sammensatt i kant og forbundet ved en skjoldbule og en trestokk eller et håndtak.« Tre-sorten er gran og ikke lind. Rester av kantbeslag savnes, muligvis har kanten vært trukket med en brem av garvet skinn. Hellström sier at disse skjold var 6—8 cm tykke, — sikkert er det at de er meget tynne. Men et skjold som er 94 cm. i tvernmål, er ikke noe lite fekteskjold. Det er for stort og uhåndterlig, ja, likefrem ubrukelig til fektning, fordi det er alt for tynt. Haakon Shetelig har uttalt, og jeg tror det er riktig, at disse skjold overhovedet ikke er beregnet på nærkamp — de verner hverken mot sverd

eller øksehugg, dertil er de for tynne og for lette. Våre skjold har tjent som en paraply mot pilespisser — pilene gikk kanskje gjennom skjoldbrettet, men ikke skaftet.

Hva da med det lille rundskjold fra vikingetiden som forfatteren har akseptert og Niels E. Hellsten har konstruert i *Nordisk Kultur* (XII B 1944, s. 183—84). Det hviler på en skildring i *Njáls saga*, nedtegnet omkring 1300 — og der er det jo middelaldersk fektekunst, som skildres. Det skulle vel ikke være buklaren som har spøkt i forfatterens hjerne? Men den er jo tidligst fra slutten av 1100-årene. Dr. Hoffmeyers store forgjenger, artillerioffiseren Otto Blom har jo også sysslet sig med buklaren. I sin kjente avhandling «Om Kongespeilets Affattelsestid» (*Aarbøger* 1867, s. 88), sier han uttrykkelig at «det var et rundt lille skjold som førtes med venstre hånd og derfor kun bruktes i kamper til fots og til sjøs.» Det er omtalt både i *Kongespeilet*, i *retterböter* og *Hirdskrá*, og Hjalmar Falk har s. 133 ff. i sitt arbeid redegjort for det hele materiale. Her kan vi passende minne om den skjønne skildring i *Fornminna saga* kap. IX 352, hvor hertug Skule, har søkt tilflukt i Helgeseter kloster. Da han tilslutt går ut våpenløs for å overgi seg til sine flender, holder han en buklari foran sitt ansikt for at huggene ikke skal ramme ham der.

Men hvor er så det lille rundskjold fra vikingetiden?

Da den norske storbonden Eirik Bukk på Finnen på Voss døde i 1349 eller 1350, — antagelig under pesten i 1349 — ble hans løsøre den 6. august 1350 taksert og fordelt mellom arvingene (*Dipl. Norv.* I, s. 253). Her kan vi se hele hans våpenutstyr, og det var ikke ubetydelig: seks breidøkser, hver verd en ku, syv spyd for halvtredje kyrlag, seks sverd og ein mækir (skarpt våpen) og et skjold tillike for seks kyrlag, et skjold «firir sik firir kyrlag» jtem skjold, buklare, en gl. platerustning, seks stålhuer og en jernhatt og en lukket hjelm for en laupa o. s. v. — Jeg nøyes med dette ene eksempel som er hentet fra en norsk kilde, som jeg tilfeldigvis kjenner, men jeg føler meg overbevist om at det, så rikt som det danske brevstoff er, måtte være mulig å finne tilsvarende opplysninger i danske kilder fra middelalderen. Jeg bare nevner dette, fordi det er et karakteristisk eksempel på at forfatteren er utpreget fagspesialist. Likevel burde materialets historiske miljø ikke ha vært likegyldig for en middelalderarkolog. Også alle de kuriøse navn på sverd som Hj. Falk har samlet i sin bok s. 47 burde ha vært undergitt en analyse. Hele den magiske side av sverdet historie er også forsømt.

I kap. III behandler forf. sverd med jordnøttformet knapp. Jeg har bare den innvending at jeg synes navnet er riktig kjedelig, men her har dr. Hoffmeyer lagt opplegget riktig an ved å skyte de daterende stykker i forgrunnen for derved å erverve kronologiske støttepunkter.

Gruppe III a-d er like ved å bli sprengt av materiale og den er derfor av forfatteren blitt sterkt oppdelt og de alt for mange eksempler gjør igjen lesningen og kontrollen besværlig, likedan er poengene i fremstillingen ofte utvisket. Et spørsmål er om man ikke ved en inntrengende analyse skulle ha kunnet finne fram til en nærmere bestemmelse av de sverd som skyldes nordisk produksjon. Hvis en arkeologisk undersøkelse ikke skulle kunne føre fram, måtte det vel ha vært mulig med støtte i Tøjhusmuseet og Carlsbergfondet å få foretatt en kjemisk undersøkelse av kullstoffgehalten i noen av de mange sverd i nordiske museer, og sammenlignet prøvene med materialet fra borgfunn, hjemlige økser o. s. v.? Eller et løselig skjønn må atskillige av de sverd som er gjengitt på pl. X, XII og XIII, altså gruppe III a-c, være hjemlige arbeider, men bevises kan det ikke. Kronologisk ligger denne gruppe fast og greit an. Allerede på Bayeux-tapetet forekommer sverd med skiveformet knapp sammen med vikingesverd av Jan Petersens X-type. (Laking I, s. 35, 36 og 40). Fra middelalderen er de tidligst daterte eksemplarer fra tiden omkring 1150—1200 (s. 40), og gruppe III som helhet fortsetter sitt liv helt ned til år 1500. Ved gruppe III b, sverd med flat skiveformet knapp og buet parerstang, ville jeg ha skjöv et riksklenodiet i forgrunnen. Med riksklenodiet mener jeg selvfølgelig Erik Menveds gravplate i Ringsted fra ca. 1319 (avb. Beckett II pl. 257). Meget senere enn kongens dødsår kan gravplaten jo ikke være. Gjengivelsen av sverdet viser samtidens praktsverd — med dets runde og flate knapp med riksvåpenet. Med rette poengterer forf. at det ikke er noe dansk eller tysk sverd som her er gjengitt. Det er den karakteristiske vesteuropeiske sverdtype fra 1300-årene som vi står overfor, og som bl. a. kjennes fra engelske gravplater. Tidligere annså man Erik Menveds gravplate for å være et flamsk arbeid. Senere har man forsökt å henføre den til Lübeck, sier forfatteren, men det anføres ingen henvisninger for denne påstand. Hovedsaken er at dette stykke danner et sikkert holdpunkt for sverdfornens alder, langt bedre enn Blakerstolens bilder, hvis sverdknapper er sterkt utvisket. Viktig er også et sverd i Musée de l'Arme i Paris, et i New York og særlig et sverd

i Madrid som er smykket med en innskrift i gotiske minuskler, hvorved sverdet blir tidfestet til omkring 1300. Det er riktig som forfatteren fremhever på s. 49 at gruppe III a-b i virkeligheten er to typer, hvorav gruppe III a peker tilbake mot de sene vikingesverd, mens stykkene med svakt nedadböyd underhjalnt peker fremover og kjennes både fra 1200- og 1300-årene.

Gruppe III c deler forfatteren opp i to avdelinger, en eldre gruppe, 1150—1350, og den yngre gruppe fra 1350—1500. Det er mulig grensene for hovedskillet bør settes noe tidligere, men det skal jeg ikke feste meg ved. At sverdets forandring henger sammen med en ny taktikk og det forhold at rustningen blir bedre, er noe man lenge har visst. Fra Danmark alene kjennes 30 sverd av denne type, og de danske sverd burde derfor vært underkastet en grundigere analyse enn den rent katalogmessige. Men man savner ofte overblikket — og begrensningens kunst, det som Chr. Krogh kalte for tilskjæringen av motivet.

Et stykke som pl. XIV c er som kronologisk kilde mere verd enn alle de andre sverd på samme plansje. Det er funnet ved floden Ollen i Oldenburg, nær landsbyen Harmenthausen, hvor det i 1224 sto et slag mellom en tysk »korsridderhær« og et bondeoppbud fra Steding ved Alternach. Sverdets innskrift er blitt behandlet av Paul Post i Zeitschr. f. Hist. Waffenkunde I, s. 220 — og dette sverds datering synes å være fastlagt. Forfatteren poengterer da også dette på s. 53, men jeg ville ha foretrukket å innlede kapitlet med dette viktige stykke. Til sammenligning kan fremheves det franske sverd fra chateau Gaillard, hvis datering også er fastlagt til tiden før 1234. I det hele må man si at dr. Hoffmeyers behandling av gruppe III c.s aldersforhold, s. 52—64, er et solid og godt stykke arbeid.

Det romanske sverds siste fase 1300—1350, er kronologisk fastlagt ved det s. k. Betzimatssverd, oppkalt etter sinestedet. Karakteristisk for disse sverd er knappens skarpe profilering og dype hulkeil. Pl. XVI a er her en ledeform — karakteristisk for det fullt utviklede romanske sverd. Det ble funnet i 1941 ved Betzimat i Schweiz. Straks etter opptakelsen ble det satt i forbindelse med de historiske begivenheter: kampene ved Grunau den 21. sept. 1337, og derved får vi en tidfestelse. Detaljene vil sees av forfatterens fremstilling s. 57 ff.

De eldre sverd er jo huggklinger eller en kombinert hugg- og stötklinge.

Utviklingen av stötsverdet — eller det etterromanske sverd — er omtalt s. 58 ff. Som alt nevnt blir sverdet lengere og slankere fordi rustningene — som det gjelder å trenge inn i — jo blir

bedre. Sverdenes håndtak blir også lengere i 1300-årenes annen halvdel, halvannenhåndssverdet, i 1400-årene tohåndssverdet. En viktig ledetype her er et praktsverd med Habsburgernes løve på knappen, mens klingen er en slank støtklinge med hulslipping. Dateringen synes å være fastlagt av forf. s. 61. Mens det hittil har vært sverdknappen som har vært forf.s typologiske ledeform, gjør hun på s. 61 som en digresjon, et brudd på dette prinsipp og bruker klingene som dateringsgrunnlag for pl. XX b. Det skyldes at klingene ved denne type har en viss likhet med de s. k. Sempacher-klinger pl. XXX d-e som er kronologisk fastlagt fordi de har tilhørt ridderne fra slaget ved Sempach i 1386. Dette er fullt forståelig, men det står litt i motstrid med det kronologisk-typologiske prinsipp som dr. Hoffmeyer slår fast i innledningen s. 16, hvor det heter at »basis for sverdenes typologi og kronologiske plasering og festets utseende og proposjoner, men riktig nok med støtte i klingens form og størrelse« (s. 16).

Forfatteren har all mulig ære av å ha trukket inn det arabiske materiale i sin fremstilling, både fordi det sikkert er nytt for de fleste nordiske lesere, og fordi det gir utmerkede historiske bidrag til en fast typologisk kronologi (s. 62—63.) Sverdet fra Tøjhusmuseet i Alexandria fra 1360-årene er jo forøvrig på klingens utstyrt med en innskrift som ville være av verdi ved ethvert museum. Det står: »Den som legger hånd på sverdet for at fjerne det vil blive behandlet som en forbryder«. Det sverd det her er tale om, pl. XIX c, er nå i New York, men er opprinnelig kommet fra arsenalet i Alexandria. På klingen står likefrem navnet på den emir Hans Eksellense Al-Salfi-al osv. som i året 769 (dvs. 1367/68) skjenket sverdet til »den store våpenhall« som han lot innrette i den velbefestede grenseby Alexandria. Sverdet antas å være tatt fra franskmennene under beleiringen i 1365, og er anbragt i våpenhallens minnehall til personlig forherligelse av den nevnte emir. Viktigere for oss er det imidlertid at det danner et kronologisk fast punkt og at vi på denne måte kan få sikkert tidfestet en hel rekke lösgjengere (pl. XVIII—XXI).

Kapitlet »Gruppe III c i billedkunsten«, omfatter mange ganske visst morsomme iakttagelser, men det burde ha vært innarbeidet under våpengruppene når disse er så sterkt differensiert. Derimot synes jeg forfatteren har forsømt seg alvorlig ved iallfall ikke å prøve å skaffe oss noe billedstoff her. For ikke å øke utgiftene, kunne enkelte av duplikatene av sverdene vært uteladt — det er så alt for mange bilder av de samme typer.

Gruppe III d deles også i to avdelinger, først det romanske, senere det etter-romanske sverd, begge med profilert knapp og

buert parerstang. Et utmerket kronologisk fikspunkt danner det sverd som er funnet i domkirken i Speyer og som tilskrives kong Albrecht II av Österrike, konge 1298, som ble myrdet i 1308 og begravet i domkirken i 1309 (katalogen s. 30 nr. 80 avb. Zeitschrift VIII s. 360). En nærmere redegjørelse for funnforholdene har forf. gitt på s. 70 i sitt arbeid. Det skal her bare fremheves at vi her har et utmerket eksempel på forf.s evne til å tilrettelegge et fast kronologisk grunnlag for sine typologiske studier.

Ved den neste serie, det etter-romanske sverd, synes materialet fra Alexandria atter å tre støttende til for dateringen (s. 72,) likesom Friedrich den stridbares kursverd fra ca. 1425 (avb. pl. XXVI a) synes å avgi et fast kronologisk holdepunkt.

Mot det kunsthistoriske avsnitt »gruppe III d i billedkunsten« kan rettes de samme indvendinger som mot behandlingen av den foregående gruppe, men likevel må det med full honnør sies at forf. på disse få sidene, 76—80, har samlet et rikt stoff av iakttagelser som vil komme andre til nytte.

Gruppe IV a-c. Når forf. deler sitt materiale i to og kaller det henholdsvis for romanske og gotiske sverd, så synes jeg ikke disse betegnelser er særlig gode. Det er for eks. ikke noe »gotisk« stilpreg over den gruppe vi nå skal ta for oss, ut over at klingene er slank og spiss. Gruppe IV's kronologiske forutsetninger er fastslått ved de to sverd av Sempacher-typen som nå finnes i museet i Aarau og som henholdsvis har tilhørt Friedrich von Tarent og Friedrich von Greifenstein (pl. XXX d-e). Begge deltok på Österrikes side i slaget ved Sempach og falt i kampen i 1386. Tilsvarende sverd kjennes fra en gravstein i Thurgau. De to sverd må oppfattes som kronologisk bindende. Typen kjennes forøvrig fra Tyskland og England (pl. XXXI a-c). Samtlige sverd har pæreformet knapp. Også fra Danmark er typen kjent både i form av sverd og i gjengivelse på et kalkmaleri i Reerslev kirke (Broby-Johansen, s. 84). Vi står her overfor en syd-europeisk sverdtype som har vært særlig alminnelig i Syd-Tyskland, mens man i England har foretrukket underhjalte eller parerstenger med nedadbøyde ender (Ashdown, s. 190 fig. 239—240) (1397 og 1801). Med full rett slutter forf. at de eksemplarer som finnes i Danmark er kommet fra Syd-Europa. Gruppe IV b, svarer i hovedsaken til Sempachersverdet, men atskiller seg ved parerstangens form. Forskjellen er her så liten at jeg ville ha foretrukket å regne de to typer som en. På pl. XXXII f og pl. XXXIII finner man en del sverd med fiskehaleformet knapp. Deriblandt hertug Christoffer av Bayerns sverd som burde ha fristet til en inntrengende kunsthistorisk analyse. Når man ser godt etter, finnes det

dog tillöp i katalogen s. 36 og i teksten s. 95. Ved gruppe IV d, sverd med oktogonal pæreknap og stötklinge med langt klingebryst, möter vi atter et dansk riksklenodium, nemlig Christian I's sverd fra Roskilde domkirke, som forf. burde ha presentert på en ganske annerledes flott måte enn det her er skjedd. Forf. anbringer Christian I's sverd i en typeserie på pl. XXXVI fig. c. Det er så enkelt og borgerlig, men er det ikke for beskjedent? Det er likevel et stykke som rörer ved dansk rikshistorie. Det er jo forövrig et morsomt sammentreff at samme sverdtype går igjen på et annet dansk riksklenodium, nemlig Bernt Notkes alterskap i Aarhus domkirke, oppstilt i 1479.

Dateringen av sverdene fra senmiddelalderen trenger ikke noen kommentar fra min side för vi kommer til gruppe VI som settes til ca. 1480—1500. För det förste tror jeg det er alt for snevert å la en sverdtype få en levelid på bare 20 år, og jeg kan ikke se at det foreligger sikkert bevis for når typen kommer i bruk. I Gerhard Schöning's »Reise gennem Gudbrandsdalen fra 1775« (Hamar (1926), s. 197) er et par slike sverd fra storgårder i Gudbrandsdalen gjengitt i tegning. Selvsagt var sverdene da blitt slektsklenodier, men de har nok vært i bruk i 1500-årene ut iallfall. Men det ser ut til at disse sverd har bragt forf. fra konseptene, fordi hennes knapp-system ikke lenger kan brukes. Det heter på s. 103: »Gruppen holdes sammen — ikke av knappens form — men av parerstangen. Medens knappen er forskjellig på nesten alle sverdene, snart den profilerede skive, snart den pæreformede, sfærisk eller mandarinformede, er parerstængerne udfört af en tynd rund næsten ståltrådslignende jernstang, der er lagt i kringelform i enklere eller mer kompliserede vindinger og på kvartssiden ubehjælpelig snoet sammen«. Forf. innrømmer på s. 103 at dateringsgrunnlaget for disse sverd er meget spinkelt selv om alle er klar over at de tilhörer senmiddelalderen. Av denne grunn burde grenselinjen ved år 1500 ikke vært trukket. Herlil kommer at forfatteren er inne på tanken om at disse sverd er utfört av danske sverdfegere. Men mon forholdet ikke er det at klingene er innförte, mens de eiendommelige underhjalter kan være smidd enten av bondesmeder eller sverdfegere. I »Middelalderske Byfund« (Oslo, 1933, s. 282—284) har jeg meddelt en del opplysninger om slike sverd som forfatteren ikke kan sees å ha nyttiggjort seg. Det anføres bl. a. på s. 284 et sverd fra Fron i Gudbrandsdalen med Passauklinge og S-formet parerplate og sabelhåndtak. Det siste skulle tyde på at klingens har vært i bruk meget lenge etter at denne type var gått av bruk andre steder. Vi har altså her et eksempel på de vanskeligheter et reliktområde kan volde for kronologisk typeforskning.

Kapitlet om innskriftene, s. 109 ff. synes jeg stort sett ikke bringer noe nytt, bortsett fra innledningen s. 109—114.

Det kapitel som forfatteren beskjedent kaller «Ornamenter og toucherede merker», ville jeg foretrekke å kalle «håndverks-historisk oversikt». Dette er et nyttig og velskrevet avsnitt som bringer atskillig interessant stoff for dagen. Personlig skulle jeg tro at det skulle være mulig for forfatteren å få mere ut av det historiske kildemateriale fra Danmarks middelalder, særlig med hensyn til diplomene som forfatteren ikke kan sees å ha utnyttet.

Det er lykkes forfatteren å skape en håndbok over «Middelalderens Tveæggede Sværd» av samme verdi som dr. Jan Petersens bok om «De norske Vikingsverd». Når jeg sier dette, inneholder det både en vurdering og en kritikk, fordi begge arbeider er tunge å lese, men lettere å bruke.

Det er å ønske at forf. i kommende år må få muligheter for å fortsette sine våpenhistoriske studier.

Sigurd Grieg.

I tilslutning til dr. Sigurd Griegs almene anmeldelse af Ada Bruhn Hoffmeyers afhandling, Middelalderens tveæggede Sværd, skal her berøres et par punkter fra det afsluttende kapitel om «sværdet i den almindelige historiske sammenhæng og dets betydning for krigskunsten». Dette syntetiske afsnit er en nyttig oversigt over middelalderens vaabenhistorie og krigskunst, der mest bygger paa de foreliggende fremstillinger, om end ikke uden en vis selvstændig udformning. Den organiske forbindelse med forf.s egen undersøgelse er svag, men hist og her trænger hendes egne vaabenarkæologiske resultater igennem som forfriskende indskud.

I

Et af de vigtigste af disse originale indslag angaar vurderingen af det ældste danske middelalderlige vaabenudstyr i forhold til det kontinentale. Det formuleres s. 158 i følgende kategoriske vendinger: «I henseende til udrustning adskiller Danmark sig ikke væsentligt fra udlandet», tværtimod «fulgte vaabenudstyret stort set den mellemeuropæiske linie», hvad der derefter eksemplifleres nærmere. Med sin overbevisende dokumentation er denne konstatering en betydelig landvinding for opfattelsen af ældre

dansk middelalder. Den er tillige et tungtvejende indlæg i debatten om, hvorvidt Valdemarstiden stod paa linie med samtidens kontinentale kultur, eller om den med Kr. Erslevs ord viste den »mest slaaende« lighed med de første karolinger — altsaa stod paa et væsentligt lavere og mere tilbageblevent trin.

Forf. har ikke evnet at forfølge denne problemstilling videre. For hende fremtræder de kontinentale jævngode danske vaaben snarest som en isoleret teknisk foreteelse, der staar i modsætning til hærorganisationen. Med henvisning til Jahns længst forældede krigshistorie fra 1825 og uden at distraheres af senere studier over nordisk ledingsvæsen hævdes nemlig, at »krigsvæsenet er i de nordiske lande organiseret paa en fra kontinentet forskellig maade«, nemlig i »den offensive ledingsflaade og det defensive landeværn«. Og andetsteds (s. 154 f.) slutter hun op bag Erslev og sammenligner det karolingiske krigsvæsen (med »den veludrustede ryttersoldat« overfor »den slet udrustede fodfolkssoldat«, bueskytten) med den hærordning, vi kender fra nordisk lovgivning i 13. aarh., hvor oxen er »den fattige soldats vigtigste vaaben, mens sværdet først er en pligt for« den mere velhavende¹. En kritisk analyse af de skriftlige kilder maa imidlertid give en ganske anden vurdering.

Den ældste litterære hovedkilde om dansk bevæbning i middelalderen er uden nogen tvivl Jyske lovs ledingsbestemmelser, især III 4. Den anføres nok af forf. (II s. 77 f. note 24), men citeres forkert og udnyttes lidet fyldestgørende. Hovedstedet lyder i moderne dansk gengivelse: »Hver styrismand skal have fuldt vaabenudstyr og desuden en armbrøst og tre tylvter pile og en mand, der kan skyde med den, hvis han ikke selv kan skyde. Og hver havnebonde, der er paa skibet, skal have skjold og de tre folkevaaben: sværd, kedelhat og spyd«.² Den danske lov kender altsaa ikke den fattige soldat uden sværd. De saakaldte folkevaabens tal og sammensætning varierer i de nordiske love, men i Sverige er sværdet kun erstattet af oxen i de nordligste, fx. Helsingeloven, der dog til gengæld kræver skjold og brynje eller panser, og i de norske love staar sværdet som alternativ til oxen³. Sværdet er altsaa det normale krav, mens oxen kun forekommer i egne, hvor det feudale rytteri aldrig vandt indpas.

¹ Forf.s anvendelse af ordet »skattekasse« er anakronistisk.

² Danmarks gamle Landskabslove II, 361 f. i oversættelse efter Danmarks gamle Love III, 200.

³ Jfr. G. Hafström: Ledung och Marklandsindelning (1949), 41 ff. og Edv. Bull: Leding (1920), 20 og 29.

Kravet til vaaben er saaledes ganske anderledes omfattende, end forf. lader ane, og dertil kommer, at det aldeles ikke er med de nordiske folkevaaben, den feudale ridderhærs udstyr skal sammenlignes. Ved siden af det folkelige ledingsudbud omtaler Jyske lov nemlig et andet krigsinstrument med mere effektive vaaben. I samme note 24 anføres, at styresmanden »maalte eje brynje«, og efter sammenhængen kan det kun forstaas som et tillæg til de forud omtalte folkevaaben, hvortil skjoldet iovrigt fejlagtigt henregnes. Men i virkeligheden kræves et ganske anderledes vaabenudstyr af styresmanden: ifølge Jyske lov III 3 skal han selv skaffe sig hest og brynje, mens III 4 fojer armbrøst m. m. til »fuldt vaabenudstyr« (*full mansz vapnæ*). Kravet om »fulde mandsvaaben« møder vi ligeledes i III 7, hvor det om »kongens og biskoppens mænd« hedder, at de »er pligtige at have *fulde vaaben* og drage i leding paa egen bekostning« ved hvert udbud, hvis de vil beholde deres skattefrihed. Det er herremands-hæren med den kvalificerede krigstjeneste. En nærmere definition af, hvad »fulde vaaben« var, findes hverken i Jyske lov eller andetsteds, men af udtrykkets anvendelse i andre forbindelser — naar fx. den samtidige bisp Gunnar af Viborg, der har været virksom ved formuleringen af Jyske lov, roses, fordi han udstyrede alle sine svende med »fulde vaaben og stridsheste« (*arma plena et dextrari*)¹ — fremgaar tydeligt, at der maa være tale om riddermæssigt udstyr i kontinental forstand.

Jyske lov fremstiller altsaa nok et dobbelt dansk krigsinstrument; det er dog ikke et defensivt landeværn ved siden af en offensiv ledingshær, men en riddermæssig, fortrinsvis bereden herremandshær ved siden af et moderniseret ledingsudbud, der foruden de tre gamle folkevaaben var udstyret med skjolde for den enkelte og med armbrøst for skibet.

Imidlertid var udviklingen skredet yderligere frem end det fremgaar af Jyske lov. Som navnlig Erik Arup og Sture Bolin² har vist, havde krigsledingen nemlig praktisk talt været ude af brug siden aartierne omkring aar 1200, da folkets personlige ledingspligt omformedes til skattepræstationer, først ledingsafløsning og siden ledingsskat, der benyttedes til at finansiere den riddermæssige hær. Det er denne stormændenes omorganiserede krigstjeneste, vi møder i den fornyede hirdlov, Vederloven,

¹ Vita Gunneri episcopi Vibergensis cap. X (Scriptores minores, ed. M. Cl. Gertz II, 275).

² Især Erik Arup, Leding og ledingsskat i det 13. aarhundrede (Hist. Tdskr. 8. r. V, (1914), 141 ff. og Sture Bolin: Ledung och Frälse (1934), 65 ff.

som Sven Aggesen tilskriver Absalon og Knud VI, og som den gamle Broderliste i Kong Valdemars Jordebog antagelig er udtryk for¹. Vederlovens kongelige hird af fornemme ryttere med pragtfulde guldsmykkede vaaben, der under den forældede betegnelse »thingmannalid« ogsaa nævnes i note 24, er den rette danske pendant til den europæiske ridderhær.

Hvornaar har saa dette feudale rytteri vundet indpas i Danmark? Forf. er ikke i tvivl; det sker »allerede i begyndelsen af 1100-tallet«, selv om det først fik »afgørende betydning« ved Fotevig 1134 og under borgerkrigene 1151 (s. 158). Overalt er Sakse kilden; han godtages uden forbehold, og desværre udnyttes han ikke helt korrekt. I virkeligheden er det først under borgerkrigen, at Sakse omtaler et egentligt dansk rytteri. Ved Fotevig er den rytterstyrke, der afgør kampen, lejet i Tyskland, mens Erik Emunes egen hær saavel som den kongelige var uden rytteri, og i slaget med venderne i 1113 var det ligeledes fremmed rytteri, der besejrede den danske fodfolkshær. Her nævner Sakse nok et dansk rytteri under grænsejarlen Eliv — dets svigten tilskriver Sakse den vendiske sejr; men selv om vi tillægger denne Sakses i sig selv meget tvivlsomme kampskildring vidneværdis, er det dog tvivlsomt, om der her tænkes på feudalt rytteri, mon der ikke snarere paa begge sider er tale om vikingetidens beredne kriger, som forf. omtaler s. 152. I det hele taget vil den moderne historiker ikke skænke stor tiltro til disse dramatiske skildringer af Sakse, men større værdi kan man tillægge hans generelle udtalelse i forbindelse med slaget 1113: »dengang kendte danerne nemlig endnu ikke til at have heste med paa ledingstog« (externas obequitando pugnas conficere noverant)². Det sikre i Sakses meddelelser bliver da hans erindring om en lid, hvor danskerne drog i kamp uden egentlig rytteri, og at han overalt tilskriver det feudale rytteri overlegenhed overfor fodfolket; endelig har vi ikke mulighed for at tidsfæste dets tilsynekomst i den danske hær for hans angivelse, nemlig ved midten af det 12. aarhundrede.

Med den her antydede tolkning af de skriftlige kilders vidnesbyrd faar vi den rette hærordning som pendant til vaabenarkæologens resultater. De strider ikke mod hinanden, men passer sammen som haand til handske. Samtidig faar vi ogsaa et yderst vigtigt vaabenhistorisk aspekt paa tidens politiske historie. Vikingehærene bukker under for den kontinentale ridderhær, der

¹ Jfr. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati (1945), 46 f., 49 f. og 61 f.

² Saxonis Gesta Danorum ed. J. Olrik & H. Ræder (1931), 343 og Jørgen Orlriks oversættelse: Saksens Danesaga (III), 102.

ogsaa erobrer det militært tilbageblevne England i 1066. Danmark bevarer sin forældede militærordning og trænges snart haardt af den tyske konge eller kejser med hans effektive ridderhær. Siden kong Niels' sidste aar maa danske konger og kongesønner stadig hylde den tyske kejser som lensherre, og riget undgaar kun med nød og næppe at blive opslugt. Det er Valdemar I.s store fortjeneste, at han reorganiserer det danske krigsvæsen, saa det bliver jævnbyrdigt med det kontinentale. Det er denne nye riddermæssige hær, der betinger den politiske frigørelse og de paafølgende erobringer. Valdemar II.s mægtige dogmfluerige er vel nok for en del politisk betinget af Tysklands svaghed, men det kunde umuligt være skabt af en primitiv og tilbagebleven hær; dertil krævedes ikke blot tidens bedste vaaben, men ogsaa en tidssvarende og effektiv hærorganisation, der forstod at udnytte dem.

II

Den ufuldstændige behandling af en anden vigtig vaabenhistorisk nordisk kilde, det norske *Kongespejlet* fra midten af 13. aarh., frister ogsaa til yderligere omtale og kommentar i forbindelse med dr. Bruhn Hoffmeyers arkæologiske resultater. Jeg skal i det følgende forsøge at udnytte det ud fra et par synspunkter, der dels fortsætter problemet fra det foregaaende om Nordens placering i forhold til kontinentet, og dels sætter et lille spørgsmaalstegn ved en af forf.s dateringer og anfægter hendes tese om sværdets underordnede rolle i den middelalderlige vaabenhistorie.

Forf. har indrammet sin afhandling med følgende citat fra *Kongespejlet*: »Det skal du ogsaa tilvisse tage dig iagt for, at du ikke slipper dit spyd i fylkingen, med mindre du har to, ti bedre er ét spyd i kampen paa marken end to sværd til kamp«¹. Det er afhandlingens motto og slutordene i det engelske resumé, og det underbygger tesen om sværdet som et sekundært »hjælpe- og støttevaaben« (s. 14). Det vil sikkert være vanskeligt i hele den middelalderlige litteratur at finde et mere prægnant udtryk for bogens tese end dette isolerede citat. Men uheldigvis har det ikke almen gyldighed i *Kongespejlets* tekst. Det er revelt ud af sin sammenhæng. Dette faderes raad til sonnen gælder kun kamp »i

¹ Konungs skuggsjá ed. Finnur Jónsson (1920—21), 153: »þat skall þú og vist varaze at alldrigi later þú spíot þitt ífylkinghu laust næma þú hafir tvau, því at bætra er æitt spíot ífylkingu avælli en tvau sværd till bardaga«. Jfr. Finnur Jónssons oversættelse i *Kongespejlet* (1926), 101.

fykkingen«, dvs. i slagopstillingen af fodfolk¹, men hverken kampen paa skib eller til hest, der omtales lige saa indgaaende. Tværtimod tildeler faderen sværdet en ganske anden rolle i rytterslaget. Her redegøres der først for hestens og krigerens pansring, og derefter hedder det straks: »To sværd maa man have, et hvormed han er omgjordet, og et andet der hænger fra hans sadelbue, tilligemed en god brynjekniv (*brynkniifr*)«². Først derefter nævnes den tunge hjælm, det hvasse glavind (lansen) og eventuelt hornbue eller armbrøst. Kongespejlets forfatter udtrykker saaledes tydeligt som sin opfattelse, at sværdet har været et lige saa vigtigt vaaben for ryttersoldaten som spydet for fodfolket og søkrigeren.

Kongespejlet staar ikke alene med dette syn. Atter og atter fremtræder sværdet som et yndet og vigtigt vaaben i de middelalderlige kampskildringer, her i Norden ved siden af Sakse især i skjaldekvad og sagaer. Næppe nogen anden forfatter skildrer samspillet og konkurrencen mellem de forskellige vaaben mere indgaaende end Joinville i kroniken om Ludvig den Hellige, skrevet omkr. aar 1300. Her gøres kapløbet mellem riddersnes pansring og armbrøstboltens gennemslagskraft levende. Kombinationen af rytteri og fodfolk fremstilles som den mest effektive kampform; lanse og armbrøst er vel nok oftest omtalt og højest vurderet, men i nærkampen er sværdet det foretrukne. Den rene ridderkamp havde endnu ikke mistet sin anseelse som den fornemste kampform; »og det maa I vide, at det var en saare skøn vaabenkamp, for ingen skød med bue eller armbrøst, men det var en kamp med kolle og sværd«, hedder det begejstret ved en særlig lejlighed« (kap. 229). Sværdet griber man ogsaa til, naar det gælder; da kong Ludvig ilede sin trængte brøder til undsætning, fremhæves det udtrykkeligt, at han sporede sin hest og for frem »med sværd i haand« (kap. 267). En slaende parallel hertil anfører dr. Bruhn Hoffmeyer selv i skildringen af slaget ved Lincoln 1141 (s. 157), idet den originale kilde dog langt stærkere understreger forskellen mellem sværdet som Stephan af Blois' naturlige kampvaaben og den »danske økse« (dvs. vikingeøkse), han siden greb, da sværdet brast.

Særlig interesse knytter der sig til Joinvilles skildring af en selvoplevet episode (kap. 221). Han havde rendt sin lanse gennem en tyrk, men blev i det samme selv ramt af en tyrkisk lanse mellem skuldrene, saa hans hoved sank forover mod hesten. »Jeg klemtes saa haardt — fortæller han videre — at jeg ikke magtede

¹ Oversættelsen af »ifykingu« i afhandlingens engelske resumé med »at war« er upræcis.

² Konungs skuggsjá, 156 f. og Kongespejlet, 103 f.

at drage mit sværd, som jeg havde i bæltet, men drog saa det sværd, som hang paa min hest«, og med det huggedes tyrkens lanser over. — Lad det hele være pral fra Joinvilles side. Sikkert er det dog, at han som en ganske selvfølgelig sag omtaler nøjagtig de samme to sværd som i Kongespejlet. Sværdet ved bæltet og sværdet i sadelbuen forekommer ogsaa andetsteds og synes saaledes at have været sædvanligt riddermæssigt udstyr i 13. aarh.

Men naar det forholder sig saaledes, maa det siges, at forf. har reduceret sværdets rolle for stærkt. Navnlig maa der protesteres mod formuleringen s. 166, hvor det hævdes, at sværdet »ikke synes at høre med til det reglementerede krigsudstyr«, men snarest »betragtedes som et nødvendigt tilbehør til dragten« for den frie mand. Det er en fortjeneste, at forf. har tildelt sværdet en beskeden betydning end hidtil gængs. Det er sikkert ogsaa rigtigt, at sværdet i flere henseender maa betegnes som et sekundært vaaben. Det træder i anden række i kampen, fordi det fulgte efter distancevaabnene, lanser saavel som skyde- og kastevaaben. Det er givetvis ogsaa sekundært i den forstand, at det var udviklingen indenfor andre vaabenformer, især dækvaaben og skydevaaben, der var bestemmende for sværdets omformning (jfr. s. 177) og afgørende for det, forf. kalder »revolutionen i krigskunsten« (s. 169). Men i nærkampen, der snarere maa karakteriseres som en regulær fase i kampen end som et simpelt »haandgemæng« (s. 157), har sværdet utvivlsomt gennem hele perioden været et førende vaaben, ogsaa i den egentlige riddertid, saaledes som det fremgaar af talrige skriftlige og billedlige fremstillinger.

En enkelthed i Kongespejlets karakteristik af ryttersoldatens udstyr forlener endnu omtale. Det er brynjekniven, der vel maa identificeres med den dolk, der efter gængs terminologi kaldes misericordia. Denne spidsdolk lader forf. nok komme til syne i slutningen af 13. aarh., men lader den først fremtræde som reglementeret krigsudstyr i 14. aarhundrede, efter den saakaldte »revolution i krigskunsten«, og da samtidig med stodsværdet »med den lange, slanke og stive klinge og den spidse od« (s. 170 og II s. 79 n. 67). Omtalen af den rolle, som de korte spidse stodsværd spillede i slaget ved Benevent i 1266, fremstilles som et sjældent tidligt tilfælde, »hvor sværdets betydning for kampens udfald er omtalt« (s. 171). Ægidius Romanus' rosende omtale af stodsværd omkr. 1282 opfattes som anbefaling af en nyhed, og anden omtale af spidse sværd og dolke for 1300 fremstilles som isolerede forekomster af en sydeuropæisk vaabenform, der først siden trænger igennem (s. 171 og II s. 80 n. 85 og 87).

Men nu moder vi i Kongespejlet brynjekniven som normalt

ridderudstyr endnu tidligere, senest o. 1260. Vidneværdien af denne kilde er vel nok ikke uomtvistelig. Men den taler dog stærkt for, at man i Norden stadig havde kendskab til samtidig kontinental krigskunst, navnlig hvis dette afsnit i lighed med fylkingskampen og søkampen skildrer aktuelle nordiske forhold og ikke er laan fra en europæisk haandbog i krigskunst. Samtidig rejser den spørgsmaalet, om ikke forf.s kronologi paa dette punkt maa tages op til fornyet prøvelse. I forbindelse med de øvrige vidnesbyrd forekommer det mig, at Kongespejlets udsagn taler stærkt for, at der i det mindste maa tildeles spidsvaabenets andel i den revolutionerende omformning af krigskunsten i det 14. aarh. en lang forberedelsesperiode langt tilbage i 13. aarh.

Aksel E. Christensen.

Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere. I-II. 286 + 378 s. samt planchebind med 114 lustryktavler. København 1951-53.

Museumsinspektør Chr. Axel Jensen begyndte allerede som ung student før århundredskiftet, inspireret af I. B. Løfflers værker og Francis Becketts disputats, de undersøgelser over senmiddelalderens og renaissancens gravsten, der kom til at optage ham livet igennem. Det var også Francis Beckett, der ansporede den unge museumsmand til at foretage en systematisk gennemgang af materialet og i 1919 aftvang ham et løfte om at fuldføre det meget omfattende arbejde.

Chr. Axel Jensen havde alle forudsætninger herfor. En indtrængende forståelse af renaissancetidens kunst og stiludvikling, parret med en udpræget visuel hukommelse og en meget stor energi og grundighed. På sine talrige rejser i Nationalmuseets tjeneste skaffede han sig overblik over emnet, og allerede i lobe af 1920'erne var stort set hele materialet gennemgået og konklusionerne draget. Men det trak ud med udgivelsen. Mange andre opgaver trængte sig på, og forfatterens store forsigtighed og grundighed påbød ham stadig at prøve sine resultater og polere på udformningen. Chr. Axel Jensen låste dog ikke sine studier ned i skrivebordsskuffen. I adskillige artikler i Dansk Biografisk Leksikon, i Weilbachs kunstnerleksikon og i værket om Danmarks Kirker, som han selv var med til at skabe, delte han ud af sin rige viden. I Danmarks Billedhuggerkunst (1950) skrev han afsnittene om renaissance og brusk-

barok. De resultater, der fremlagdes i disse mindre afhandlinger, måtte i nogen grad få postulatets form — til den egentlige dokumentation var der ikke plads i sådanne værker, den måtte gives i et stort, selvstændigt værk om gravstenene.

Et lille år før Chr. Axel Jensens død i 1952 forelå første bind af det store værk tillige med det smukke planchebind med 114 vel udførte lustryk. Af bind 2, der udover behandlingen af perioden 1570–1600 og et tilbageblik skulle rumme en katalog over samtlige bevarede danske adelige ligsten fra 1470 til 1600, forelå kun en mindre del i korrektur, en del i manuskript og en del kun i kladde. Fhv. museumsdirektor M. Mackeprang og redaktør Erik Moltke påtog sig imidlertid det ingenlunde lette arbejde at bringe bindet i trykfærdig stand, og det kunne allerede udkomme i 1953.

I. B. Løfflers værk om middelalderlige gravstene ender ved år 1500. Chr. Axel Jensens arbejde, der, skønt anderledes disponeret, må betragtes som en fortsættelse af Løffler, begynder allerede ved 1470. Grunden hertil er, at der fra dette tidspunkt at regne er bevaret gravsten i en så forholdsvis rigelig mængde, at man kan begynde at indordne dem i værkstedsgrupper. Med kyndig hånd anbringer Chr. Axel Jensen stenen i den stilistiske sammenhæng, der på een gang er værkets udgangspunkt og dets hovednerve. Interessantest er vel påvisningen af Morten Busserts store betydning — redegørelsen for teorier, som forfatteren flere gange før, tidligst i artiklen om Bussert i Dansk Biografisk Leksikon (1934), har givet antydninger af. I et næsten 100 sider stort afsnit om renaissancens gennembrud indkredses Morten Bussert som den sandsynlige mester for Absalon-stenen i Sorø, renaissancens første kunstværk herhjemme, og Busserts hånd og ånd spores i de vigtigste af tidens andre gravsten. Dette særdeles vel fremlagte afsnit er ligefrem spændende læsning, og argumentationen for Morten Bussert, der hviler på mange, men spredte indicier, er stærk.

For historikeren vil stenkatalogen være bogens tyngdepunkt. Heri beskrives 919 forskellige sten, hvis indskrifter — et vigtigt primært kildemateriale til vor adelshistorie, hvoraf meget aldrig er trykt for — her for første gang er udgivet samlet og på fuldt betryggende vis. Udmærkede sted- og personregistre, forfattet af dr. phil. Albert Fabrilus, letter anvendelsen af katalogen. Kun er det ubegribeligt, at man i registret som oftest har udeladt forældrenes navne fra adelspersoners ligsten. Dette er formodentlig sket ud fra det snævre personallistoriske synspunkt, at disse navne kan findes andetsteds. Men af mange grunde ville det have været praktisk, om registret havde dækket indskrifterne fuldt ud.

I det foreliggende værk har dansk kunsthistorisk og historisk

forskning fået en nyttig håndbog og Chr. Axel Jensen sat sig et imponerende og smukt monument. Af udgivelsen har Selskabet til Udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker megen ære.

Olaf Olsen.

Erik Bach: La cité de Gênes au XIIe siècle.

Classica et Mediaevalia. Dissertationes V. København, 1955.

176 sider + Appendice.

Middelalderens italienske bystater og deres genesis har virket dragende på mange historikere. Kilderne til belysning heraf flyder rigere end andetsteds i Europa. Formulerede teorier kan efterprøves gennem arkivaliernes vidnesbyrd. Skont Genuas ældste historie er vel belyst ved mangesidigt kildestof, har ingen forsker hidtil indgående gransket Genuas konstitutionelle udvikling. Hvad der er skrevet herom af moderne forskere er mere en passant. Det gælder f. eks. Roberto Lopez i hans lille »Storia delle Colonie Genovesi« (1938). Det er først og fremmest *Handelsstaten Genua*, som har interesseret Lopez i hans forskellige værdifulde skrifter, der omhandler genuesiske forhold.

Uden at forsømme den genuesiske handel — denne bystats livsaande — har Erik Bach taget udgangspunktet i sine studier over »La cité de Gênes au XIIe siècle« i den foreliggende byhistoriske forskning. Erik Bach er den anden danske historiker, der behandler et norditaliensk byhistorisk problem. Den første var Johan Plesner med sit højt værdsatte værk »l'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle«. Smukt har Erik Bach mindet sin lærer i de første studieår ved Århus Universitet ved at dedicere sin bog »à la mémoire de Johan Plesner«.

I sin stillingtagen til de hidtidige fremsatte teorier om de italienske bystaters genesis slutter forf. sig med ringe forbehold til den af N. Ottokar (1926) og Johan Plesner (1934) formulerede opfattelse: at forbindelsen mellem byens borgere (cittadini) og contadoen kan opfattes som delvis et relict fra oldtiden og i sin senere udvikling som selvgroet, fremkommet ved indvandring fra contadoen til byen uden at forbindelsen med contadoen brødes (bl. a. bibeholder de indvandrede deres jordbesiddelser ude i contadoen).

Hvad angår forf.s egentlige æmne den *genuesiske bystat* støtter forf. sig til Ubaldo Formentinis redegørelse i »Storia di Genova« II (1941) for konsularkommunens tilblivelse under den første kors-

togstid i det 11. årh.s sidste dekad, hvor varetagelsen af de i Orienten vundne genuesiske rettigheder (i kraft af aktiv deltagelse i det første korstog) så at sige fremtvang en fastere organisation. Forf. forfølger denne udvikling og fremfører træk, der viser, hvorledes bystyret antager stedse fastere former. — Det påvises tillige, hvorledes faktisk autonomi — der ikke mindst viser sig på det udenrigspolitiske område — er foreneligt med, at vassalitet opretholdes. Det fremhæves således, hvorledes den tysk-romerske kejser, Frederik Barbarossa, som arvtager efter de lombardiske konger, i året 1162 ved et privilegiebrev formelt anerkendte den genuesiske bystat som storvasal (blot med den indskrænkning at grevernes og markgrevens rettigheder som umiddelbare vasaler bibeholdtes, hvorved der opretholdtes feudale enklaver i Ligurien), men at baggrunden for at Frederik Barbarossa på et tidspunkt, hvor han gik hårdt frem mod indlandsbyerne (bl. a. Milano) og her indførte podestastyre, faktisk anerkendte bystaten Genuas autonomi, var, at en nødvendig forudsætning for at han kunne foretage et Sicilientog, var genuesisk flådestøtte. M. h. t. udenrigspolitik optrådte Genua således faktisk på lige fod med kejseren.

Særdeles prisværdig er forf.s påvisning af, at den genuesiske bystats autonomi ikke blot var forenelig med vassalstatus overfor kejseren, men også med at de markgrevelige rettigheder bibeholdtes, hvortil yderligere kom de særlige ærkebiskoppelige rettigheder. Forf. afgiver herunder vidnesbyrd om, at han fuldt behersker den formale side af feudalsystemets begrebsverden (chap. II. La commune consulaire. A. Féodalisme et consulat, s. 30—45). I dette afsnits slutning »la noblesse génoise« (s. 41—45) giver forf. en meget fyldestgørende påvisning af, hvorledes den genuesiske adel ikke blot stod i spidsen for Genuas første korstogsflåde og -hær, men hvorledes den også i den efterfølgende tid blev ledende i bystyret som *consules*. Også adelenes tilknytning til Genuas biskop fremdrages. Med udgangspunkt i Belgranos undersøgelser fores de viscontile slægter, der i 12. årh. ofte er identiske med de consulære slægter, tilbage til 10. årh. Forf.s konklusion at Genua er samlingspunkt for Liguriens adel, og at der er nær forbindelse mellem det liguriske landområde og Genua, er utvivlsomt rigtig og videreudbygger således den af Ottokar og Plesner formulerede opfattelse.

I kapitel II.s andet afsnit »le consulat et le commerce« gives med udgangspunkt i toldtarifer og regeringsdekreter for tiden, der ligger forud for de først bevarede notarialregistre — de ældste, der nu kendes er fra 12. årh.s midte — en beskrivelse af den genuesiske handels stedse voksende geografiske omfang og også af fremmede købmænds andel i den stedse mere forgrenede transit-

handel via Genua. Det er et smukt historisk rekonstruktionsarbejde, som her er foretaget. Man får et klart billede af, at handelen med luksusvarer allerede inden 12. årh.s midte var under udvikling.

Utvivlsomt tillægger forf. dog en voksende nødvendighed for kornimport for ringe betydning for udviklingen af den genuesiske søhandel og handelsflåde. Formentini, der har behandlet Genuas historie i 10. og 11. årh., tolker dokumenter hidrørende fra den ærkebiskoppelige administration i disse århundreder som bevis for, at Genuas befolkning var henvist til at skaffe sig størstedelen af deres levnedsmidler — og selvfølgelig først og fremmest korn — ved import ad søvejen. De geofysiske forhold i Genuas *contado* måtte være en afgørende hindring for at befolkningen kunne leve af »jorden«. Eller som byens berømte kronikeskriver Caffaro 1158 skrev: Genua havde ikke tilstrækkelig »terra Imperii unde vivere possint« (Formentini: op. cit., s. 274 n. 12). Trods en henvisning til Formentini viser forf. ikke her indtrængende forståelse af det for Genua livsvigtige problem. At Genuas biskop havde ret til tiende ikke blot af jordens afgrøde i *contadoen*, men også af kornimport ad søvejen er meget talende.

Medens skibsafgifterne, som biskoppen har ret til at opkræve er stærkt graduerede, således at alle skibe, der kom fra »ultramare« eller længere borte fra end Sicilien, skulle betale en betydelig afgift, skibe kommende fra Sicilien ca. det halve, skibe der kom fra Sardinien en endnu lavere sats, skulle alle skibe, hvor de end kom fra, i det tilfælde de i overvejende grad var ladet med korn betale en *mina* korn for hvert medlem af skibsbesætningen. Dette vil jeg antage skal tolkes som en primitiv skibsmåling, idet skibsbesætningens antal altid vil stå i et vist forhold til skibets størrelse. Og da denne bestemmelse, i hvert fald i den bekræftelse af denne ærkebiskopatets gamle rettighed, som ærkebiskop Ugonis della Volta fik af byens *consules* i 1575, gentages uvarieret efter hver af de graduerede geografiske bestemte skibsafgifter (*Registrum Curiae II (Atti della societä ligure storia patria XVIII, 1887), s. 456*), kan den tolkning, som her gives af forf., at »les navires, qui arrivent des ports d'outre-mer, peuvent bien être chargés de blé, mais on peut certainement interpréter la formule en ce sens que cela ne fut pas la règle« (Bach: op. cit. s. 46) næppe siges at virke overbevisende. Disse så ensartede bestemmelser for skibe overvejende ladet med korn, hvad enten de kom fra en fjærntbeliggende middelhavshavn eller en mere nærtliggende, synes mig at afspejle kornhandelens omskiftelighed. Man havde nok i Genua sine hovedforsyningssteder, deriblandt sikkert Sicilien, Italiens

»kornkammer«, som forf. glemmer at tage i betragtning; men svigtede de nærmere områder f. eks. under en misvækst, måtte genuesiske skibe gå på langfart efter korn. Det er velkendt, at det romerske imperiums hovedstad i de første århundreder af vor tidsregning for en stor del forsynedes fra Ægypten (om Grækenlands og Roms brød- og kornforsyningsproblemer i oldtiden se Martin P. Nilssons interessante afhandling i Statsvetenskapligt tidskrift 1919), og hvor broget middelhavsrummets kornforsyningsproblem var i det 16. århundrede har Fernand Braudel nylig klargjort i sit interessante værk »La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II« (1949).

Der er grund til at antage, at også i 12. årh. havde de fra naturens hånd dårligt stillede områder forsyningsproblemer. Når forf. helliger kornimport fra Calabrien — der lå på den anden side Sicilienstrædet — en særlig opmærksomhed, kan jeg ikke her følge ham. De særlige bestemmelser for skibe kommende herfra: Ingen skibsafgift, men kornafgift efter samme princip som fra andre områder, tolker jeg således, at i importen fra Calabrien var det alene korn, der havde betydning.

Det havde iøvrigt også været værdifuldt om forf. i denne eller i anden sammenhæng havde indføjet en omtale af kontrakten sluttet i jan. 1183 mellem ærkebiskop Ugonis administratorer og de to Castelloer, Otto og Rainaldus, samt Enricus Judex og brødre, hvorved dette selskab overtog opkrævningen af korn- og saltafgifterne af alle indkommende skibe (*Registrum Curiae II*, s. 113). Til at udfærdige denne vigtige kontrakt anvendtes notaren Wilielmus Cassinensis. Kontrakten udfærdigedes i hans kontor »sub porticu quondam Ansaldi Trincherii«.

Dette er unævnt af forf. både i det fortrinlige indledningskapitel »Les Sources« som andetsteds i værket. Med rette har forf. i sin redegørelse for de af ham benyttede kilder lagt hovedvægten på en redegørelse for notarialregistrene, der er uden sidestykke i datidens Europa. — Hver enkelt indførel i disse har for de udstedende parter eller den udstedende part retslig bindende karakter. Ofte har der dog sikkert været udstedt originaldokumenter, men af disse findes nu næsten ingen bevarede. Derimod kunne forf. have henledt opmærksomheden på, at der i ærkebiskopatets brevkopibog *Registrum Curiae II* er indført ikke få kontrakter udfærdigede af forskellige notarer, og at disse indførsler må være foretagne på grundlag af originaldokumenter bevarede i ærkebiskopatets arkiv.

Hvor rig en kilde notarprotokollerne end er til belysning af ikke blot Genuas handel, men også af de sociale forhold — social

her forstået som omfattende alle samfundsklassers forhold eller deres daglige liv i Troels-Lundsk forstand — så er der dog her en vid mark for den historiske rekonstruktion, idet det kun er brudstykker af enkelte notarers protokoller, der er bevarede — ca. 30 notarer var vistnok i virksomhed i Genua ved 12. årh.s slutning. De vigtigste bevarede notarprotokoller for den periode, Erik Bach har helliget sine studier, er dels Giovanni scribas, fra 1150erne til ind i 1160erne. Disse er først nyttede af A. Schaube i hans grundlæggende værk »Handelsgeschichte der romanischen Völker« (1906). Af Erik Bach er de hovedsagelig nyttede komparativt. Men da tyngdepunktet i forf.s studier ligger i 1180erne og beg. af 1190erne, er det først og fremmest et indtrængende studium af Obertus scribas og Cassineses notarialregistre han har foretaget. Selv om Obertus scribas registre nu for størstedelen er udgivne og Cassineses fuldstændigt og ikke få historikere, deriblandt udgiverne, har nyttet deres indhold, i særdeleshed i afhandlinger belysende Genuas handelshistorie, har dog ingen historiker hidtil i samme udstrækning som Erik Bach udnyttet alle de oplysninger, der kan udvindes af disse notarialregistre til belysning af ikke blot Genuas merkantile aktivitet — og i denne henseende må der tilkendes det vedføjede tillæg, der geografisk opdelt giver en oversigt over alle kontrakter vedrørende sohandel registrerede i Obertus scribas og Cassineses registre, en meget høj værdi — men også af den økonomiske aktivitet på andre områder, i den udstrækning den kan udlæses af de indregistrerede kontrakter. Også de oplysninger, som f. eks. indregistrerede testamenter giver, er med talent udnyttede af forf. bl. a. til at oplyse om familie- og formueforhold. Det er i virkeligheden helt forbløffende, hvor givtige disse notarialregistre har vist sig at være studeret med et åbent blik for alle afskygninger af den genuesiske borgers livsforhold. I særdeleshed når man betænker, at det dog kun er fragmenter af disse to notarers registre, der er bevarede. Obertus scribas for nogle eller en enkelt måned af årene 1182, 1183, 1184, 1186 og 1190 og Cassineses for hele året 1191 og for de første måneder af 1192. Det havde sikkert ikke været uden betydning for forf. under hans forsøg på at tegne udviklingslinjen i den genuesiske handel i 12. årh.s sidste årtier og også m. h. t. den fremsatte betragtning, at Cassineses klientel overvejende bestod af opkomlinge, mænd, der ikke tilhørte de viscontile slægter alias det gamle genuesiske aristokrati, om han havde været opmærksom på, at Cassineses notarvirksomhed ved en indførsel i Registrum Curiae II s. 108 kan spores helt tilbage til 1182, at den ovenfor nævnte vigtige kontrakt vedrørende ærkebiskopatets kornafgift af skibe udfærdigedes af

Cassinese, og at den ene af de to Castelloer, der jo dog nok ligesom Bellobrunus de Castello må have tilhørt den viscontile slægt af dette navn, Otto de Castello, var Ansaldi Fornarius' svigersøn (Notai liguri del sec. XII, II Guglielmo Cassinese, s. 247).

Endelig at det yderligere fremgår af Registrum Curiae II, at Cassinese fra 1187 blev ærkebiskop Ugonis della Voltas (som jo sikkert har tilhørt den viscontile Voltaslægt) foretrukne notar, og at også dennes efterfølger Bonifacius (skiftet fandt sted juni 1188 (Reg. Curiae, se indl.)) fortrinsvis benyttede Cassinese som notar.

Forf. har med udgangspunkt i sit i tillæget trykte uddrag af notarialregistrene fra Obertus scribas og Cassineses registre foretaget en geografisk leddelt analyse af kapitalindsats i Syrienhandelen, Konstantinopelhandelen, handelen på Alexandria, på Nordafrika, Spanien, Sicilien, Sardinien m. v. Der er ingen tvivl om, at forf.s resultater her er bindende, for så vidt det gælder forskellen i den kapitalindsats, der var nødvendig. Således var Syrien og Konstantinopel de store kapitalisters domæne. De anførte oplysninger om forholdet mellem *socii stantes*, de købmænd, der blev hjemme — hvorfor benævne dem »financiers« en bloc? — og *socii tractantes*, de der rejste med skibene og varerne, kan sikkert også siges at have almen gyldighed og er forøvrigt af komparativ interesse. Derimod kan man spørge om forf., trods alle forbehold, ikke er for tilbøjelig til at tro på, at 1191 omtrent er et »mirakelår« i genuesisk handel, der da udvikler sig med pludselig voldsomhed.

Overordentlig værdifuld er forf.s indtrængende analyse af 13 fremstående genuesiske købmænds handel (Bach: op. cit. s. 77—91). Derimod er afsnittet »voies et marchandises du commerce génois« (Bach: op. cit. s. 91—96) svagere. Vel gives et broget billede af den mangfoldighed af luksusvarer, der transiteredes over Genua: flanderske stoffer, der nåede Genua over alpepasserne, østens krydderier, Afrikas slaver og guld, der allerede nu gjorde Genua til et handelsimperium at sammenligne med 16. årh.s Antwerpen, men handelsvejene er ikke optegnede med præcision. Et kort med sådanne indtegnede ville have været af stor værdi. Det ville have vist, at første station på vejen til Syrien og Konstantinopel og vel også Alexandria var Messinatrædet og Messina, hvor man vel i reglen har provianteret og taget vand ind. Næste station har sikkert ofte været Kreta.

Det følgende afsnit »les prix et le niveau de vie« (Bach: op. cit. s. 97—102) indleder forf. med disse smukke betragtninger: »la

connaissance des prix des marchandises et des services, de la pénurie ou de l'abondance des différents articles de consommation, reste la base la plus solide de l'étude des conditions sociales d'une société». Han forsætter, der kan af notarregistrene uddrages enkelte priser, men også på dette område er de oplysninger, som disse giver af fragmentarisk karakter, de dækker ikke alle »les aspects essentiels de la vie sociale«. Dette forbehold er på sin plads, men større forsigtighed m. h. t. at drage slutninger ud fra isolerede priser havde også været på sin plads. Forf.s forsøg på at konvertere en skrædersvends kosthold til penge med udgangspunkt i den florentinske stadskronikeskriver Giovanni Villanis opgivelser over over det årlige kornforbrug pr. person i Firenze i 14. årh. og Catos opgivelser for en slaves årsforbrug af korn, olie og vin i 2. årh. f. v. t. er meget interessant og viser forf.s brede orientering. Men det glipper på et essentielt punkt. Grundlaget er for spinkelt: 1 kornpris + 2 oliepriser + 1 vinpris. I hvert fald en enkelt kornpris kan ikke være repræsentativ. Netop kornpriser var højst variable, og der vides intel om, hvorvidt den fundne kornpris var en middelprijs. Ved flittigere brug af Registrum Curiae II (s. 266 f.) kunne forf. i øvrigt have fundet endnu en kornpris, idet en Spinola, d. v. s. en genuesisk aristokrat, i 1195 af de genuesiske dommere, hvorimellem Bellobrunus de Castello, dømtes til at betale ærkebispens den ham tilkommende afgift af korn bragt ind ad søvejen d. v. s. 15 minas korn eller 8 £, kornets anslåede værdi.

Derimod kan de priser forf. har noteret for slaver, flandersk klæde og andre tekstiler sikkert siges at være ret repræsentative. Når det om de noterede peberpriser siges, at det ses, at disse var stærkt varierende, så er dette også af megen interesse. Udgiften til dette krydderi kunne ikke være ruinerende for den enkelte husholdning, men svingninger i peberprisen har vel i 12. årh.s Genua som i 16. årh.s Antwerpen og 17. årh.s Amsterdam eller London kunnet give enten stor gevinst til eller ruinere den købmand, der evt. var storspekulant i denne vare.

Den dristigste og interessanteste historiske rekonstruktion Erik Bach har forsøgt at foretage i »la cité de Gênes au XIIe siècle« omfatter ikke blot den økonomiske aktivitet i årene omkring 1190, men også den politiske. En sammenfletning af økonomisk og politisk aktivitet forsøges. Det er længst kendt, bl. a. fremhævet af Lopez, og det står at læse i Janues bykronike, at der fra 1188 var indbyrdes strid mellem de ledende slægter. Lopez tilføjer, at opkomlinge sluttede sig til både det ene og det andet parti. Det endte med Podestastyre i 1191. Et tidspunkt, da det

trede korstog, med Genua som aktiv deltager, var fuldt i gang. Lopez tør ingen bestemte slutninger drage, heller ikke m.h.t. det elårige Podestastyre. Erik Bach er her dristigere. I kapitel IV »la classe dominante de Gênes« (Bach: op. cit. s. 103—39) foretager han et sandt detektivarbejde. Støttende sig til konsullisterne og retteringskonsullisterne i Genuas berømte kronike, til Belgranos slægtstavler og sine egne studier i notarialregistrene lykkes det ham at få et mønster frem: Udenfor de, der har politisk indflydelse falder naturligvis 1. »Les marchands étrangers à Gênes« og endnu på dette tidspunkt også 2. »Tinctores et draperii«. Med gruppe 3. »l'aristocratie consulaire« og deres deltagelse i handelen er man i centrum. — Der nævnes repræsentanter for forende slægter, deres politiske løbebane og deres økonomiske aktivitet, så vidt den kendes, skildres: Voltaer, Castelloer og Spinolaer nævnes. Om flere af de nævnte gælder, at de allerede ved årsskiftet 1189/90 drog på korstog til det hellige land og dermed forsvandt fra den politiske skueplads i Genua. Det gælder Guido Spinola, Rubeus de Volta, Symon Doria og Fulco de Castello (Bach: op. cit., s. 115). Gruppe 4. omfatter endelig, »les financiers n'appartenant pas à l'aristocratie consulaire«. Også her er gjort et smukt detektivarbejde. Men man kan nok spørge, om det er et tilstrækkeligt kriterium for at placere Bellobrunus de Castello i denne gruppe, at han endnu ikke havde været konsul i 1191 og første gang i dette år blev retteringskonsul. Erik Bach angiver selv, at Rubeus Volta var hans svigerfader. Den af mig ovenfor nævnte Rainaldus de Castello, der også først på et senere tidspunkt (1192) blev retteringskonsul, ville om medoptaget efter det opstillede mønster også have fundet sin plads her og vel også Otto de Castello, dog allerede 1190 retteringskonsul (Annali Genovesi II (1903), s. 32 f. og 42), så meget mere som dennes sidstes svigerfader var Ansaldus Fornarius (jfr. ovf. s. 547 og Bach: op. cit. s. 131 f.). Under alle omstændigheder var disse to Castelloer i 1180erne og måske også senere nær knyttet til den ærkebiskoppelige administration. Det samme gælder notaren Cassinese, som Erik Bach formener særligt havde sit klientel blandt repræsentanter for gruppen af kapitalister, der ikke hørte til det konsulære aristokrati.

Der er et par brikker, som forf. er kommet for skade at forbise, og andre mangler og vil altid mangle, alligevel er slutkapitlet »l'histoire politique de Gênes de 1182 à 1194« et ros værdigt stykke historieskrivning. Jeg kan blot ikke følge forf., når han udbryder, at valget af en podesta for året 1191 var lig tilslutning til kejseren, den unge Henrik VI. På det tidspunkt, da man i Genua på grund af den megen uro i byen valgte at udnævne en podesta for et år,

var Henrik VI endnu ikke optrådt på den italienske skueplads, men det var Philip August af Frankrig, der 24. aug. 1190 sejlede fra Genua med sin korstogshær på en lejet genuesisk flåde og Richard Lovehjærte, som også havde aflagt besøg i Genua, men sejlede på egne skibe fra Marseille. Vinteren over lå han dog i Messina for at varetage sin søsters interesser, enken efter den sidste normannerkonge, der var død i 1189. Nye genuesiske korsfarere fulgte de to konger ført af to af byens konsuler. Men som så ofte før og efter i Genuas historie, måtte byen snart bevæbne sig til at holde på to heste for at varetage sine interesser ude og hjemme. Henrik VI kom til Italien først og fremmest for at gøre sin hustrus arvekrav på det normanniske kongerige gældende. Som i 1162 overfor Frederik Barbarossa, så nu overfor sønnen lovede Genua flådehjælp til dette formål mod privilegiebekræftelse og udsigt til fordele ved en evt. erobring af Sicilien.

Derfor at tro at Bellobrunus de Castello, der sammen med en anden af consules placitis førte den genuesiske flåde (ingen consules kunne jo gøre det i året 1191), i sit hjerte var ghibellinerer en modsigelse af de ord, hvormed Erik Bach slutter sit skarpsindige skrift, og sætter som genuesernes ledemotiv »proficuum quod deus dederit«.

Astrid Friis.

**Jørgen Hæstrup: Kontakt med England 1940—43.
København. 1954. 326 s.**

Det er altid en betænkelig sag, set fra en strengere videnskabs synspunkt, at skrive »samtidshistorie«, altså i videnskabelig-historisk form at redegøre for begivenheder, som ikke ligger længere tilbage, end at en række deltagere i dem stadig lever et aktivt liv. Der er ved emner af en saadan modernitet adskilligt større mulighed, end hvor det drejer sig om fjernere historiske forskningsgenstande, for, at der kan fremkomme nyt materiale, som ændrer det givne billede. Vi ved jo endnu kun i meget begrænset omfang, hvad de personer, som i særlig grad er bundet af tavshedspligt eller politiske hensyn, sidder inde med af akter og oplysninger til belysning af den tyske besættelses aar i Danmark 1940—45. Der tænkes her især paa diplomater, ministerial-embedsmænd, officerer og professionelle politikere. Den Parlamentariske Kommissions Betænkning giver vel i sine mange bind en lang række oplysninger om forhold i Danmark i de nævnte aar, men adskilligt lader den uoplyst, specielt hvor talen er om modstandsbevægelsen. Og det samme gælder den store litteratur om

forhold og begivenheder under besættelsen, samlede fremstillinger med flere medarbejdere og monografier af enkeltforfattere, som er fremkommet i aarene derefter.

Om hele denne litteratur kan det siges, at dens historiske kildeværdi først og fremmest afhænger af, i hvor stort et omfang den meddeler eller bygger paa med begivenhederne samtidige akter. Hvor talen er om beretninger, vil jo altid i større eller ringere grad forvanskningfaktorer gøre sig gældende, bevidst eller ubevidst for forfatterne. Dr. H. peger med rette paa den polemiske tendens i mange af disse værker (s. 29).

Kildestof af denne art maa jo imidlertid enhver historiker, hvor akterne svigter, operere med. Men der er et andet »faremoment«, som uden tvivl er større for »samtidshistorikeren« end for dem, som søger i tid fjernereliggende emner. En historiker kan vel aldrig helt fri sig for sine bindinger, bestemte ved psyke, milieu og oplevelser. Men graden af frigjorthed bliver ganske givet særligt begrænset, naar hans emne er, hvad han selv har oplevet som aktiv deltager eller emotionelt stærkt engageret samtidig. I mangt har ny politiske problemstillinger afløst besættelsestidens. Men følelserne fra den gang lever stadig deres liv i danske sind, og debatten om den aktive modstandskamps værdi er langt fra ført til ende. Allerede nu at se rent »historisk« paa den tid er næppe muligt.

Hertil kommer, at en historiker altid vil føle sig mindre fri ved drøftelse og vurdering af motiver, naar det drejer sig om endnu levende personers handlinger — undtagen i tilfælde, hvor saadanne personer bedømmes strengt af en udbredt opinion, hvortil historikeren mener at burde slutte sig.

Dr. H. viser en prisværdig stræben efter af ofte modstridende vidnesbyrd at udvinde den historiske sandhed. Om det altid er lykkedes ham i sin redegørelse at befri sig for de stærke følelsesbaand, som binder ham til den aktive danske modstandsbevægelse og dens synspunkter, er imidlertid et spørgsmaal. Men herom senere.

I sin bogs indledende afsnit »Opgave og Materiale« redegør dr. H. for det sluttige arbejde, som han 1947—49, med støtte fra forskellige, udførte for at indsamle utrykte bidrag til den danske modstandsbevægelses historie, som i den trykte litteratur var højst ufuldkomment belyst (jvf. hans korte oversigtsartikel i Hist. Tidsskr. 11. rk. II (1949), s. 553—56). Til at begynde med var det især beretninger fra mere fremtrædende personer indenfor bevægelsen, han havde for øje; under arbejdets gang blev han opmærksom paa, at der i langt større omfang end ventet var be-

varet ogsaa privatarkiver, som indeholdt breve, telegrammer, instruxer, rapporter m. m. vedrørende modstandsarbejdet. Resultatet af indsamlingen er blevet i alt 27 arkiver og 78 beretninger.

En henvendelse til alle, som rundt i landet tog del i modstandsaktiviteten, laa over enkeltmands kræfter. H. har derfor indskrænket sit arbejde til at søge oplysninger om bevægelsens centrale grupper og først og fremmest om den danske sektion af »S.O.E.« (Special Operations Executive), den britiske faldskærmsorganisation, og de grupper og personligheder i Danmark, med hvilke den samvirkede.

Paa grundlag af det indsamlede kildestof, indenfor hvilket nuv. ambassaderaad Ebbe Muncks og ingeniør Arne Duus Hansens og, til belysning af stemninger blandt danske i London og forsoget paa at skabe et dansk frivilligkorps her, nuv. kaptajn Werner Michael Iversens arkiver er særligt givende, og med udnyttelse af den trykte litteratur har H. bygget sin fremstilling op. Kærnen i denne er skildringen af »S.O.E.«s danske sektions opstaaen og udvikling og dens arbejde i Danmark indtil 7. okt. 1943, da den daværende leder paa dansk grund Flemming B. Muus for en tid forlod landet, efter at begivenhederne i aug. s. a. og ministeriet Scavenius' tilbagetræden paa afgørende maade havde ændret vilkaarene for arbejdet. Som baggrund herfor er der redegjort for, hvorledes en dansk vilje til aktiv modstand mod tyskerne efterhaanden tog form i selve landet og vandt større udbredelse.

Fuldt dækkende er titelen ikke. Under Danmarks »Kontakt med England 1940—43« falder jo ogsaa de meddelelser om tyske militære forhold, som den danske generalstabs efterretningssektion allerede fra okt. 1940 lod tilgaa den britiske overkommando, det propagandamateriale, som fra britisk side nedkastedes i Danmark, og hele Christmas Møllers og andre danskes virksomhed gennem B.B.C., alt sammen noget, som H. nøjes med at strejfe. »S.O.E.«s indsats i den danske modstandskamp var dog saa betydningsfuld, at det maa anses for velbegrundet at samle en historisk fremstilling om denne indsats. Ogsaa i saa henseende er bogen imidlertid en torso, da den kun skildrer forberedelserne og begyndelserne og udskyder behandlingen af besættelsestidens sidste 17 maaneder, da sabotagen og nedkastelsen af sabotagemateriel antog et langt større omfang end før, og da tillige aktmaterialet flyder meget rigere, til et 2. bind. Indenfor de her antydede begrænsninger oger imidlertid dr. H.s afhandling paa en lang række vigtige punkter vor viden. Og naar der ovenfor er fremført betænkeligheder overfor muligheden af en i strengere

forstand videnskabelig behandling af et »samtidshistorisk« emne af politisk art, reduceres disse betænkeligheder stærkt m. h. t. det, som er bogens hovedemne. Man kan have sine stille tvivl om rigtigheden af War Office's paastand om, at der ikke i England er opbevaret aktmateriale fra »S.O.E.«s virksomhed (H.s bog s. 15). Uanset dette er dog det kildestof, H. har tilvejebragt, saa stort, at fremkomsten af eventuelle ny kilder næppe vil være i stand til at ændre hovedtrækkene i det tegnede billede. Og de »facts«, som er konstateret, vil blive staaende, selv om vurderingen af »S.O.E.«s indsats og af betydningen af den aktive modstand i Danmark hos senere historikere muligvis vil komme til at afvige fra H.s

Dr. H. har bestræbt sig for at gøre sin bog livfuld og anskuelig, og det er i det hele lykkedes ham. Af og til virker dog fremstillingen urolig og springende, og det kan undertiden knibe med overskueligheden. Forf. siger i slutningen af sit kap. 20, »Sabotagegrupper«: »De foregaaende sider vedrørende gruppedannelsen maa gerne forekomme baade forvirrede og forvirrende. Helst maa de efterlade et indtryk af uoverskuelighed« (s. 266). Det maa bestrides, at noget saadant nogen sinde kan blive en dyd i et historisk arbejde¹.

Tungere vejende er dog indvendinger af real eller metodisk natur.

I en kortfattet indledning, som H. kalder »delvis ræsonnerende« og ikke underbygger med kildehenvisninger, opridser han de indre og ydre forudsætninger for en aktiv modstandsbevægelses opstaaen i Danmark. Mange forhold bidrog 1941—42 til at øge det danske folks uvilje mod, hvad H. kalder »samarbejds-«, Erik Scavenius »forhandlingspolitikken«: tysk modgang i Rusland, U.S.A.s inddragelse i krigen, de forskellige ny tyske krav. I hovedtræk synes H.s fremstilling acceptabel, men vurderingen af udenrigsminister Scavenius og hans politik er uden

¹ Som eksempler — langt fra de eneste — paa sproglige og stilistiske mærkværdigheder i bogen kan anføres: »Det forelobigt endelige maal var« osv. (s. 107) — »I London saa man med undren og begejstring, hvorledes han [Muss] i stigende grad *infiltrerede* i den hjemmegroede danske modstand . . . « (s. 211) — Der »opstod hurtigt divergerende meninger, hvor det drejede sig om at fastlægge *takten, rytmen og den taktiske holdning* i denne tilpassningspolitik« (s. 39) — »Lad *tanken kure ned gennem landet* og forvilde sig efter de tilfældige associationers lov ind i de grupper, den har modt . . . « (s. 266) — Kildehenvisningerne og noterne til fremstillingen er givet bag i bogen, kapitel for kapitel. Arbejdet for læseren med at finde den note, han har brug for, lettes ham ikke ved den uhyre lille sats. Det havde været til stor hjælp for benyttere af bogen, hvis noterne til hver side var indledet med det paaældende sidetal, trykt med fed sats eller kursiv.

tvivl for ensidigt præget af modstandsbevægelsens absolute fordommelse af ham og hans gerninger. »Det var maaske smaa kort, Scavenius havde paa haanden, men de, der var, blev ikke udnyttet« (s. 40). »Hans ministertid kom til at betyde en fortsat kæde af nødvendige saavel som overflodige indrømmelser overfor de tyske myndigheder« (sst.). I hvilket omfang Scavenius gjorde de tyske myndigheder overflodige indrømmelser, lader sig næppe afgøre, for ogsaa det tyske, endnu for danske historikere utilgængelige kildemateriale er inddraget i forskningen. II. har utvivlsonst ret i, at Scavenius ved sin ringeagt for følelsesbetonede standpunkter blev en ensom mand i regerings- og rigsdagskredse og stærkt bidrog til at øge modstandsviljen i befolkningen. Men naar det siges, at »han red samarbejdspolitikens muligheder til døde« (s. 41), overses det, at de afgørende aarsager til denne politiks sammenbrud jo dog var paa den ene side de tyske fordringer, paa den anden side den stigende modvilje mod forhandlingspolitikken overhovedet i store kredse af folket, næret baade af besættelsens stadig øgede psykiske pres, de tyske militære nederlag paa forskellige fronter, den britiske propaganda og den aktiviserede sabotage. Følgen blev reaktioner, der stillede den danske regering overfor tyske krav, som ogsaa efter Scavenius' mening maatte medføre et brud. Rigtigere end den citerede passus er H.s umiddelbart før udtalte opfattelse, at »modstandsbevægelsen slog spillet over ende for ham og tyskerne«. Og H. skylder beviset for, at en af partier og folkestemninger mere afhængig udenrigsminister vilde kunne have udsat bruddet saa længe, som det muliggjordes ved Scavenius-politiken. Til at fælde den endelige dom over denne politik og over Scavenius' syn paa følelses- og forstandshensyn, paa sabotagens betydning og paa, hvilke faktorer der vilde bestemme vestmagternes holdning overfor Danmark efter deres sejr, dertil er tiden næppe endnu inde. Det samme gælder den fuldt objektive dom over modstandsbevægelsen og dens resultater.

Fastere er bedømmelsesgrundlaget, naar det spørgsmaal stilles, om H. over alt i de mere centrale afsnit af sin afhandling har udnyttet kilderne videnskabeligt forsvarligt.

Jeg har sat spørgsmaalstegn ved adskillige punkter. Her skal kun enkelte fremdrages.

H. har i sit kap. 2 »Blandt danske i London« adskilligt om senere kaptajn Werner Michael Iversen og hans virksomhed i England frem til dannelsen af »Det danske Raad« i London 30. sept. 1940.

Det nævnes (s. 53), at Iversen i slutningen af 1939 kom til

England efter i 20 aar at have været plantagebestyrer i Malakka. Her burde være meddelt det til forstaaelse af hans aktivitet ikke uvigtige træk, at han havde en militær fortid, idet han 1915—19 gjorde tjeneste i den danske hær, fra 1916 som løjtnant, og at han i jan. 1940 søgte genoptagelse i denne hær¹.

H. udtaler (s. 54), at Iversens virken »ikke i første række [var] rettet mod det sekundære maal personligt at opnaa en placering i de aktives rækker. Først og fremmest gik hans bestræbelser ud paa at vinde danske kredse i England for en tydelig dansk stillingtagen, demonstreret i første række gennem danske frivilliges krigsdeltagelse paa engelsk side«. Det er muligt, at Iversens inderste ønske er gaaet i denne retning. Men han beklager i et udkast fra juni 1940 (cit. af H. s. 57), at »existing particular circumstances« — dvs. i første linie den kendsgerning, at den danske Londongesandt grev Reventlow valgte fortsat efter 9. april 1940 at tjene den danske konge og hans regering — berøvede de danske i Storbritannien »the means to help in defensive and military activities«, altsaa som særligt dansk korps. Og andre akter i Iversens arkiv viser, at han kort efter 9. april søgte ansættelse i det danske gesandtskab, derpaa, da det ikke lykkedes, gættagne gange i den britiske hær, helst som officer. Her afvistest han med den begrundelse, at han var for gammel. Endelig tilbød han 18. juli 1940 »Royal Institute of International Affairs« sin tjeneste, men fik det svar af institutets leder Arnold Toynbee, at det kun antog britiske undersaatter².

Havde Iversen faaet ja paa en af disse henvendelser, er det svært at se, hvorledes det vilde have været muligt for ham aktivt at virke for at skabe en dansk frivilligbevægelse. Denne virken fra hans side kom først senere.

26. juli 1940 afholdtes et af H. skildret privat indkaldt møde i den danske klub i London (s. 58—59). Et referat udarbejdedes af den unge dansker Olaf Poulsen, som var knyttet til den danske afdeling af »Patriotic School«, der foretog politimæssig undersøgelse af ankomne udlændinge. I følge referatet blev der fremsat forslag om dannelsen af »a Danish Legion of free and voluntary Danes«. Poulsen giver en liste over dem, som talte »pro« og »contra«. 1. taler »pro« var K. Bechgaard, som »talks in bad danish, prefers english«. Først nogle sider længere fremme oplyser H., at Bechgaard var sekretær hos det engelske underhusmedlem Mr. Strauss (s. 65). 2. taler »pro« var Iversen, som blev »very much applauded« og endnu to gange besteg talerstolen.

¹ Iversens beretning 1948 i hans arkiv i R.A.

² Forskellige aktstykker i Iversens arkiv, læg 1.

H. betoner, at det ikke fremgaar af referatet, hvem der var forslagstiller, men mener, at der heller ikke er grund til at lede efter en saadan. »Her som i Danmark møder vi gang paa gang det spontane som det karakteristiske i udviklingen«.

Han overser her helt, at mødet havde en forhistorie, som belyses af aktstykker i Iversens arkiv.

Toynbee's ovennævnte afslag paa Iversens henvendelse er dateret Oxford 20. juli 1940. Da den engelske postgang paa dette tidspunkt var normal, er brevet efter al sandsynlighed kommet Iversen i hænde d. 21¹. Netop 21. juli slog Iversen i hvert fald ind paa en helt ny handlingslinie, hvorom H. ikke oplyser det mindste. Han udarbejdede denne dag bl. a. et opraab »Til Danske i det engelske Imperium«. Det maner til at aftvælte skammen af 9. april og danne et dansk korps, som side om side med andre kunde kæmpe for »Individets og Nationernes Frihed«. Under samme dato er i Iversens arkiv bevaret hans udkast »Steps to be taken for the formation of a Danish military force«. Han haaber paa, at der kan hverves mindst 500 mand; de ældre danske skulde yde pengebidrag. Korpsel burde staa under en britisk officer, men næstkommanderende skulde være en dansk officer, medlem af et valgt »Board of Management« med en af de prominente London-danske som præsident. Her har vi planen baade om en dansk legion og et dansk raad².

Paa sidstnævnte udkast har Iversen skrevet »Copy givet til O. Poulsen, Devonshire Club«, (med blyant:) »^{21/7} 1940«. Andendagen derefter, 23. juli, skrev Olaf Poulsen fra London til Iversen og takkede for brev. Han kunde desværre, da han var bortrejst til torsdag, ikke efter Iversens ønske mødes med ham i London. Men »jeg har faaet folk til at tale til højre og venstre, og i Dag gik det pludseligt op for nogle Herrer, en Herr Robert Jørgensen i Spidsen, at der skulde gøres noget«. Man havde bestemt at danne »en dansk Committee, som vil samle Danskere som vil sætte sig paa Britisk Side og gøre hvad er i deres Magt at gøre for at hjælpe med til at vinde Krigen. Altsaa et stort Hop fremad«. »Paa Fredag 26 ds. mødes vi i Den Danske Klub Kl. 2 p.m.« Poulsen vilde prøve at blive sekretær. Han bad Iversen mødes med ham fredag morgen for mødet »for at tilrettelægge [sic] Sagerne imellem os«³.

¹ Iversen boede midt i Sussex, ved stationsbyen Burgess Hills c. 60 km. fra London; den passeres af banen London—Brighton. Kaptajn Iversen har paa forespørgsel meddelt mig, at han vistnok modtog Toynbee's svar 21. juli.

² De nævnte udkast findes i Iversens arkiv, læg 17.

³ Poulsen til Iversen, Devonshire Club ^{23/7} 1940, Iversens arkiv, læg 45.

Der eksisterede da for mødet d. 26. en plan, en aftale mellem Iversen og Poulsen. Og Iversen havde udarbejdet et udkast til dannelsen af et dansk frikorps og en dansk organisation samt et opraab til danske. Af det første havde han givet Poulsen kopi, og Poulsen havde agiteret for aktiv dansk krigsdeltagelse. Kan man stole paa Iversens med blæk tilføjede datering »Sussex, 25de Juli 1940« — og der er næppe grund til andet — medbragte han desuden til mødet i klubben et maskinskrevet »Forslag fremsat af den midlertidige danske Komité, konstitueret til Undersøgelse af Mulighederne for Dannelse af en Dansk Frivillig Organisation til Hjælp for det Britiske Imperium i dets Kamp for Individets og Nationernes Frihed«¹. — Tanken om en dansk frivillig legion opstod altsaa ingenlunde »spontant« paa mødet, som H. vil. Han har ikke udnyttet det righoldige Iversenarkiv saa grundigt, som det fortjener.

Hvorfor talte paa mødet 26. juli Iversen først som nr. 2 »pro«, efter den angliserede Bechgaard, M.P.-sekretæren? Er det for dristigt at slutte, at Bechgaard er blevet opfordret til at indlede, fordi han havde særlige engelske forbindelser, altsaa repræsenterede Englands stemme? 10. aug. møder vi alter treklovet Iversen-Poulsen-Bechgaard samlet. Bechgaard udspørges ved denne lejlighed af Iversen om den engelske regerings nærmere ønsker m. h. l. dansk aktivitet. H. nævner denne sammenkomst (s. 65), men ikke, at Iversen 5 dage før, 5. aug., i den undersøgelseskomité, som var nedsat paa mødet d. 26. med ham som medlem, oplæste et forslag af Bechgaard om organisation af et dansk og anglo-dansk »Grand Council« og dannelsen af »a force«².

Der kunde fremfores ikke faa andre vidnesbyrd om, at H.s evne til kildekritisk dybdeboring har svigtet. Lad mig nøjes med endnu et par eksempler.

Det er urigtigt, naar der (s. 64—65) postuleres »en betydningsfuld forskydning« i Iversens standpunkt fra juni til august, som skal være fremkaldt ved, at han i aug. kommer i forbindelse med Sir Charles Hambro, den daværende leder af »S.O.E.«s vest-europæiske sektion, og med lederen af den skandinaviske undersektion, commander Stagg. Der er tale ikke om en »forskydning«, men om et omslag, der, som vist, kan dateres til 21. juli. Fra da af er Iversen uden vaklen militæraktivist om en hals. 26. aug. traadte han ud af 26. juli-komiteen, hvis andre medlemmer efterhaanden under paavirkning af gesandtskabel og de ældre fremstaaende Anglo-Danes var blevet pacifister. 28. sept. gjorde han alvor af sin plan af 21. juli ved paa egen haand at udsende et

¹ Iversens arkiv, læg 2.

² Iversens arkiv, læg 2.

opraab til »Danske Mænd og Kvinder i Storbritannien«, henvendt ogsaa til det britiske udenrigsministerium. To dage før havde han vist det til grev Reventlow. H. benytter her som kilde Iversens beretning af 1948, der fortæller, at ministeren »i og for sig ikke havde noget imod« det, »naar kun en saadan Udsendelse ikke vilde skabe Uenighed mellem de Danske . . .« H. forbigaar en samtidig kilde, nemlig et brev fra Iversen til direktør S. A. Dohm af 28. sept. 1940, efter hvilken grevens reaktion var betydeligt kraftigere. Han var »ikke særlig glad« derover og »syntes, at det var en Skam, hvis et saadant utaalmodigt Skridt fra min Side skulde skabe offentlig Uenighed imellem Danske og netop paa et Tidspunkt, hvor de danske hjemme holder saa stærkt sammen«¹.

Baade Iversen i sin 1948-beretning og hans fætter Hartvig Frisch i bogen »Danmark besat og befriet« (I, 1945, 368) hævder, at den iversenske aktion førte til, at hans mindre aktivistiske tidligere kollegaer i undersøgelseskomiteen fik dannet »Det danske Raad« (konstitueret 30. sept. 1940). H. finder ikke dette usandsynligt, men mener dog, at »sammenfaldet [i tid] kan have været helt tilfældigt« (s. 68). Ogsaa her giver en samtidig kilde oplysninger, som H. ikke udnytter. Dohm bebrejdede i brev af 4. okt. til Iversen meget skarpt denne hans handlemaade som »most unfortunate«. »I sincerely trust that in this case Denmark will reap the benefit of this week's episode. You already had my assurance that I would recommend you as member of the Council and this would have materialized had not your letter been circulated in the meantime«². Altsaa: raadet var planlagt før udsendelsen af Iversens opraab, men det er tydeligt, at dette har fremskyndet dannelsen — med udelukkelse af Iversen.

»Det lader sig«, udtaler H., »paa grundlag af det eksisterende kildemateriale ikke fastslaa, om oprettelsen af den danske sektion af »S.O.E.« kun var den rent rutinemæssige udbygning af en organisation, der maatte tage alle muligheder i betragtning, eller om den i nævneværdigt omfang har været paavirket af dansk initiativ og de tydelige udtryk for dansk vilje til handling, som vi har set komme til orde i London . . .« (s. 72). Rigtigt er, at der ikke er fremdraget engelsk kildemateriale til belysning af dette spørgsmaal. Hvor vidt det eksisterer, er en sag for sig. Men det tor vel anses for utænkeligt, at ikke Stagg's og Hambro's kontakt med Iversen og hans ligesindede landsmænd og den meget aktivistiske stemning i danske sømandskredse i England har spillet en ikke uvæsentlig rolle ved oprettelsen af organisa-

¹ Iversen til Dohm 28/9 1940, Iversens arkiv, læg 36.

² Dohm til Iversen 4/10 1940, Iversens arkiv, læg 36.

tionens danske afdeling. En forudsætning herfor var jo da, at man vidste, at der var danske, som var villige til at lade sig bruge.

Det bør i denne forbindelse anføres — hvad H. har overset — at tanken om sabotage i Danmark allerede er fremme i det forslag af K. Bechgaard, som Iversen 5. aug. oplæste i den danske undersøgelseskomité. Her siges bl. a.: »the chief demand is for persons willing to return to Denmark and to establish channels of communications« samt »judicious pro-ally propaganda, sabotage where not unduly risky and dangerous to civil populations«¹. Her er in nuce programmet for »S.O.E.«s danske sektion, der dannedes i okt. 1940 med den fra en sendelse til Island hjemvendte, indtil 9. april til den britiske legation i København knyttede lt.-commander R. C. Hollingworth som leder. I et memorandum af 11. aug. om organisationen af et frivilligt dansk militærkorps optog Iversen tanken om gennem B.B.C. at opfordre danske i hjemlandet »to commence resistance, sabotage shortly« (H. s. 63). I okt. var man endelig naaet saa vidt, at Hambro paa besøg i Stockholm udviklede ønskeligheden af organiseret sabotage i Danmark for Ebbe Munck (s. 76).

Om H.s udførlige redegørelse for »S.O.E.«s virksomhed i forbindelse med Danmark skal der senere gøres nogle bemærkninger. Forinden har jeg dog endnu nogle anker af kildekritisk art at fremføre.

Lad os gaa frem til 1943. Flemming B. Muus var i marts kommet som faldskærmsmand til Danmark for her at lede »S.O.E.«-arbejdet. Takket være hans evne til at sætte fart i tingene og det mere omfattende sprængstofmateriel, som man nu fra engelsk side var i stand til at sende, takket være ogsaa en betydelig væxt i den danske modstandsbevægelse kunde i sommeren 1943 sabotagen stærkt intensiveres.

H. fremhæver med rette, at Muus' hovedformaal var at sprænge »samarbejdspolitikken« (s. 272). Men han kritiserer samtidig Muus' skildring i hans bog »Ingen tænder et Lys« (1950) af begivenhederne i aug. 1943 som »direkte urigtig«. Det var ikke, som Muss skriver, den stærke »Bølge af Sabotage« i aug., kulminerende i sprængningen af »Forum« 24. aug. og de store jyske jernbanesabotager 25.—26. aug., som førte til de uantagelige tyske krav, bl. a. om dødsstraf for al sabotagevirksomhed, og dermed til ministeriet Scavenius' tilbagetræden 29. aug. »Den tyske afgørelse var da allerede faldet efter den voldsomme strejkebevægelse, der i august gik over landet med udgangspunkt i Esbjerg

¹ Se ovenfor s. 557.

og Odense« (s. 273). Den 24. blev dr. Best kaldt til Berlin, hvor han modtog de drastiske tyske krav.

Senere skriver H. imidlertid, efter at have citeret Ebbe Muncks dagbog fra slutningen af aug. 1943: »Det er muligt [staar der i dagbogen], at det er ved at løbe lidt ud af Kontrol, og det er givet, at Jam [Muus], der forsøger at puste til Ilden, maa holde igen. Det er ikke ham, der kan bestemme Tidspunktet til at brænde Fyrværkeriet af.« Det er givet, at Muus ikke havde kompetence til at bestemme tidspunktet. Det er et aabent spørgsmaal, om det ikke paa trods heraf blev »S.O.E.«, der kom til at bestemme det (s. 273).

Meningen hermed maa jo være, at det dog var den intensiverede sabotage, der var primus motor i hændelsesforløbet. Her til svarer H.s ord om den kraftige sabotagevirksomhed i Aalborg, Esbjerg og Odense i sommeren 1943, »direkte aflødt af leveringer af engelsk materiel; her har »S.O.E.«s virksomhed været aldeles afgørende for udviklingen« (s. 268). Det kan tilføjes, at »Odensegruppen«s beretning betoner, at det var tyskernes vægning ved fra værftet at fjerne den bombesprængte ministryger »Linz«, som førte til arbejderuroligheder paa værftet. Uroen bredte sig i videre kredse og var »stærkt medvirkende til de store Strejker og Uroligheder i August Maaned«¹. Hvad Esbjergstrejkerne angaar, var de — for at citere Scavenius — »Reaktion paa et tysk Udgangsforbud foranlediget ved omfattende Sabotager paa Havnen og i Byen«². Af betydning i denne forbindelse er det, at Børge Houmann meddeler, at han og hans organisation BOPA i baade Odense, Esbjerg, Aalborg og Aarhus havde bragt Muus' folk i forbindelse med de lokale kommunistiske grupper, og at han hver tirsdag med Muus droftede de »politiske« retningslinier for modstandsarbejdet og de aktioner, som skulde gennemføres (cit. H. s. 264). Hvor omfattende augustsabotagerne var i sammenligning med tidligere sabotager i Odense, Aarhus og Aalborg, og hvor stor en rolle engelsk sprængstof herved spillede, fremgaar af H.s tal og diagram s. 269—70³.

Baade i Esbjerg og Odense, udgangspunkterne for strejkebevægelserne, har sabotagen væsentlig bidraget til at fremkalde disse og andre uroligheder. Kærnen i Muus' skildring er altsaa

¹ Major Peter Carlsens, bestyrer Aage Mathiesens og landsretssagfører J. Ruds beretning, R.A.; jvf. P. Carlsens beretning, sst.

² Erik Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, 1948, 179.

³ S. 269 er »April« og »Marts« ombyttet af sætteren. — I København viser sabotagen stærk stigning allerede i juli, samtidig med at engelsk sprængstofanvendelse afgørende øges.

ikke urigtig, selvom »Forum«-sprængningen 24. aug. og den store jyske jernbanesabotage natten mellem 25. og 26. aug. falder efter, at Best var kaldt til Berlin. Allerede fra beg. af aug. forlangtes fra tysk side strenge forholdsregler mod sabotagen¹. Da Best først 27. aug. vendte tilbage fra Berlin, foreligger i øvrigt den mulighed, at sabotagerne 24.—26. aug. har medvirket til at skærpe de tyske krav for sabotageundertrykkelsens vedkommende. Kun tysk materiale kan her oplyse sagforholdet.

Det anførte viser, hvor usikker og vaklende H.s stillingtagen til kildevidnesbyrdene kan være. Det samme er tilfældet med hans behandling af Muus' forsøg paa at faa føling med ledende danske politikere. I følge Muus' bog fra 1950 var det hans ven Herman Dedichen, som drev ham frem i denne retning, mens Dedichen hævder, at Muus allerede i maj eller juni 1943 »udtrykte et stærkt ønske om at lære visse politikere at kende og var yderst taknemlig, da jeg første gang bød ham sammen med Buhl og Hedtoft. Senere ogsaa med O. B. Kraft, Axel Møller og Poul Sørensen«². H. anser det for »rimeligst at antage, at det var Dedichen, der var tankens fader« (s. 278), mener allsaa her at burde følge Muus. Hans argumenter er, at Dedichen som baade radikal og modstandstilhænger maatte ønske, at kløften mellem politikerne og modstandsfolkene ikke uddybedes yderligere, og at det var ham, der havde den personlige forbindelse i begge lejre. Det sidste argument er naturligvis uden betydning for spørgsmaalet om, hvem initiativtageren var. Og H. glemmer helt i denne forbindelse, hvad han anfører paa næste side (s. 279), at Spink, næstkommanderende i »S.O.E.«s danske London-afdeling, før Muus' afrejse til Danmark raadede ham til at opsøge Hedtoft og gennem ham skaffe sig kontakt med det socialdemokratiske parti. Ligeledes, at Muus til Houmann fortalte, at han havde instrux om at skabe det snævrere mulige samarbejde med politikerne (s. 280), og at Mogens Fog mener, at det »smigrede ham [Muus] at have saa vidt spredte og saa indflydelsesrige forbindelser som muligt« (s. 280). I samme retning peger, at Muus efter at være nedkastet ved Hornum sø i marts 1943 rejste sporenstregs til København — imod sin chef Hollingworth's forslag om at holde sig under dække i Jylland.

Dedichen bør her staa til troende. Det er svært at se, hvilken

¹ Se bl. a. Scavenius: anf. værk, 176 ff., hvor ogsaa de vigtigste incitamentter til den stærkere sabotage og anden aktiv modstand nævnes (de allieredes invasion i Italien, den svensk-tyske overenskomst om permittenttraffkens ophør).

² Dedichens beretning, R.A., jvf. H. 277 f.

interesse han skulde have af at forvanske sagforholdet paa dette punkt.

Hvorledes tanken om dannelsen af »Danmarks Frihedsraad« efterhaanden tog form, er stadig et omstridt spørgsmaal. Det er vanskeligt, og jeg skal her kun røre ved et par enkeltheder.

H. meddeler uden nærmere kommentar, at det første forhandlingsmøde mellem Erling Foss, Mogens Fog og Frode Jakobsen om en koordination af de forskellige modstandsgrupper i følge Fog fandt sted 5. juni 1943, i følge Foss først i august samme aar (s. 281; s. 319, n. 28). Fogs datering maa være urigtig, hvis Foss har ret i sin senere beretning om, at han først opsogte og kom i nærmere berøring med Jakobsen strax efter en samtale med Hedtoft (hvem han overrakte et brev fra Bevan, som opfordrede Hedtoft til at søge kontakt med England). Foss daterer denne samtale til midten af juni 1943, og denne datering stadfæstes af hans rapport til London af 17. juni 1943¹. Dette samtidige kildevidnesbyrd har H. oversat.

Paa det møde af de tre mænd, som Fog henlægger til 5. juni, oplyste Jakobsen — skriver Fog — bl. a., at en kerne i hans organisation »Ringene« var »rede til illegal virksomhed«. Herom — som om koordinationsplanerne — foreligger i de samtidige kilder den første meddelelse i et brev fra Foss til Christmas-Møller af 30. juli 1943. »De af dig startede S-kredse«, hedder det her, »er ved at danne en indvendig aktiv Kerne«. Foss tilføjer i brevet, at det er et stort spørgsmaal, hvor »stærkt et saadant Samarbejde i Form af et fælles Raad skal knyttes . . . Jeg er ikke sikker paa, at vore Venner finder noget saadant tilraadeligt under Hensyn til, at alt paa denne Maade kan fanges under een Hat²«.

Det er bemærkelsesværdigt, at Foss først saa sent som 30. juli finder anledning til at give sin ven i London oplysninger om disse vigtige forhandlinger. Tydeligt er det, at de endnu paa dette tidspunkt befinder sig paa et mere forberedende stadium. Det falder dog samtidigt svært at forene hans meddelelse om, at han kort efter midten af juni med Frode Jakobsen aftalte, at de skulde mødes hos Fog, med hans datering af denne første sammenkomst mellem de tre mænd saa sent som til august. Baade han og Fog lader dette møde blive efterfulgt af et andet hos Jakobsen, hvor ogsaa Aage Schoch var til stede. Fog sætter dette 2. møde til »vistnok i juni«. Han skriver, at han da havde tilsagn om, at

¹ Erling Foss: Fra passiv til aktiv Modstand, 1946, 266 f., 190.

² M. Fog: »Til Foss efter befrielsen«, M. Fogs arkiv, R.A.; Foss: anf. værk, 203.

kommunisterne vilde være med; i følge Foss enedes man om »at lave en Sammenslutning«, hvori ogsaa repræsentanter for »Dansk Samling« og det kommunistiske parti skulde optages¹. Staar det i forbindelse med disse forhandlinger, at det kommunistiske partis centralkomité i juni 1943 fremsatte en opfordring til at »træde i Forhandlinger om fælles Optræden« med alle partier og organisationer til øget indsats for landets befrielse og mod alle hjemlige nazister og landsforrædere²? Denne skrivelse nævnes hverken af Fog eller Foss, hvis efter befrielsen nedskrevne beretninger er vore hovedkilder til de siden foråret 1943 førte koordinationsforhandlinger³.

Det samme er tilfældet med det »Danske Fællesraad«, som oprettedes paa initiativ af dav. overbetjent Roland Olsen, redaktør Kaj Holbech o. a.

H. citerer i sin bog (s. 281—82) en af stifterne, grosserer Werner Gybergs maskinskrevne beretning, hvorefter det stiftende møde fandt sted 15. juli 1943. Derpaa refererer han Roland Olsens udførlige beretning, der lader planen til oprettelsen opstaa allerede i maj og det konstituerende møde blive afholdt 5. juni. Hvilken af de nævnte datoer der er den rigtige, tager han ikke stilling til. Det fremgaar imidlertid af modets resolution, som han gengiver in extenso (s. 282), at den affattedes »Grundlovsdagen den 5. Juni«⁴.

H. omtaler ikke, at Roland Olsen — hvis beretning er præget af den trænede politirapportørs sans for nøjagtighed — siger, at professor Ole Chievitz baade før og efter 5. juni havde kendskab til og bifaldt Rolandkredsens samlingsplaner. Gennem Chievitz gaar der imidlertid forbindelseslinier fra denne kreds til Fog, i øvrigt ogsaa gennem Muus, som efter Roland Olsen senest 1. juni var underrettet om kredsens planer. Muus nævner ikke disse, men fortæller, at han gentagne gange gennem Chievitz havde hørt fra Frode Jakobsen, der havde »Ideer om en fælles Ledelse«; nogen tidsbestemmelse giver han ikke⁵.

¹ Fogs beretning i R.A.; Foss: anf. værk, 266—69.

² Frit Danmarks Hvidbog II, 180.

³ Fogs øvenn. beretning; hans skildring i »Danmark under Besættelsen«, red. af Vilh. la Cour, II, 1946, 683—720; Erling Foss: anf. værk, 260 ff. og hans for tiden for 10/6 1943 meget summariske beretning i »Danmarks Frihedskamp«, red. af Ebbe Munck og Borge Outze, I, 1948, 529 ff.

⁴ Ejendommeligt nok nævner H. ikke, at Gyberg har ændret sin fremstilling paa dette punkt og m. h. t. ikke-tilstedeværelsen af nogle af ham nævnte modedeltagere efter at have faaet kendskab til Olsens beretning. — Jeg henviser til de to beretninger i R.A.

⁵ Fl. Muus: Ingen tænder et Lys, 121.

Holder vi os alene til de samtidige kilder, ligger dannelsen af »Det danske Fællesraad« før nogen som helst meddelelse om koordinationsplaner fra andet hold. Dets oprettelse blev 25. juli proklameret i B.B.C.; 30. juli gengav det danske ugeblad i London »Frit Danmark« dets resolution og indeholdt en artikel, som priste dets initiativ. Men allerede i beg. af juni var det — hvis formaal i følge resolutionen var at »modarbejde alle udanske tendenser i landet«, at »forblive en helhed efter krigen« og paa politisk grundlag at fremme den nationale følelse samt at kræve dem, der havde modarbejdet danske interesser, til ansvar — kendt af mange af modstandsbevægelsens folk. Roland Olsen skriver, at Chievitz »omtalte overhovedet ikke, at en saadan Idé ogsaa var fremkommet andre Steder, hvad den sikkert heller ikke var paa dette Tidspunkt«¹.

Skæbnen har villet, at ingen samtidige kilder modbeviser rigtigheden af Roland Olsens formodning, ene med undtagelse af det ovennævnte kommunistiske opraab af juni 1943, der dog efter al sandsynlighed er affattet efter 5. juni. Vi har kun beretningernes et par aar efter paa grundlag af erindring nedskrevne ord for, at Frode Jakobsen — i følge Fogs omtale af hans i øvrigt ikke tilgængelige skildring — allerede i april 1943 omgikkes med planer om en »befrielseskomité«, at Fog og hans venner i »Frit Danmark« før valget i marts 1943 havde tanker om en fællesorganisation for den illegale presse og efter valget, i maj, søgte kontakt med »Ringene«, at Fog 5. juni havde det første af sine møder med Jakobsen og Foss (en datering, der, som før vist, synes dubiøs), at Foss en gang i foraaet samme aar søgte forbindelse med Fog og talte om skabelsen af »en urocentral med en generalstab«, at de i maj enedes om, at de maatte have en socialdemokrat med i arbejdet, at Foss efter Hedtofts afvisning søgte Jakobsen kort efter 15. juni, og at dermed de forhandlinger kom i gang, der omsider efter mange betænkeligheder førte til den endelige stiftelse af »Danmarks Frihedsraad« 16. sept. 1943, paa et tidspunkt, da 29. aug.-begivenhederne stærkt manede til samling. Paa nogle punkter støtter de to mænds, Fog's og Foss', beretninger hinanden, paa andre divergerer de mere eller mindre.

H. mener, at tanken om en samling i foraaet og sommeren 1943 »laa saa at sige i luften« og peger som et vidnesbyrd herom paa Rolandkredsens »ret parallelle planer« (s. 281). Denne opfattelse er vel ikke urigtig, men H. ser her, som i sin skildring af begivenhederne blandt de danske i London i juli 1940, for meget

¹ Rol. Olsens beretning, R.A.

bort fra den paavirkning, som fandt sted fra mand til mand, fra kreds til kreds. »Det danske Fællesraad« af 5. juni 1943 talte vel ingen af modstandsbevægelsens ledende kræfter blandt sine medlemmer. Det kom heller ikke til at øve en aktiv indsats, bl. a. fordi en del af medlemmerne efter 29. aug. flygtede til Sverige. Men det var det første forsøg paa en centralorganisation af modstandsfolk, og det maa have givet bevægelsens »store« noget at tænke over.

I sit indledende afsnit »Opgave og Materiale« fremhæver H. med rette betydningen af at prøve den ene beretning paa den anden og frem for alt at prøve beretningerne paa de samtidige kilder, dokumenterne, hvor det er muligt. Det er i det foregaaende vist, at han ikke saa helt sjældent har forsømt en saadan prøve¹. Kildekritik i strengeste forstand er ikke hans hovedstyrke. Han besidder imidlertid en god portion »common sense«. Og denne slaar i det store og hele til i hans udførlige og grundige redegørelse for »S.O.E.«s virksomhed i Danmark, i samspil med kaptajn Iversens rekruteringskontor i London, de britiske træningslejre, Ebbe Muncks og andres informationscentraler i Stockholm og Göteborg og med danske modstandskredse. Den gør det, fordi det samtidige kildestof — hvad der frem for alt er hans ære — her er samlet og udnyttet i saa rigt et omfang.

Heller ikke for disse afsnits vedkommende staar jeg dog uden kritiske detailindvendinger. En af de væsentligste mangler kan ganske vist ikke bebrejdes forf., nemlig den, at han ikke er i stand til at belyse de anskuelser, som næredes af efterretningsofficererne i den danske hær, som ved deres regelmæssige meddelelser gjorde England saa store tjenester, anderledes end paa anden haand, ikke ved direkte vidnesbyrd af gruppens ledende officerer, som stadig er bundet af tavshedspligt. Disse officerer, de saakaldte »prinsefolk«, stillede sig skeptisk overfor betimeligheden af sabotagevirksomheden. I marts 1943 hævdede dav. oberstløjtnant E. Nordentoft — efter Ebbe Muncks dagbog — under et besøg i Stockholm overfor »S.O.E.«s forbindelsesofficer dér R. Turnbull, at »det gælder om at være intakte til Dagen« — dvs. til den dag, tyskerne brød sammen — og at »alt er underordnet i denne For-

¹ Et problem for sig skaber det forhold, at 56 af de beretninger fra modstandsfolk, H. har fremskaffet, er nedskrevet af ham selv paa grundlag af samtaler med og spørgsmaal, stillede de paagældende, og at de 22 af forfatterne selv nedskrevne »normalt« er blevet til efter samtaler og spørgsmaal (s. 22). Han betoner, at han, saa vidt muligt, har søgt »at undgaa enhver form for suggestive spørgsmaal« (s. 23). Det er mit indtryk, at der i saa henseende ikke kan gøres ham væsentlige bebrejdelser.

bindelse« (s. 191). Et vist samarbejde med Muus etableredes senere, men Muus betoner dog i sin bog »Ingen lænder et Lys«, at der stadig var en afgørende divergens i synspunkterne, og han udtrykte i et brev til Turnbull af 16. sept. 1943 stor bitterhed over, at efterretningsofficererne var taget til Sverige uden at efterlade ham »a word of information« (jvf. H. s. 224—28).

Det mest afgørende spørgsmål, som H.s bog rejser hos læseren, er det: Hvilke synspunkter var de rigtige, de af efterretningssektionen fremsatte — som indtil foråret 1943 faldt sammen med den britiske regerings og den britiske hærledelses — eller »S.O.E.«s? Var det i Danmarks og var det i Englands interesse, set paa langt sigt, at den danske regering 29. aug. 1943 maatte ophøre at fungere, at den danske hær og resterne af den danske flaaede afvæbnedes, og at tyskerne fratog det danske politi behandlingen af sabotage-, spionage- og »Zersetzungs«-sager — 20 maaneder for det tyske sammenbrud indtraadte?

Hvis det havde drejet sig om begivenheder, der ligger saa langt tilbage, at et historisk perspektiv kan anlægges, vilde besvarelsen af dette spørgsmål eller en diskussion af, hvad der lader sig fremføre for og imod, staa som en uafviselig pligt for historikeren. H. nøjes med at citere Frode Jakobsens ord i brev til Christmas Møller om 29. august: »Det var en god Søndag« (s. 276).

H. er i det hele taget i sin bog — hvad der til dels, men ogsaa kun til dels, hænger sammen med, at dens emne er »samtids-historisk« — mere indsamleren og fortælleren, end han er problem-stilleren og problemløseren.

Sidste ord i sagen er i bogen i mange henseender ikke. Men den er alle indvendinger tiltrods et fortjenstfuldt arbejde. Med uendelig flid og moje har dens forfatter samlet et vældigt materiale sammen, som for en stor del uden ham ikke vilde være blevet bevaret. Og af tusinder af kildesteder har han skabt en levende skildring af personlige og politiske kontakter, af træningsarbejdet i England, af faldskærmsnedkastninger og modtagelser af mand-skab og materiel, af fejlgreb, uheld og ulykker, af fremgang i organisation og aktivisering af sabotagearbejdet, af de forskellige modstandsgrupper og deres sluttelige samling under »Friheds-raadet«s ledelse, af de mange personligheder, som har ydet en indsats — større eller mindre — i det vovsomme spil om Danmarks skæbne og placering i den store verdenskamp.

Bogen vil, naar den er suppleret med det stærkt tiltrængte afsluttende bind, danne udgangspunkt og grundlag for alle senere studier over Englands indgriben i og støtte til den danske modstandsbevægelse.

C. O. Boggild-Andersen.

Jørgen Hæstrups afhandling, for hvilken han i 1954 erhvervede doktorgraden ved Aarhus universitet, er i flere henseender et samtidshistorisk pionerarbejde. Dens emne er forbindelsen mellem den danske modstandsbevægelse og den engelske regeringsorganisation »S.O.E.« (Special Operations Executive eller Subversive Operations Executive), der oprettedes med det formål at opbygge og støtte aktiv modstand i de af aksemagterne besatte lande. Hæstrup har begrænset sin undersøgelse af denne betydningsfulde side af den danske modstandsbevægelses historie til tiden fra april 1940 til 29. august 1943, da regeringen Scavenius ophører at fungere og »Danmarks Frihedsraad« oprettes.

Det er et vanskeligt emne, Jørgen Hæstrup har givet sig i kast med. Det er i ordets strengeste betydning samtidshistoriske problemer, han tager op til behandling. De er stadig omstridte spørgsmål i den politiske debat og tyngt af den mytedannelsens skal, som altid vil afsætte sig om emotionelt præget politisk og historisk konfliktstof. Nogle historikere vil måske mene, at emnet endnu ikke egner sig for historisk behandling. Deri kan jeg ikke være enig. Det er en ikke uvæsentlig side af historikernes gerning at beskæftige sig med deres samtids nationale og internationale problemer, fremdrage materiale, som giver større viden om dem, gennem kritisk behandling af kilderne kaste skarpere lys over begivenhederne og deres baggrund samt påpege de samtidige begivenheders placering i den historiske kontinuitet. Ingen historisk fremstilling og vurdering er »endelig«. Det ligger i historieforskningens- og skrivningens væsen, og den, der opstiller fuldkommenhedens målsætning, skyder efter jetjagere med en forlader. Ingen samtidshistoriker vil i hvert tilfælde lade sig blænde og hæmme af sådanne forventninger, men hans forskning har ikke desto mindre en central placering i tidens debat, uden hans arbejde vil denne diskussion tendere i retning af at blive steril og dogmatisk, tabe bevidstheden om sammenhæng og kontinuitet.

Ud fra forudsætninger som disse må samtidshistorikerens arbejde bedømmes. Jørgen Hæstrup har søgt at opfylde nogle af dem. Det er i visse tilfælde lykkedes ham, i andre slet ikke eller kun delvis, men hans arbejde og dets resultater er til trods for mangler et værdifuldt og først og fremmest inspirerende bidrag til den anden verdenskrigs danske historie. Det vil forhåbentlig være indledningen til en voksende og frugtbar forskning.

Besættelsestiden og især modstandsbevægelsen frembyder med hensyn til kildematerialet specielle vanskeligheder for historikeren.

Den aflejring af regeringsakter og personlige notater, breve eller beretninger og deres bevarelse, som i normale tider er en naturlig proces, måtte man af indlysende grunde på forhånd frygte ikke var sket. Ret snart efter besættelsens ophør henledte flere historikere opmærksomheden på dette problem og nødvendigheden af at igangsætte en systematisk indsamling af det materiale, som var bevaret og især foranledige, at f. eks. deltagerne i modstandsbevægelsen i tide nedskrev beretninger. I den parlamentariske kommissions akter samledes et meget stort materiale til besættelsestidens historie og til trods for den kritik, som fra forskellige sider og med varierende udgangspunkter er rettet mod de parlamentariske kommissioners arbejde og resultater, vil det utvivlsomt vise sig, at der her uanset alle mangler og fejl, er samlet et for den historiske forskning værdifuldt materiale. I f. eks. Norge, Holland og Frankrig iværksattes straks efter 1945 en systematisk videnskabelig indsamling af materiale til belysning af besættelseshistorien. Et forsøg fra dansk side på at få indledt et lignende arbejde mislykkedes desværre, og i stedet for måtte opgaven lages op af enkeltpersoner; af indlysende grunde derfor i begrænset omfang og under vanskelige betingelser.

Dette arbejde er oprindelsen til Jørgen Hæstrups afhandling. Han, der selv havde været aktiv deltager i modstandsbevægelsen og derfor på godt og ondt har særlige forudsætninger for at blive dens historiker, gennemførte 1947—49 i samarbejde med rigsarkivet en systematisk indsamling af materiale til sit emne. Det viste sig, at der ikke fandtes engelske regeringsarkivalier, men derimod at forbløffende meget dansk primært stof var bevaret i form af telegrammer, breve og optegnelser. 27 arkiver har Hæstrup fået opsporet, hvoraf daværende redaktør Ebbe Muncks og ingeniør Duus Hansens synes de vigtigste. Behandlingen af disse og andre kilder rummede den særlige vanskelighed, at koderne, hvori mange af dem var skrevet, skulle dechifreres, inden de var anvendelige. Dette vigtige arbejde, som antagelig yderst få kunne have gjort, lykkedes stort set for Hæstrup.

Endvidere har han systematisk henvendt sig til medlemmer af modstandsbevægelsen, som kunne give ham oplysninger om emnet, og bedt dem nedskrive beretninger. Af 100 henvendelser gav 78 resultat, og af disse har 22 selv udarbejdet deres beretning. Det ville for vurderingen af dette store materiale, som er deponeret i rigsarkivet, have været vigtigt at få oplyst, hvem disse 22 er. Med hensyn til resten af de indsamlede beretninger — 56 — har Jørgen Hæstrup ikke alene interviewet beretterne, men også selv skrevet beretningerne og bagefter fået dem anerkendt. Men selv ved udarbejdelsen af de 22 beretninger har Hæstrup været aktiv, idet de

ifølge hans egen redegørelse blev til »efter indgående samtaler om, hvad der ønskedes oplyst, eller således, at jeg var tilstede, mens beretningerne blev dikteret til sekretær og med mulighed for at gribe ind og f. eks. stille spørgsmaal«.

Det er indlysende, at en sådan systematisk indsamling af kilder åbner nye og store arbejdsmuligheder fro samtidshistorikeren, men rejser unægtelig også store kildekritiske problemer. Vi har her at gøre med en kildesamling, hvor den samme person både — i hvert tilfælde delvis — er beretteren og den arbejdende historiker. Hæstrup peger selv på problemer, der melder sig, når han f. eks. side 23 skriver, at: »interessen for en del samlede sig om, hvad jeg . . . maatte anse for væsentlig«, og videre: »Rent kildekritisk var det vel ikke uden betydning, at beretterne gennem forudgaaende samtaler var vidende om, at jeg sad inde med et betydeligt kendskab til de omhandlede problemer og i visse tilfælde kunne korrigere og dokumentere vitterlige fejlhuskninger, hvad der vel psykologisk kunne have den virkning, at beretterne mest muligt bestræbte sig paa at give saa præcise oplysninger som overhovedet muligt. Der er da ogsaa som helhed udmærket overensstemmelse fra beretning til beretning, hvor disse dækker hinanden«. Det er netop dette sidste forhold, som Jørgen Hæstrup anser for at være et tilfredsstillende resultat, der hos anmelderen fremkalder overvejelser om disse beretningers kildeværdi og karakter. Det forekommer mig, — og en gennemlæsning af disse beretninger har bestyrket min opfattelse — at Jørgen Hæstrups andel i deres ikke alene fysiske, men også åndelige fremkomst er større, end han har gjort sig klart. Har han ikke under sit arbejde og netop på grund af de forhold, som han selv nævner i ovenstående citat, rationaliseret og korrigeret uoverensstemmelser, som han burde have ladet stå og under sin bearbejdelse kritisk analyseret? Har han ikke netop på grund af ovennævnte fremgangsmåde stillet de suggestive spørgsmål, som han har søgt at undgå? (side 23). Det ville væsentligt have oget dette arbejdes værdi for den samtidshistoriske forsknings teknik, hvis forfatteren havde konfronteret sig selv og læserne med alle de problemer, som hans materiale rejser, og som ovenfor er antydnet. Dette ville bl. a. også have ført til en dyberegående diskussion af, hvorledes tekniken ved indsamling af historisk materiale af denne karakter bør være. At Jørgen Hæstrup som pioner på dette område kan have gjort begynderfejl skal ikke bebrejdes ham, men en dyberegående diskussion af problemerne i hans bog ville have klaret begreberne og f. eks. rejst det spørgsmål, om steno-grafen eller båndoptageren ikke er historikerens uomgængelige redskab ved arbejde af denne karakter.

En diskussion af forfatterens kritiske behandling af sit materi-

ale opstår også ved en nærmere undersøgelse af den måde, hvorpå han har behandlet andre kilder. Side 110—111 omtales f. eks. den engelske reaktion på udleveringen af torpedobådene i januar 1941, og hvorledes Flemming Muus efter sin ankomst til Danmark fremfører den engelske kritik overfor orlogskaptajn Bahnsen. Hæstrup skriver: »Det fremgaar ikke, hvorvidt Muus havde noget mandat fra England til da påny at fremhæve den alvor, hvormed man i England saa paa denne sag . . .«. Det fremgår jo netop af Muus' bog »Ingen tænder et Lys«, at han ikke havde et sådant mandat. Han indleder sin skildring af Bahnsensamtalerne med at skrive: »I denne Forbindelse kan det være paa sin Plads at berette om en Handling, der fik London til at meddele mig, at jeg havde begaaet en diplomatisk Brøler«. Muus beretter derefter om efterretningssektionens klage over hans »demarche« overfor Bahnsen til London, der svarede omgående, »at man havde meddelt mig en Reprimande. — Jeg modtog en Kopi af dette Brev«.

Dette er svagheder ved udenomsværkerne, men der er adskillige af dem i Hæstrups fremstilling. Før blot at nævne et par stykker: Side 16 nævnes, hvorledes modstandskampens voksende omfang tvang lederne til at lade hånt om normale sikkerhedshensyn og foretage optegnelser. Der henvises i den forbindelse til Toldstrups bog »Uden Kamp ingen Sejr« side 221. Der står her intet om dette. I omtalen side 17 af forbindelsen mellem ingeniør Duus Hansen og løjtnant Thomas Sncum henvises til Den parlamentariske Kommissions beretning VII bd. 1 pag. 252. Der står her intet om dette forhold. Sagen omtales derimod i Duus Hansens beretning. Hæstrup anvender også flere gange sekundære kilder, hvor f. eks. den parlamentariske kommissions papirer er den primære.

Alvorligere er adskillige fejlforklaringer af kilderne. I sin skildring af de engelske bestræbelser i 1941 for at få fart i den danske sektion af »S.O.E.«s arbejde fremfører Hæstrup som et motiv Churchills ønsker om at aktivisere den engelske hjælp til Rusland og skriver: »Det fremgaar af Churchills fremstilling af den anden verdenskrig, at han personligt følte et ikke ringe ubehag ved den utilstrækkelige hjælp, det i den øjeblikkelige situation var muligt at bringe. Sogelyset søgte horisonten rundt for at finde svage punkter i modstanderens panser, og det standsede ogsaa ved den hjælp, der kunne ventes fra de besatte landes befolkning.« Derefter anføres fra et Churchill-memorandum, dateret 18/12 1941, planer om landsættelse af engelsk-amerikanske hære i de besatte lande, således at disse ville revoltere. Læseren må få det indtryk, at det her drejer sig om øjeblikkelige planer. Herom er der i Churchills memorandum overhovedet ikke tale. Det er et dokument

i tre afsnit (se Churchill: *The Second World War III* pag. 574--586), som Churchill overrakte præsident Roosevelt under besøget i Washington i december 1941. De to første afsnit behandler de mulige operationer i 1942 og det tredje »erklærede som det endelige mål befrielsen af Europa ved landsætning, hvor det ansås for bedst, af store engelsk-amerikanske hære indenfor det tysk-erobrede område, og fastsatte året 1943 som tidspunktet for dette afgørende slag«. Indenfor dette tredje dokument findes det af forfatteren anvendte citat, men det kan givetvis ikke anvendes som eksempel på engelsk indsats i december 1941, da det sigter på året 1943. Der er i Hæstrups bog andre lignende eksempler på fejlagtig anvendelse af kilderne eller hårdhændet fortolkning af dem. Bortset fra muligheden af forkert læsning og vurdering af dem, forekommer det mig, at de kan henføres til forfatterens gennemgående trang til at forcere sit emne, hvorfor han laver inflation på ord og kendsgerninger.

Den samme tendens til at overdramatisere og tillægge småting større betydning, end de har, træder frem i forfatterens anvendelse af stærke adjektiver. Hvor materialet ofte kun synes at kunne bære en spød fløjttone, sættes fuldt orkester på. Hvor talen f. eks. vitterlig kun er om en eller højst to personers indsats, nævnes de som »kredse«, og når det drejer sig om en gruppe, bliver det til »kredse« omkring gruppen o.s.v. Side 105 nævnes i note 30 de »voldsomme demonstrationer«, som fandt sted efter underskrivelsen af antikominternpagten, men var de nu også så »voldsomme« og ændrede »forholdene sig væsentligt« i Danmark som følge af disse begivenheder? Når så hårdt pumpede udtryk og vendinger anvendes om begivenhederne for august 1943, kan man føle sig lidt bekymret for, om det danske sprog overhovedet ejer tilstrækkeligt stærke udtryk, når forfatteren skal til at skildre tiden derefter.

Disse og andre skønhedspletter kunne forfatteren have undgået ved større omhyggelighed og ved en mere kritisk behandling af sit materiale og sin tekst.

Afhandlingens hovedvægt ligger på skildringen af den danske sektion af »S.O.E.«s udvikling og dens voksende samarbejde med den danske modstandsbevægelse. Ved udarbejdelsen heraf har det indsamlede ny materiale dannet hovedstammen. Her har Jørgen Hæstrup brudt ny jord og ved skildringen af de to sideløbende udviklingslinjer lagt bund under en solidere forståelse af og viden om besættelseshistorien. Vi følger fra de første spæde spirer væksten i udlandsdanskernes modstandsvilje og de engelske myndig-

heders voksende interesse og forståelse herfor gennem oprettelsen af »S.O.E.«s danske sektion. Hæstrup gør rede for de mange forskellige initiativer og meningsbrydninger, der førte frem hertil, og de nerveopslidende vanskeligheder med hensyn til rekruttering, uddannelse og kontakter, som meldte sig, inden det første hold faldskærmsfolk kunne sendes til Danmark. Ikke mindst er skildringen af den betydning, som danske modstandsfolk i Stockholm havde — først og fremmest redaktør Ebbe Munck — for denne udvikling. Vi følger det ulykkelige resultat af den første nedkastning over Danmark, hvor lederen Carl Johan Bruhn blev dræbt, mens hans telegrafist Mogens Hammer forsøgte at gennemføre deres opgave og etablerede de første kontakter med hjemmefronten; afsendelsen af det næste hold under ledelse af C. M. Rottboll og de enorme vanskeligheder, han havde at kæmpe med, indtil døden ramte ham under et sammenstød med det danske politi. Side-løbende hermed giver Hæstrup en skildring af den danske hjemmefronts gradvise vækst og voksende styrke, som kun kunne skrives af en historiker, der selv har levet med i dette og skildrer det på baggrund af en intens forståelse. Vi følger den aktive modstandsviljes langsomme vækst, oprettelsen af den illegale presse og de første sabotagegrupper, samarbejdet med faldskærmsfolkene og deres stigende effektivitet, efterhånden som »S.O.E.« bliver i stand til at give organisationen prestige ved at sende våben, sprængstoffer og andet nødvendigt materiel for sabotagen. Hæstrup skildrer levende, hvorledes de første famlende forsøg efterhånden fører til den nødvendige teknik med hensyn til kontakter, telegraftjeneste, modtagning o.s.v., indtil udviklingen tager fart fra begyndelsen af 1943 med Flemming Muus' ankomst til Danmark, sabotageorganisationernes styrkelse og de store sabotager i sommeren 1943. Detaljer i denne udvikling er skildret i de talrige fremstillinger, som er udkommet siden 1945 om modstandskampen, men Hæstrups afhandling giver et væld af nye enkeltheder, men først og fremmest en syntese. Et hovedpunkt i Hæstrups fremstilling er fremhævelsen af den enorme betydning, som forbindelsen med den frie verden og først og fremmest England havde for den danske modstandsbevægelse. Dette gjaldt ikke alene den materielle hjælp i form af våben og sprængstoffer, men også den moralske styrke, der lå i, at afsondringen blev brudt, således at den danske modstand kunne ses i et verdensomfattende eller i hvert tilfælde europæisk perspektiv. Dette Hæstrups synspunkt kan måske modificeres i detaljer, men vil i hovedsagen stå fast.

Et andet værdifuldt træk i disse afhandlingens centrale kapitler er, at en række af modstandskampens hidtil ukendte personer får

liv og karakter. Her præsenteres læseren ikke alene for besættelsestidens kendte politikere og modstandsfolk, men en række hidtil upåagtede, og dog overordentlig betydningsfulde skikkelser træder frem af anonymiteten og placeres i det historiske begivenhedsforløb. Det er typer og personer, som antagelig under en »normal« udvikling ville være forblevet anonyme, men som under besættelsen fik en opgave og blev »historiske« personer. Det er Hæstrups fortjeneste, at han har foretaget denne placering. Måske er han her og der med let hånd gået hen over modsætninger og magtkampe, som de indsamlede beretninger afslører, men unægtelig fremkalder behandlingen af nulevende personer overvejelser om takt og hensyntagen. For anmelderen rejser Hæstrups skildring af disse modstandsfolk det spørgsmål, hvorledes det demokratiske samfund i fremtiden kan løse den opgave, at mobilisere den samme begejstring for fredelige formål, gøre andre anonyme til »historiske« personer.

Mens Jørgen Hæstrup med indfølelse og stor sympati fremdrager disse modstandskampens pionerer og ledere, skorter det unægtelig på den samme forståelse for den legale tids politikere og samarbejdspolitikens problemer. Det vil føre for vidt at gå ind på de mange spørgsmål, hvor anmelderen er afgørende uenig med Hæstrup i hans vurdering af begivenheder og personer i besættelsestidens første periode, og hvor forståelse af disse års problematik undertiden svigter. Lad det være tilstrækkeligt at fremdrage forfatterens vurdering af Erik Scavenius. I sin indledning (side 35—41) giver Hæstrup et rids af sin opfattelse af den »legale periode« og især Erik Scavenius. Det hedder side 39, at Scavenius' opgave som udenrigsminister fra juli 1940 gik ud på at »forsvare denne nationale og demokratiske front [samlingsregeringen] i forhandling med de tyske myndigheder. Det kan vist ubetinget siges, at han ikke magtede denne opgave«. Videre skriver forfatteren, at Scavenius bl. a. på grund af »sin arrogante holdning og sin overordentlige begrænsning, hvor det drejede sig om psykologisk forståelse« blev den tungeste belastning for den officielle politik. Disse synspunkter elaboreres derefter på de følgende sider. Samarbejdspolitikens »længde afhang i væsentlig grad af, om den blev ført saaledes, at den nød tillid, fordi den betød forsvar, eller om den nød mistillid, fordi den betød kapitulation«. Når mistilliden til den bredte sig »som en steppebrand«, skyldtes det Scavenius. »Det maaler graden af Danmarks ydmygelse under besættelsen, at befolkning og rigsdag netop som udenrigsminister maatte acceptere

en mand, til hvem de saa ganske aabenbart ikke havde den fjerneste tillid«. Videre hedder det »Samtidig med, at han [Scavenius] red samarbejdspolitikens muligheder til dode, bidrog han i ikke uvæsentlig grad til at uddybe svælget mellem større og større grupper i befolkningen paa den ene side og ministerium og rigsdag paa den anden«. Endelig nævnes »parlamentsleden« og den næring, som den fik af forhandlingspolitiken, »men der kan næppe være tvivl om, at Scavenius' person og den omstændighed, at han i adskillige situationer satte sin person ind paa de indrømmelser, han ansaa for nødvendige, og derved bidrog til at binde politikernes hænder, hvis de da ikke ville have fejlet spillet over ende, forstørrede denne vanskelighed«.

Jeg skal undlade kommentarer til Jørgen Hæstrups indledende oplysning, at denne skildring »i første række« bygger på P. Munch: Danmark under Verdenskrig og Besættelse«, Hartvig Frisch: »Danmark besat og befriet« og Vilhelm la Cour: »Danmarks Historie 1940—1945«. Kagen er i hvert tilfælde ikke bagt med den samme mængde ingredienser fra alle tre poser, men det turde være klart, at Hæstrups blanding af overdrivelser og inkonsekvenser ikke er det billede, som kildematerialet, der i 1954 var tilgængeligt, skaber af Erik Scavenius og hans politik. Det kan vist næppe dokumenteres, at Scavenius ikke »magtede opgaven« at forhandle med de tyske myndigheder, når forudsætningerne og betingelserne for disse forhandlinger tages i betragtning. Et nøjere studium af f. eks. den parlamentariske kommissions materiale vil snarere føre til det resultat, at der kan rejses kritik mod adskillige skridt, som Scavenius tog, og den måde, hvorpå han behandlede spørgsmålene, der dukkede op, eller som han selv fremkaldte, men i hovedlinjerne turde det være tvivlsomt, om bedre resultater kunne have været opnået. Når Hæstrup opstiller samarbejdspolitikens problematik som »forsvar« eller »kapitulation« er dette en forenkling, der er vildledende. Under de givne tysk-dansk magtforhold måtte der der blive en række kapitulationer. Kilderne viser stort set ikke, at andre resultater havde været mulige, så længe beslutningen 9. april blev ført videre. Det kræver i hvert tilfælde et meget grundigere studium af kilderne end Hæstrup har foretaget, førend analysen af Scavenius og hans politik kan lægges fast og Hæstrups karakteristik er med et mildt udtryk ensidigt og et standpunkt, der har sin oprindelse i besættelsesårenes ophidsede stemning, og ikke i et videnskabeligt studium af det tilgængelige materiale.

Og nu Hæstrups andet hovedsynspunkt, at Scavenius var ansvarlig for samarbejdspolitikens skæbne, fordi han underminerede den i befolkningen. Han var utvivlsomt arrogant i sin holdning

overfor personer og problemer, men det er der mange, som er i dette land, uden at de derfor bliver upopulære, eller en politik af den grund strander. Det er vist snarere arrogancens form, der er tale om i denne sag. Det er vel overhovedet tvivlsomt, om befolkningen som helhed under besættelsen havde et klart billede af personen Erik Scavenius. Derimod er det temmelig klart, at han på grund af sin stilling var skiven for en overvældende mængde af den irritation, som besættelsen og tyskernes politik måtte fremkalde. At han foretog sig lidet eller intet for at afværge dette, skyldtes formodentlig temperament, men det var også en af forudsætningerne for, at han kunne udfylde den plads, han uvilligt havde taget.

Er det dernæst rigtigt, at samarbejdspolitikens længde afhang af graden af den tillid eller mistillid, den nød i befolkningen? Det var helt andre og større kræfter, som blev afgørende for udfald og afslutning på denne politik. I hvert tilfælde blev begivenhederne, der førte til 29. august 1943, ikke afgjort af dette. Det er besynderligt, at Jørgen Hæstrup, som i denne afhandling netop påviser den afhængighed, som modstandsbevægelsen stod i til udlandet, overser denne afhængighed, når han bedømmer samarbejdspolitikken. Eller måske overser han den ikke, for side 36 skriver han: »Stemningerne i Danmark registrerede uden ophør storfronternes bevægelser som et overfølsomt barometer, og ideer og planer herhjemme opstod, modnedes og udvikledes i rytmiske kurver, der i store træk fulgte de formodede konjunkturer på verdensarenaen«. Det er netop sagen, men denne karakteristik, der anvendes på modstandsviljens udvikling, gælder også i væsentligt omfang de betingelser, hvorunder den legale politik blev ført og hvor længe, den kunne vare. Mere end Scavenius red denne udvikling og tyskernes reaktion på den samarbejdspolitik til døde. Hvorfor fremdrager forfatteren ikke i sin skildring af udviklingen i sommeren 1943 de voldsomme internationale begivenheder, som var deres baggrund og et element i forklaringen på de danske begivenheder? Hæstrup burde ved sin bedømmelse af Scavenius og hans politik have holdt sig alle disse forhold for øje, i stedet for at kaste sig ud i emotionelle tirader, der ville have haft slagkraft i det illegale »Information«, men virker pudsige i en videnskabelig fremstilling fra 1954.

Side 11 skriver Jørgen Hæstrup: »Det maa være nutidens opgave at overgive fremtiden et saa rigt kildemateriale som muligt, fremtidens opgave at sortere, udskille og drage konklusioner. Dette

værk og den kildesamling, der ligger til grund for det, har denne grundbetragtning til forudsætning«. Et sådant program er fatalt for en disputats, fordi en sådan må have teser, d.v.s. udskille og drage konklusioner. Jørgen Hæstrup har da heller ikke fulgt sit program, der er tværtimod mange teser og synspunkter rundt om i hans afhandling. De er undertiden vanskelige at finde, og det ville have været rimeligt, hvis han havde skrevet en konklusion og her samlet sine synspunkter. Hvorfor skal denne mangel gang på gang kritiseres i danske disputatser? Det er et elementært krav.

Der er imidlertid en tese, som Jørgen Hæstrup ikke garderer i sin afhandling. Den vender atter og atter tilbage i forskellige formuleringer og består kort og godt deri, at bruddet mellem tyskerne og den danske regering 29. august 1943 skyldtes modstandsbevægelsens bevidste politik og resultater. Den fremtræder i skildringen af Scavenius, idet Hæstrup side 41 skriver, at han [Scavenius] »levede politisk af et voksende tysk pres, der holdt ham oppe, til han havde mistet al kontrol med udviklingen i det land, han repræsenterede, og modstandsbevægelsen slog spillet over ende for ham og tyskerne«, og den er konklusionen på udviklingen frem til 29. august, idet Hæstrup side 276 skriver: »Her skal kun slaas fast, at dagens ære og dagens ansvar var modstandsbevægelsens«. Atter må man spørge, er dette på grundlag af vor viden i 1954 ikke en forenklet og overdrevent tilspidset konklusion?

Et studium af den parlamentariske kommissions papirer og andet kildemateriale viser uimodsigeligt, at dette er tilfældet. Mange og forskellige handlinger og motiver fører frem til 29. august 1943. Jørgen Hæstrup har i sin bog vist, hvorledes modstandsbevægelsen med den aktiviserede sabotage i sommeren 1943 sigtede mod det politiske mål: bruddet med tyskerne. Men andre og først og fremmest general v. Hanneken var ude i samme ærinde, selvom det for ham hed bruddet med den danske regering. De tyske dokumenter viser tydeligt, at v. Hanneken lige fra sin ankomst til Danmark i 1942 var indstillet på at få den danske hær opløst og også var klar over, at dette ville betyde bruddet med den danske regering. Hans modspiller var den rigsbefuldmægtigede dr. Best, der ligesom Scavenius ønskede samarbejdspolitikken ført videre og derfor bagatelliserede betydningen af sabotagen i sommeren 1943. Af frygt for en eventuel engelsk-amerikansk invasion og den danske hærs holdning i en sådan situation overdrev v. Hanneken sabotage i sine rapporter. Tilfældet ville, at hans indberetninger kom Hitler for øje, og følgen blev det tyske ultimatum. Spørgsmålet bliver derfor, om ikke »dagens ære og dagens ansvar« i første

instans var v. Hannekens. Disse bemærkninger blot for at antyde, at hele dette begivenhedsforløb er langt mere kompliceret og foregår ad langt flere baner, end Jørgen Hæstrup har gjort rede for. På et hovedpunkt drager han ud fra sit begrænsede studie en vidtgående konklusion, der er tvivlsom og kræver en bredere og dyberegående undersøgelse af kildematerialet.

»Kontakt med England 1940—43« placerer klart Jørgen Hæstrup som samtidshistoriker. Han har med sin meget store energi, indfølingsevne og forståelse for modstandsbevægelsens problemer indledt et forskerarbejde vedrørende en væsentlig side af den anden verdenskrigs besættelseshistorie af stor værdi, og det må håbes, at han vil kunne få mulighederne for at fuldende dette pionerarbejde. Han har derimod ikke bevist, at han også vil være i stand til at behandle denne periodes almindelige politiske problemer med deres mange nuancer og komplicerede indbyrdes forbindelser.

Sven Henningsen.

Nyt fra historisk Videnskab.

I Sønderjydske Årbøger for 1953 offentliggjorde Troels G. Jørgensen under titlen »A. D. Jørgensen, skildret af en Søn« nogle erindringer om faderen. Han omtalte her også den bitre strid mellem A. D. Jørgensen og hans medarbejder, provins(lands)arkivar, dr. jur. V. A. Secher og ytrede, at Jørgensens familie salte J.s tidlige død (1897) og denne strid »i forbindelse med hinanden«. Denne ytring er den direkte anledning til professor, dr. med. Knud Sechers lille piece *A. D. Jørgensen og V. A. Secher* (1955, 47 s.).

Skont pieceen bærer præg af et noget »overeksponeret« partsindlæg, vil forskellige af dens meddelelser, således gengivelsen af breve fra Secher, have en vis værdi ved fremtidige skildringer af A. D. Jørgensens arkivgerning. Striden forekommer i øvrigt ikke flatterende for nogen af parterne, hvad der måske hænger sammen med, at kompetencestridigheder ofte bemægtiger sig bagateller som bytte. Lidet held synes jeg Kn. Secher har med sin påstand om, at »arkivstriden« ikke var en strid mellem A. D. J. og V. A. S., men mellem A. D. J. og hans medarbejdere. Ret ubillige synes også de stærke udtalelser om, at A. D. J. svigtede i sit forhold til landsarkiverne. En rigsarkivar vil næppe kunne være fortrolig med alle arkivvæsenets forskellige fonds, men er henvist til at støtte sig til medarbejderne. Men selvsagt var der her særlige problemer, idet nyoprettelsen af landsarkiverne skete i Jørgensens tid.

Kn. Secher har som »undertitel« på pieceen »Besættelsen af Rigsarkivarembedet i 1903«, skont dette intel har med den Secher-Jørgensenske strid at gøre. Kn. Sechers omtale her er polemik mod fremstillingen i afd. arkivar E. Marquards i tidsskriftet »Fortid og Nutid« (bd. XVIII, (1950) s. 121 ff.) trykte skildring »Fra Rigsarkivets første Halvsekel«. Af en vis betydning for rigsarkivets historie er denne polemik, men større interesse har den næppe for andre end arkivfolk. Bag Sechers kandidatur stod de tre landsarkivarer — Saxilds forhold til Secher blev dog senere meget ko-

ligt - medens hovedarkivets folk ønskede en af deres egne og herom indgav en adresse. Kn. Secher taler om »kliken« på 1. afdeling, men adressen var også underskrevet af de fleste arkivfolk på 2. afdeling. Blandt underskriverne var så fremragende arkivmænd som William Christensen og L. Laursen (senere rigsarkivar), men Kn. Secher finder dem helt uforstående over for de krav, »der måtte stilles til en rigsarkivar«.

Forklaringen på det meget beklagelige modsætningsforhold mellem V. A. Secher og de allerfleste af de i arkivet ansatte finder Kn. Secher dels i, at de ikke kunde opfylde Sechers »berettigede krav« og dels i deres slette menneskelige egenskaber. Under en af disse rubrikker vil således formodentlig også jeg, der blev ansat i arkivet nogle år for Sechers afgang, komme ind, når jeg erkender at dele den »almindelige« opfattelse af V. A. Secher som chef. Men samtidig med at konstatere dette — og beklage ofrene for hans uheldige chefsegenskaber — er der grund til at fremhæve V. A. Sechers frugtbare arkivalske tanker, herunder arkivarernes palæografiske uddannelse og kravet om, at de både fik uddannelse i hovedarkivet (på begge afdelinger) og i et landsarkiv. For Secher var det en ledende tanke, »at arkivgerningen er et fag, og at arkiver skal ledes af fagmænd«.

Holger Hjelholt.

Det er Vilh. Lorenzens Fortjeneste i hidtil uset Omfang at have fremdraget og studeret det meget store Materiale af Kort og Planer, som vore Fæstningsingeniører har efterladt. Han har — hovedsagelig paa Grundlag heraf — i de senere Aar koncentreret sine Studier om vore Byers topografiske Udvikling i nyere Tid, er blevet en lidenskabelig Dyrker af det Fag, som i Frankrig betegnes som *l'Urbanisme*, og som han selv kalder Bybygning. Hans (og hans svenske og norske Medarbejders) Undersøgelse af Christian IV's Byanlæg har een Gang for alle slaaet fast, at denne Konge og hans Samtid ovede store Bedrifter paa dette Omraade. Andet Bind af Lorenzens ligesaa stort anlagte Vore »Byer, Studier i Bybygning« (1952), som omfatter Perioden 1600–1660, har væsentlige Fortrin fremfor første, hvilket ganske ojetsynligt skyldes Tilstedeværelsen af grundigere Forarbejder (fortrinsvis fra Forfatterens egen Haand) og et rigere Kortmateriale.

Under Udarbejdelsen af sine Bøger om Bybygning har Lorenzen lært at kende Axel Urup som Fortifikations ekspert og at værdsætte ham som historisk Personlighed. Med sin Bog: *Axel Urup: En dansk Ingeniør i det 17. Aarhundrede.* (København 1953),

har han villet rejse ham et Æresminde, hvad ogsaa fuldt er lykkedes.

Som alle, der arbejder med Planer af Fæstninger eller Fæstningsbyer, er ogsaa L. blevet stærkt optaget af Fortifikationskunstens Problemer. Byens Fæstningsværker: Volde, Bastioner og Citadel er uløseligt forbundet med Byens Legeme og ofte bestemmende for dets Struktur. Til Vurdering af A. Urups Indsats som Fæstningsbygger har Forf. til sin Raadighed haft et stort Antal Planer, hvoraf dog kun en enkelt tegnet af Urup. Det Billede, Lorenzen paa Grundlag af det tegnede og skrevne Materiale giver af Axel Urups Indsats som ledende Fæstningsingenior, forekommer sandt og er naturligvis langt mere udtømmende end Rockstrøhs Levnedbeskrivelse i Biografisk Lexikon (1943), hvormed det dog stemmer saa temmelig overens. Urup var ganske sikkert, da han i 1626 vendte hjem fra sin store Uddannelsesrejse, meget vel orienteret om Fortifikationskunstens Teori og Praxis, men vaklende Politik, svigtende Ressourcer og Fagets rivende Udvikling, som han havde svært ved at følge, reducerede Betydningen af hans Indsats. Det var fuldt berettiget, at Frederik III lod nye Folk komme til ogsaa paa dette Omraade.

Som øverstbefalende under de to Svenskekrige var Axel Urup en dygtig og tapper Krieger, men en Nøler. At Danmark stod saa svagt ved Forhandlingen i 1658, har dog ingen med Rette kunnet bebrejde ham. Mennesket Axel Urup har uden Tvivl været helt saa sympatisk, som Forf. gerne vil skildre ham, uden at det dog er lykkedes at trænge ham ind paa Livet. Det er en kendt Sag, at Ligprædikener lægger Vægt paa en detailleret Beskrivelse af afdødes fromme og kristelige Afsked med Livet; ved stærkt at udnytte denne Kilde lykkes det Lorenzen paa Bogens sidste Sider at skabe et smukt og troværdigt Billede af en Mand, som ikke blot var af Adel, men ogsaa havde et ædelt Sind. Gerne havde man lært Axel Urup lige saa godt at kende paa tidligere Stadier af hans Bane.

Som Skaber af Ny København med dets Kastel og af Fredericia har Axel Urup selv sat sig et blivende Mindesmærke. Vilh. Lorenzen har med god Grund villet gøre opmærksom herpaa.

Otto Norn.

Som det femte bind i serien af Sotistoriske Skrifter udgivet af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg under redaktion af Knud Klem og Louis E. Grandjean er i 1953 ved museumsinspek-

tor Henning Henningsen udkommet *Dagbog fra en Ostindiefart 1672--1675 af J. P. Cortemünde*, en statelig publikation på 229 sider. Egentlig er dagbogen, som opbevares i en renskrift på Det kgl. Bibliotek, skrevet på lysk, men af hensyn til den danske læserkreds, for hvem museets udgave er bestemt, har udgiveren oversat teksten til arkaiserende dansk. En række kunstfærdige digte, som var indlagt i skildringen, er udeladt. Fuldt udnyttet er derimod forfatterens tegninger, der minder om kobberstik, men ikke er det. De gengiver maritime og eksotiske motiver og sætter ekstra kolorit på den i forvejen maleriske dagbogsskildring af skibet »Oldenburg«s lange rejse til Østen.

»Oldenburg« var oprindeligt et orlogsskib, men blev af Christian V skænket til det i 1670 reorganiserede Ostindiske Kompagni, og dets togt er et vidnesbyrd blandt mange om forsøget på at sætte nyt liv i den danske fart på Ostindien. Skibet afsejlede i april 1672 fra København og ankom året efter til rejsens mål, som var en af peberhandelens vigtigste pladser, Bantam på Java, der i 1660'erne og 1670'erne oplevede en florissant periode, bl. a. fordi sultanen af Bantam formåede at hævde sit territoriums integritet over for hollænderne og derved knyttede handelsforbindelser med de øvrige europæiske nationer i Østen. Også Danmark havde et handelskontor i Bantam. Christian V korresponderede med sultanen og »Oldenburg« medbragte prægenter fra majestæten. Skibet blev i Bantam forsynet med godt 4,7 mill. pund peber i returladning og tiltrådte i november 1673 sin hjemrejse, der blev lang og farefuld. En grundstødning i Sunda-strædet med påfølgende reparation i Batavia bevirkede en forsinkelse, hvorved skibet tabte sin rute til Europa. Vestmonsunen spærrede vejen omkring Kap det gode Håb. »Oldenburg« måtte tilbringe sommeren og efteråret 1674 på øen St. Mauritius, forend det endelig fik passage. I august 1675 ankrede det op på Københavns red.

Af »Oldenburg«s oprindelige besætning på 154 mand steg kun 25 i land ved toldboden. Resten var blevet ofre for det hårde og ubarmhjertige liv, der anes bag Cortemündes notitser om skorbug, dysenteri og afstraffelser ifølge det strenge skibsreglement. Dagbogen rummer et væld af kultur-, handels-, og søfartshistoriske træk. Hertil kommer det ikke uvæsentlige, at den af og til ligefrem er spændende. Den ufrivillige odysse i de ostindiske farvande med ophold på Java og St. Mauritius har nedfældet sig i beskrivende afsnit om disse egne geografi, natur, folkløse og historie. Her er originale observationer blandet sammen med overleverede og takket være udgiverens grundige indledning og noteapparat får leseren fyldestgørende forklaringer på det kaos af fremmedartede

fænomener, som den brave kirurg har iagttaget, og som vidner om europæerens møde med det rige og fattige, kunstfærdige og primitive Asien, verdens kejserinde.

Kristof Glamann.

I 1954 har den kendte tyske historiker, professor i Freiburg i Br. *Gerhard Ritter* udgivet 1. bd. af et værk om *Staatskunst und Kriegshandwerk* (404 s., Verlag R. Oldenbourg, München). Ritter, hvis mest kendte arbejde er det hidtil i 6 oplag udkomne *Die Dämonie der Macht*, var med i kredsen bag attentatet mod Hitler 20. juli 1944 og har siddet i koncentrationslejr, og der kan således ingen tvivl råde om hans stilling til »den dæmon«, der — som R. selv siger — gjorde »det gode tyske navn« til en rædsel og vederstyggelse for Europa.

G. R.'s bog har som undertitel *Das Problem des »Militarismus« in Deutschland*, og bd. 1. omhandler *Die altpreussische Tradition* og spænder over tidsrummet 1740–1890, altså fra Frederik den store til Bismarcks fald. Militarismens problem definerer R. som spørgsmålet om det rette forhold mellem statskunst og krigsteknik, og som militarisme betegner han »eine Übersteigerung und Überschätzung des Soldatentums«, hvorved nævnte forhold bliver usundt. I det her behandlede tidsrum, hvor Frederik den store og Bismarck er hovedaktørerne i Tyskland, finder R. dog åbenbart, at statskunsten stort set har holdt de kræfter i krigsteknikken i skak, der tilsigter modstanderens fuldstændige udslettelse. Men han lægger i øvrigt ikke skjul på, at meget i datidens tyske åndsliv og i udviklingen af preussisk militærvæsen var egnet til at forrykke »det rette forhold« mellem statskunst og krigsteknik. Ved omtalen heraf kommer R. naturligt nok flere gange ind på den modsætning, der også herved opstod mellem tysk og vesteuropæisk tankegang og samfundsliv. Om den preussiske hærkonflikt 1860–62 og dens historiske følger, et afsnit, der fylder et halvthundrede af bogens sider, hedder det således (s. 205), at blandt følgerne var, at samfundslivet i det tyske kejserrige fik et militaristisk tilsnit, som virkede stærkt fremmedartet på vesteuropæisk mentalitet. I et andet afsnit, den fængslende skildring og sammenstilling af Moltke og Bismarck, krigsteknikkens og statskunstens mestere, nævner R. om ændringen på Napoleonskrigenes tid af tysk tankegang fra universelle humanitetsidealer til »de politiske magt- og interessekampe«, at denne ændring skete med en radikalisme, der lige fra først af var »vore vestlige naboer uhyggelig« (s. 263). De citerede

udtalelser af Fichte og Hegel om statens væsen og opgave gør dette forståeligt.

Oprindelsen til den nyere tids absolutte eller totalitære krige ser R. og vel med rette i den franske revolutionstid, hvor man mobiliserer masserne og deres lidenskaber, og mange træffende bemærkninger om de uhyggelige virkninger heraf findes forskellige steder i R.s værk. Har man engang tændt folkchadet i brand, vil man vanskeligt kunne bringe det til ro igen, før det har raset ud og resulteret i modstanderens totale tilintetgørelse eller i fuldkommen udmattelse af egen kraft. Denne politiske kampviljes dynamik har bevaret sin gyldighed usvækket i Europa til i dag, og sammenlignet hermed forekommer de tidligere kabinetskrige som en krydsen af rokokokårder uden at lade det komme til det yderste og efter omhyggeligt aftalte spilleregler (s. 62).

Den betydning af »Staatsräson«, som vi kender fra Friedrich Meinekes skønne værk *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (1924), tager R. afstand fra (s. 331 ff), hvad der i øvrigt ikke synes mig særlig påkrævet. R. vil have Staatsräson forstået som »fornuflig indsigt« hos statsmanden, hvem han tildeler mange smukke og høje hverv, også mådeholdets (se f. eks. s. 21 f). Men det siger sig selv, at med den nævnte forandring af krigenes karakter er det ikke blevet lettere for statsmanden at holde igen på selve den »exterminationsdrift«, der ligger i krigens natur (se bl. a. bemærkningerne om den tyske generalstab).

R. hævder, som sagt, at under Frederik den store og Bismarck har statskunsten stort set holdt krigsteknikken stangen, selv om han synes villig til herfra i nogen grad at undtage krigen og fredslutningen med Frankrig 1870–71. R.s defensorat for Frederik II og Bismarck vil dog næppe på alle punkter overtyde en ikke-tysker. Når R. om Frederik II.s overfald på Østrig 1740 siger, at kongen følte det retfærdiggjort ved Preussens Lebensbedürfnis, leder dette naturligt tanken hen på Hitlers tale om Lebensraum. Overbevisende forekommer det mig heller ikke at være, hvad R. udtaler (s. 314 og 392 f) om Bismarck og Emsdepechen, hvor han polemiserer mod Richard Festers kendte værk: *Die Genesis der Emsr Depeche* (1915). Som dansk føler man sig ikke tilfreds med skildringen af Bismarcks forhold til § 5, og stødende synes det mig nogle få år efter Tysklands erobring af Slesvig at tale om, at en afståelse af det nordlige af dette er at prisgive »tysk grænseområde« til danskerne! (s. 277).

Men selv om der i Gerhard Ritters værk er meget, der opfordrer til drøftelse eller modsigelse, bør det betones, at det dels indeholder nyt historisk stof, bygget på selvstændige kildestudier, og dels

rummer betydningsfulde og — tragisk nok — højst aktuelle synsmåder. Som et omkvæd, der stadig kommer igen i værket, fornemmer man forfatterens frygt for følgerne af de totalitære krige og hans krav til statskunsten om at sikre, at medlemmerne af den europæiske folkefamilie får mulighed for at trives side om side også i fremtiden.

Holger Hjelholt.

Det af Heinrich v. Sybel grundlagte *Historische Zeitschrift*, som om fire år har 100-års jubilæum, er i lobet af efterkrigsårene under Ludwig Dehios og Walther Kienasts energiske redaktion, atter nået frem til at være et af de ledende blandt Europas historiske tidsskrifter, i omfang det største, idet det udkommer med ikke mindre end 6 hæfter årligt. Den systematisk opdeltede anmelder-rubrik samt en nytrubrik af blandet karakter optager over halvdelen af pladsen i hvert enkelt hæfte. Medens det er en uskreven lov, at dansk Historisk Tidsskrift både i anmelder- og nytrubrik først bringer recensioner af værker, der behandler æmner af dansk historie, dernæst norsk og svensk historie og sidst i rækkefølgen andre europæiske landes og de amerikanske staters historie m.v. er *Historische Zeitschrift* efter sit anlæg ganske internationalt. Anmelder-rubriken har følgende inddeling: 1. »Allgemeines«, som jeg tillader mig at bibeholde uoversat. Indholdet af denne rubrik kan synes noget broget. Det kan f. eks. nævnes at i det sidst fremkomne hæfte af *Historische Zeitschrift* (Band 179 Heft 3. juni 1955) findes i alt fire anmeldelser under »Allgemeines«: L. von Wiese: »Die Entwicklung der Kriegswaffe und ihre Zusammenhang mit der Sozialordnung«, R. L. John: »Reich und Kirche im Spiegel französischen Denkens. Das Rombild von Cæsar bis Napoleon«, »Marxismusstudien, Schriften der Studiengemeinschaft der evangelischen Akademien, 3.« og F. Gause: »Deutsch-slavische Schicksalsgemeinschaft«. Når disse fire af indhold så helt forskellige skrifter er grupperede i fællesskab under »Allgemeines« så kan forklaringen vel kun være den, at den øvrige opdeling er af ren kronologisk karakter, således: 2. Antikken; 3. Middelalderen, 4. 16.—18. århundrede, 5. 19.—20. århundrede. En opdeling, der naturligvis har tradition bag sig, men som unægtelig kan fremkalde nogen uoverskuelighed, da en blot kronologisk placering langt fra altid er det mest karakteriserende ved et historisk skrift. Hertil fojer sig særlige rubriker i skiftende tal. I det her nævnte hæfte ikke mindre end 5: 1. Tysk territorialhistorie, 2. Schweiz, 3. Skandinavien, 4. Spanien og 5. Amerika. Disse rubriker gør en orien-

tering overordentlig let, og fra dansk historikerverdens side må man være taknemmelig for, at så mange danske skrifter anmeldes. Efterhånden anmeldes næsten alle vigtigere danske historiske skrifter, således bl. a. i de sidste hæfter Albert Fabritius' »Danmarks Riges Adel« og »Festskrift til Erik Arup 1946«. Begge skrifter, der nu er en halv snes år gamle.

Også hvor det gælder de afhandlinger og essays, som fremkommer i *Historische Zeitschrift* kan redaktørerne berettiget hævde, at aspekterne er internationale, men dog selvfølgelig præget af tysk historikerskole og historikersyn i dets forskellige afskygninger. Blandt de sidste par årganges bidrag kan nævnes afhandlinger, der behandler æmner fra antikens historie som f. eks. H. Strasburgers: »Die Einzelne und die Gemeinschaft im Denken der Griechen« (Band 177, Heft. 2. April 1954, s. 227—48), og E. Sanders afhandling »Die Reform des römischen Heerwesens durch Julius Cæsar«. (Band 179, Heft 2. April 1955, s. 225—254). Men også naturligvis forskningsbidrag til tysk historie som f. eks. N. Gollwitzer: »Unbekannte Versuche einer Erneuerung des Königlichen Kammergerichtes in den Jahren 1505—1506 (Band 179, Heft 2. April 1955, s. 255—72), et Ranke-essay af E. Kessel: »Ranke's Idee der Universalhistorie« (Band 178, Heft 2. Oktober 1954, s. 269—308) og en afhandling i samme hæfte (s. 251—68) af O. Vossler: Humboldts Idee der Universität.

Af yderligere bidrag skal her blot nævnes Otto Brunners: »Das Problem einer europäischen Sozialgeschichte« (Band 177, Heft 3. juni 1954, s. 469—94), der læses med ganske overordentlig interesse, bl. a. fordi der deri gøres status indenfor tysk historieforskning og historieskrivning, som siges at have ord for enten at være *magthistorie* eller *idéhistorie*, men også fordi »socialhistorie« er en ny og vigtig historisk disciplin, som det volder alle landes historikere megen besvær at trække grænserne for og få en klar definition af. Essayet vidner om professor Otto Brunners vide orientering og evne til historisk tænkning. Et bidrag, som særligt påkalder danske historikers opmærksomhed er M. B. Wincklers afhandling: »Die Aufhebung des Artikels V des Prager Friedens und Bismarcks Weg zum Zweibund« (Band 179, Heft 3. Juni 1955, s. 471—510).

As. F.

I det nylig udkomne dobbelthæfte af »Danske Magazin« (VI. bd. 1. og 2. hæfte. 1955) er det største bidrag *Hanna Kobylinskis* og *Erik Mollers* i fællesskab foretagne udgivelse af »*Aktslykker og*

Breve m. m. vedrørende Kammerherre Bernhard Bülow's særlige Mission til Berlin og Wien 1856 og 1857«. Bülow's sendelse var foranlediget af de tyske stormagters henvendelser i sommeren 1856 vedr. de holstenske klager over fællesforfatningen, og dens formål var at imødegå disse. Resultatet blev imidlertid helt negativt både i Berlin og i Wien, hvilket sidste sted man ellers kunne have ventet større imødekommenhed. Men Østrig ville da af forskellige grunde ikke skille sin politik fra Preussens. Bülow's depecher fra hans sendelse har megen interesse både ved de oplysninger, som de giver om de politiske forhold ved de to hoffer, og ved de kyndige betragtninger, som Bülow i dem anstiller om den danske helstats vanskeligheder.

Et andet bidrag til Danmarks politiske historie er *Georg Nørregårds* publikation af »*Kong Frederik 6.s breve til dronning Marie under Wienerkongressen 1814—1815*«, breve, som han jo i øvrigt har brugt i sin disputats »*Danmark og Wienerkongressen 1814—15*« (1948). Brevene til dronningen, der under kongens fraværelse førte forsædet i statsrådet, er af rent politisk karakter. Med interesse — om ikke just med tilslutning — læser man Frederik VI.s domme om mænd som Talleyrand og Metternich, og ganske gripende er skildringen i brevet 25. april 1815 af kongens samtale med fyrst Hardenberg. En anden, udmærket kilde til Wienerkongressens historie publicerede Nørregård i 1953 som selvstændigt skrift: *Niels Rosenkrantz' Journal du Congrès de Vienne 1814—1815*.

Af kulturhistorisk art er heftets tre andre, mindre stykker: *Bjørn Kornerups* udgave af »*Herlufsholms Skoleordinans af 30. Marts 1567*«, et interessant bidrag til oplysning om datidens pædagogiske opfattelse, *Hans H. Fussings* og *Mogens Pihls* »*Breve fra Thomas Henshaw og Rasmus Bartholin til Royal Society i London 1672—75*« og *Emilie Andersens* udgave af »*Fortegnelse fra 1482 over smykker, tilhørende dronning Dorothea*«. Fortegnelsen har bl. a. den interesse at indeholde et spænde, prydet med en elefant (forbillede for elefantordenen?).

H. H.-I.

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hefter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer betaler årlig 12 kroner. Anmeldelser om indtrædelse modtages hos foreningens formand, overarkivar dr. phil. HOLLGER HJELHOLT, Markvej 15, Kbh. F, H. Hagerup's Forlag (Fiolstræde 10, Kbh. K.) og hos samtlige boghandlere. Meddelelser om bopælsforandring samt klager over mangler ved tidsskriftets tilsendelse bedes sendt til Rigsarkivet. Bidrag til optagelse i tidsskriftet bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FINIS, Kr. Zahrtmanns plads 83, Kbh. F. Bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen, Institutet for Historie og Samfundsøkonomi Skt. Peders Stræde 5, Kbh. K.

Foreningens medlemmer kan, for så vidt forråd haves, få ethvert bind af 1—10. række af Historisk Tidsskrift mod at betale 4 kr. Registret til 3dje række leveres, når ønskes, gratis sammen med rækkens 6te bind; ellers betales det med 50 øre.

For følgende bøger gælder en **prisnedsættelse**:

GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 50 ø.

RØRDAM: Københavns Universitets Historie 1537—1621. 1—3. D., samt Aktstykker. 2 kr. (Enkelte bind eller Aktstykker. 50 ø.)

Desuden er **prisen** på en række enkelte hefter af Historisk Tidsskrift **nedsat** til 30 øre.

I følge overenskomst med den norske historiske og den svenske historiske forening står adgangen åben for medlemmerne af Den danske historiske Forening til at indtræde i den norske og i den svenske forening mod et nedsat kontingent af 8 kroner om året, medlemmer, der ønsker at benytte sig heraf, kan gøre anmeldelse derom til Den danske historiske Forenings kasserer, professor, dr. phil. Aksel E. Christensen, Blytsvej 8, Kbh. F.

INDHOLD

	Side
Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering. Af statskonsulent, cand. mag. F. C. Kålund-Jørgensen	449
Summary	482

Sinåstykke.

Tordenskjolds død. Af stadsarkivar, cand. mag. J. Boisen Schmidt ..	485
Om kapitelstakst og kornmål. Af universitetsadjunkt, mag. art. Kristof Glamann	489
Summary	504

Oversigt.

Nyere litteratur om Konstantin den Store. Af professor, dr. teol. Hal Koch	506
---	-----

Anmeldelser.

Statsrådets forhandlinger 1848—63 I. Af Erik Møller	516
A da Bruhn Hoffmeyer: Middelalderens tveæggede sværd. Af Sigurd Grieg og Aksel E. Christensen ..	520
Chr. Aksel Jensen: Danske adelige gravsten. Af Olaf Olsen	540
Erik Bach: La cité de Gênes au XIIe siècle. Af Astrid Friis	542
Jørgen Hæstrup: Kontakt med England. Af C. O. Bøggild-Andersen og Sven Henningsen	550

Nyt fra historisk videnskab.

A. D. Jørgensen og V. A. Secher (Holger Hjelholt). — Vilh. Lorenzen: Axel Urup (O. Norn). — J. P. Cortemündes dagbog fra en Ostindiefart 1672—1675 (Kristof Glamann) — Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk (Holger Hjelholt). — Historische Zeitschrift (Astrid Friis) — Danske Magazin (Holger Hjelholt)	578
--	-----